

BOLASHAQ
ACADEMY Est. 1996

ҚАЗАҚСТАН
ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ

30 ЖЫЛ

«Магистрлік оқулар - 2021»

БІТІРУШІ МАГИСТРАНТТАРДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ

«Магистерские чтения – 2021»

МАТЕРИАЛЫ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МАГИСТРАНТОВ-ВЫПУСКНИКОВ

«Bolashaq» академиясы
Академия «Bolashaq»

«Магистрлік оқулар – 2021»

**МАГИСТРАНТТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

«Магистерские чтения – 2021»

**МАТЕРИАЛЫ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МАГИСТРАНТОВ**

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2021

УДК 378
ББК 74.58
М 12

М 12 «Магистрлік оқулар – 2021». Магистранттардың ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2021.- 143 бет.
Материалы научно-практической конференции магистрантов **«Магистерские чтения – 2021».** - Караганды: РИО «Болашақ-Баспа» 2021.- 143 стр.

ISBN 978-601-273-382-2

Жинақта магистратура түлектерінің **«Магистрлік оқулар – 2021»** ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жарияланған.

Конференция материалдары құқықтану, қаржы, қазақ тілі мен әдебиеті, педагогика және психология, шет тілі: екі шет тілі мамандықтары бойынша магистратура түлектерінің ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қамтыған.

В сборнике опубликованы материалы научно-практической конференции магистрантов-выпускников **«Магистерские чтения – 2021».**

Материалы конференции охватывают результаты научно-исследовательских работ выпускников магистратуры по специальностям юриспруденция, финансы, казахский язык и литература, педагогика и психология, иностранный язык: два иностранных языка.

Редакциялық алқа / Редакционные коллеги

Меңлібаев Қ.Н. – «Bolashaq» академиясының ректоры, философия ғылымдарының кандидаты, профессор, (бас редактор).

Ректор Академии «Bolashaq», кандидат философских наук, профессор (главный редактор).

Уразбаев Х.К. - «Bolashaq» академиясының ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, (бас редактордың орынбасары).

Проректор по научной работе и международному сотрудничеству, кандидат исторических наук, доцент (заместитель главного редактора).

Ибраева Б.М., Асакаева Д.С., Дарибекова А.С., Кабжанов А.Т., Сембиев К.З., Смагулова Г.С., Дарибекова Н.С., Жумжумаев Н.С., Бағдал А., Шутенова С.С., Ибраимова К.Т.

УДК 378
ББК 74.58

ISBN 978-601-273-382-2

© Коллектив ұжымы
© Қарағанды «Bolashaq» академиясы
«Болашақ-Баспа» РББ., 2021

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Алиева Г.Г.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., профессор Кабжанов А.Т.

СТАДИИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ТЕОРИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Аннотация. В статье рассматриваются стадии совершения преступления.

На рубеже XX - XXI веков, в связи с распадом СССР и последовавшими политической, экономической, социальной, судебной реформами, возникла необходимость в переосмыслении теоретической базы уголовно-правовой науки и норм уголовного законодательства.

Современная уголовная политика Республики Казахстан направлена на либерализацию и гуманизацию уголовного законодательства. Назначение справедливого наказания, соответствующего характеру и степени общественной опасности преступления, обстоятельствам его совершения и личности виновного, есть один из основных принципов уголовного права и действующего законодательства, лежащий в основе учения о стадиях совершения преступления и являющийся его «краеугольным камнем».

Объект настоящего исследования издавна привлекал внимание ученых и практиков своей сложностью, дискуссионным характером многих теоретических положений и законодательно установленных норм, практической значимостью институтов неоконченного преступления и добровольного отказа от преступления.

Учение о стадиях преступления активно развивалось; трудами исследователей и практикующих юристов решались проблемы уголовного права и законодательства, нарабатывалась следственная и судебная практика.

Именно поэтому представляется особенно актуальным всесторонний и глубокий анализ предпосылок, закономерностей и тенденций становления и развития учения о стадиях преступления в их исторической ретроспективе.

Детальное изучение истории уголовного права и законодательства способно предостеречь нас от новых ошибок. Накопленный опыт важно учитывать современным исследователям, законодателям и практикующим юристам при рассмотрении дискуссионных вопросов и проблем уголовного права и законодательства, тем более что и по сей день учение о стадиях совершения преступления содержит ряд спорных вопросов, требующих дальнейшего изучения и нахождения оптимальных путей решения.

Итак, первые доктринальные положения о стадиях совершения преступления были изложены в отечественной уголовно-правовой науке еще в первой половине XIX века. Исследователи отмечали наличие разнообразных, часто противоречивых взглядов в теории, законодательных нормах и судебной практике по проблемам неоконченного преступления, что объясняли важностью, обширностью и сложностью предмета исследования. Стадии совершения преступления российские исследователи дореволюционного периода определяли по-разному, называя их «постепенностями», «фазисами», «степенями» или «ступенями». Более активно учение о стадиях преступления стало развиваться с середины XIX века.

Институт неоконченного преступления впервые получил законодательное закрепление в Своде законов Российской Империи 1832 г., однако соответствующие нормы значительно изменялись на протяжении XIX - начала XX столетий. Проведенный нами анализ нормативно-правовых актов указанного периода показывает, что наиболее полные и четкие, соответствующие принципам гуманизма и назначения справедливого соразмерного наказания, законодательные нормы о стадиях совершения преступления, были установлены в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. (с последующими редакциями). В этом отношении, Уложение 1845 г. значительно превзошло Свод законов 1832 г. и, даже Уложение 1903 г.

Юридическая наука, являясь наукой общественной, в значительной мере зависит от существующего политического режима государства. Преобразования последних десятилетий стали посылом для становления нового уголовного законодательства, свободного от марксистской идеологии, и основанного на признании приоритета общечеловеческих ценностей. Познание права невозможно в отрыве от условий того времени, когда оно возникло и получило

развитие. Изучая генезис того или иного юридического института или нормы, исследователь имеет возможность прогнозировать их дальнейшее развитие и функционирование.

В настоящее время изучение теории неоконченного преступления, оконченного преступления, добровольного отказа от преступления не потеряло своей актуальности. Однако наступил новый этап, когда накопленный теоретический и фактический материал необходимо обобщить, проанализировать и дать ему адекватную оценку. Сегодня исследователями по-прежнему предлагаются новые концепции и теории, проекты законодательных положений, призванных устранить существующие пробелы и недостатки, одновременно, проведенное нами диссертационное исследование позволяет утверждать, что отдельные решения, предлагаемые учёными по актуальным вопросам, не являются подлинно новыми и оригинальными.

Стадии совершения преступления - это этапы, которые проходит преступление в своем развитии от начала (подготовительных действий) до конца (наступления общественно опасных последствий). В случае, если развитие преступления было прервано на любой из стадий до его завершения, речь идёт о неоконченной преступной деятельности.

В.Д. Иванов стадиями совершения преступления признает «различные этапы осуществления лицом своего замысла на совершение преступления, которые проявляются во внешнем его поведении (действии или бездействии) и различаются между собой объемом выполнения данного замысла, направленного на достижение желаемого результата, и характером совершаемых при этом действий или бездействия» [1].

Данные два понятия достаточно часто употребляются в литературе в качестве взаимозаменяемых. Например, разделы многих учебников, описывающие неоконченную преступную деятельность, носят название «Стадии совершения преступления»[2].

Стадии совершения умышленного преступления имеют значение для квалификации содеянного с точки зрения того, окончено либо не окончено преступление, а если не окончено, то на какой стадии было прервано - подготовительных действий либо исполнения объективной стороны состава.

При этом следует учитывать, что каждая предшествующая стадия совершения преступления поглощается последующей и самостоятельного квалификационного значения не имеет. Иными словами, если лицом вначале совершены подготовительные действия, затем оно посягает на жизнь человека и в итоге убивает его, оно будет привлечено к ответственности за окончательное убийство, которым поглощаются и подготовительная стадия, и стадия исполнения состава до его окончания.

Под стадией понимается определённый период, этап, фаза, ступень в развитии какого-либо явления, отличающиеся своими качественными особенностями.

Предусмотренные в нормах Особенной части УК РК составы преступлений формулируются как окончательные криминальные деяния. Однако в реальной жизни преступления не всегда доводятся до конца, по независящим от виновного обстоятельствам прерываясь на более ранних стадиях.

Стадии совершения преступления не обязательно присутствуют в деянии: наступлению общественно опасных последствий или совершению преступного деяния может и не предшествовать никаких этапов общественно опасного поведения, такие этапы не образуют обязательного компонента преступности деяния [3]. В целом стадии преступления становятся предметом правового рассмотрения только в случае, когда преступление является прерванным, т.е. при неоконченной преступной деятельности. Уголовно-правовая оценка действий лица в таких случаях будет зависеть от того, являлось ли такое прерывание добровольным или оно произошло по не зависящим от лица причинам, а также от конкретной стадии, на которой произошло прерывание[4].

Подводя итоги данной работы, можно сделать следующие выводы:

- стадии совершения умышленного преступления - это определённые в законе этапы его подготовки и непосредственного осуществления (этапы развития преступной деятельности).
- они отличаются друг от друга по характеру и содержанию виновных действий, а также по степени завершенности криминального деяния.

Различаются три стадии реализации умысла виновного на совершение преступления. Первые две (приготовление и покушение) составляют неоконченное преступление:

1) приготовление к преступлению - это умышленное создание условий для совершения умышленного преступления, не доведенного до конца по не зависящим от лица обстоятельствам;

2) приготовление к преступлению квалифицируется по ст. 24 УК РК и по статье Особенной части, предусматривающей ответственность за то преступление, к которому готовился виновный;

3) если в процессе совершения приготовительных действий субъект выполнит состав другого (а не того, к которому готовился) преступления, он отвечает и за это оконченное преступление, и за приготовление к соответствующему преступлению;

4) наказание за приготовление к преступлению обязательно снижается.

Что же касается покушения на преступление, то:

- покушение на преступление - это исполнение состава умышленного преступления, прерванного по не зависящим от лица обстоятельствам до наступления общественно опасного последствия;

- покушение отличается от приготовления стадией, на которой прерывается преступная деятельность: приготовление прерывается до начала исполнения состава преступления, его объективной стороны, покушение - в процессе исполнения состава до момента наступления общественно опасных последствий;

- от оконченного преступления покушение отличается отсутствием общественно опасных последствий;

- виды покушения - оконченное и неоконченное, годное и негодное (на негодный предмет и с негодными средствами) не имеют значения для квалификации покушения, ибо во всех случаях недоведение преступления до конца происходит помимо воли субъекта;

- покушение на любое преступление наказуемо, однако УК устанавливает обязательное снижение наказания за покушение.

И третья стадия реализации умысла виновного на совершение преступления - оконченное преступление.

Список использованных источников:

1. Иванов В.Д., Мазуков С.Х. Стадии совершения преступления. Ростов н/Д, 1998. С. 5.
2. Уголовное право России: Части Общая и Особенная / Под ред. А. И. Рарога. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. С. 125. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. В. С. Комиссарова. СПб.: Питер, 2005. С. 221.
3. Уголовное право России. Части Общая и Особенная / Под ред. А. И. Рарога. М., 2004. С. 125.
4. Уголовное право России. Части Общая и Особенная / Под ред. А. И. Рарога. М., 2004. С. 126.

ӘОЖ 343.9.018.3

Далабаев Д.

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Әбдіжәми А.Ж.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада кәмелетке толмағандар жасайтын құқық бұзушылық әрекеттердің алдын алу мен жолын кесу мәселелері қарастырылады. Бұл саладағы ІІО-ның қызметін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар мен тұжырымдарға талдау жасалады. Сонымен бірге автор өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге қарсы іс-әрекетте қылмыстық заңнама аса маңызды орын алатынына басты назар аударады. Бұл іспетті құқық бұзушылық мінез-құлықтың фактілерін құқықтық нормалармен бағалау мемлекет үшін қиындық тудыруда, тек қылмыстық заңнама ғана өзінің құқықтық болмысымен оған қарсы тұрар бірден бір құрал болатындығын дәлелдеуге ұмтылады.

Қазақстандық қоғамның қазіргі жағдайы әлеуметтік-экономикалық мәселелердің күрделене түсуімен сипатталады, оларды шешу қажеттілігі мемлекеттік билік тарапынан жоғары тиімді және нақты саясатты жүргізуді талап етеді. Қазіргі уақытта кәмелетке толмағандардың арасында

құқық бұзушылықпен күресуді күшейту бойынша құқық қорғау, мемлекеттік және мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдардың бірлескен жұмысының маңызы артып келеді. Бұл адамдардың, сонымен бірге кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтар мен қылмыстар көлемінің артуымен, өзіне-өзі қол жұмсауымен, суицид жасауға тартумен негізделеді.

Қарастырылып отырған суицид мәселесінің өзегін ашып алатын болсақ, алдымен өзін-өзі өлтіру қылмыстылыққа жата ма деген сауалға жауап іздеген жөн. Қылмыстық заңнамада ол үшін қылмыстық қудалау қарастырылмаған, өйткені онда қылмыстық құрам жоқ, яғни әрекеттің субъектісі жоқ (қайтыс болған), алайда отандық заңнамада өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу деген ұғым бар. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 105-бабы осы мәселелерге арналған. Біз осы мәселенің аясында ой жүгірткіміз келеді, нақтылай айтқанда, 1) қоғамның ұстанымына қайшы келетін суицид қылмысының құрамын анықтау; 2) оның алдын алу, тергеу практикасын жетілдіру; 3) отандық заңнама нормаларын өзгерістер негізіп, толықтыру жолдарын қарастыру болмақ.

Алдымен өзіне өзі қол жұмсауға тиісті анықтама беріп өткен абзал. Өзін-өзі өлтіру — өзін өмірден қасақана айыру, басқаша берсек — суицид болып табылады. Өзін-өзі өлтірудің себептері әр түрлі. Көп жағдайда өзін-өзі өлтіруге себеп болатын нәрсе өмір жағдайының шынайы қиындылығы және өмір оңалмайды деп есептеу. Депрессивті жағдайлар бірте-бірте «жинақталып» соның салдарынан өзін-өзі өлтіру болуы мүмкін. Өзін-өзі өлтіру қарттарға, нашақорларға, жазылмайтын аурумен ауыратындарға, қылмыскерлерге, оң-солын танып үлгермеген кәмелет жасқа толмағандарға тән әрекет. Соңғысы әсіресе бүгінгі күні кеңінен етек алған қоғамдық кері құбылысқа айналып отыр. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу қылмыстары да осы қатардан табылады.

Жаңа ұрпақты қалыптастыру, оның рухын, имандылығын және мәдениетін тәрбиелеу мемлекеттік-құқықтық саясаттың басты бағыттарының бірі, бұл тенденция қазіргі қоғам мен мемлекетте енді пайда болды, бірақ оның игі мақсаттары түпкілікті толықтай іске асырылмауда. Бұл соңғы уақытта кәмелетке толмағандардың арасында құқыққа қарсы әрекеттер динамикасының үздіксіз өсуінен байқалады.

Қазақстандық қоғамның экономикалық бағыттарының дамуы, мемлекеттік деңгейде жүргізіліп жатқан қоғамдағы оң өзгерістер нақты байқалса да, мемлекеттік-құқықтық институттарын, мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдарын идеологиялық қамтамасыз ету мәселелерінің әлі де жеткіліксіз болуы жасырын емес. Жастардың рухани және имандылық даму мәселелері, оның құқыққа әсер етуі көп уақыттан бері назардан тыс қалып, ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан қажетті деңгейде қарастырылмай келеді. Соның нәтижесінде рухани салада пайда болған бос кеңістік бұқаралық ақпараттар құралдары арқылы қазақстандық қоғамға жат идеологиямен тола бастады. Осы аталған жайттар адамның бойына керекті шынайы құндылықтар: әділдік пен имандылық, жақсылық және жамандық, үлкенге – құрмет, кішіге – ізет сыйластығы тұрқының бұзылуына түрткі болды.

Кәмелетке толмағандардың әлеуметтік бейімделу мәселесінің күрделене түсуімен сипатталатын мемлекеттің қазіргі даму шарттары, олардың жасайтын құқық бұзушылықтардың, әсіресе өзіне-өзі қол жұмсау фактілерінің (суицидтің) өсуіне әкеліп соқты. Кәмелетке толмағандардың арасындағы суицидтің және өзге де құқық бұзушылықтарын алдын алу институттарының жүйесі қажетті дәрежедегі профилактиканы қамтамасыз етпейтіні анық көрініп отыр. Статистикаға жүгінсек, жыл сайын 10-20 миллион адам суицид жасауға бекінеді екен. Олардың бір миллионға жуығы жарық дүниемен қош айтысады. Алдыңғы қатарлы суицид жасаушылардың отаны ретінде, басқасын айтпағанда көрші мемлекеттер Ресей мен Қытай және Қазақстанды айтуға болады. Қазіргі кезде Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының (әрі қарай - ДДҰ) дерегі бойынша Қазақстан азаматтарының өз өмірлерін қиюы бойынша әлемде үшінші орынды алады. Ал осыдан үш жыл бұрынғы деректер бойынша Қазақстан бесінші орында болған еді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша 2012 жылы бүкіл әлем бойынша шамамен 804 000 адам өзіне өзі қол жұмсаған. Өз өзіне қол жұмсау 15-29 жас аралығындағы жастардың мезгілсіз қайтыс болуының екінші негізгі себебі болып табылады. Бұл бүкіл қоғам болып алаңдарлық жайт. Бұдан ранаулы органдармен бірге қоғамдық ұйымдар да сырт қалмақ емес.

Барлық өзіне өзі қол жұмсау жағдайларын бағалау барысында, бұл құбылыстың экономикалық кірісі төмен және орта деңгейдегі елдерде орын алатындығы анықталған. Дегенмен, өзіне-өзі қол жұмсаудың айналасында қалыптасқан стигманы (таңбаны) ескере

отырып, оның таралуы туралы нақты деректерді алу өте қиын. Шын мәнінде, бұл сандар статистика мәліметтері көрсеткеннен де жоғары, өйткені, көптеген өзін-өзі өлтіру жағдайлары жасырылып, басқа себептермен қайтыс болғандай көрсетіледі, мысалы жол-көлік оқиғалары немесе кездейсоқ улану деген сияқты. Бұның көзге көрінбес астарлары, психологиялық аспектілері көп.

Осындай тұрғыдан алғанда, құқықтық тәртіп жағдайының ең дағдарысты құбылыстары ереже сияқты әкімшілік-аумақтық деңгейлерінде көрініс табады. Кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы және суицидпен күресу бойынша Ішкі істер органдарының тәжірибелік қызметімен танысу кейбір қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандардың девианттық мінез-құлықтың дамуы мен қалыптасу шарттары, құқыққа қарсы әрекеттерді жасау себептері, оларды ескерту, алдын алу нысандары мен әдістері әрі осы бағыттағы мемлекеттік басқару органдарының және ПО-ның қызметін жетілдіру және кәмелетке толмағандардың заңды мінез-құлығын қалыптастыру бойынша жаңа міндеттерді қойып, оларды шешу қоғам мен мемлекет алдындағы бірден-бір өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл мақаламыз кәмелетке толмағандар жасайтын құқық бұзушылық әрекеттердің алдын алу мен жолын кесу саласында ПО-ның қызметін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстарды тұжырымдауға, қоғамымыздың қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму кезеңінің қажеттіліктеріне сәйкес жаңа нысандарды еңгізуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге қарсы іс-әрекетте қылмыстық заңнама аса маңызды орын алады. Бұл іспетті құқық бұзушылық мінез-құлықтың фактілерін құқықтық нормалармен бағалау мемлекет үшін қиындық тудыруда, тек қылмыстық заңнама ғана өзінің құқықтық болмысымен оған қарсы тұрар бірден бір құрал болып тұр. Осыған байланысты кәмелетке толмағандарды өзін өзі өлтіруге дейін жеткізу фактілерінің алдын алуда қылмыстық-құқықтық жүйенің маңызы алабөтен ерекше.

Құқықтық жүйені демократизациялау бағытын ұстанған Қазақстан Республикасында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша қылмыстық-құқықтық мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыдан әлі де зерттеу қажеттілігінің туындауы қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін айқындай түседі. Отандық қылмыстық заңнама Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында белгіленген «ең қымбат қазына - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деген қағидатты жүзеге асыратыны кәдік [1]. Алайда заң шығарушы адамның ең қымбат қазынасы делінетін бұл конституциялық ережені жүзеге асыруда дәрменсіздік танытатыны өкінішті жайт. Заң шығарушының да, мемлекет пен қоғамның да дәрменсіздігі кәмелетке толмағандардың өзін өзі өлтіруге дейін жеткізуден көрінеді. Бұл қоғамдық кері құбылыс елімізде кеңінен етек алған қылмыстар қатарынан ойып орын алып отыр. Қазақстан суицид бойынша әлемде алдыңғы орындардың бірін иеленуде. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 105-бабы бойынша [2] кәмелетке толмағандар арасында 2013 жылы - 292, 2014 – жылы - 192, 2015- жылы - 201, 2016 жылы - 175 қылмыс тіркелген екен. 2017 жылы – 1010 суицид көрсеткіші артып, көбеймесе, азаймай тұрған түрі бар. 2017 жылдың алғашқы үш айында 850 адам суицид жасаса, былтыр осы уақытта 931 қазақстандық өзіне қол салған екен [3]. Сол секілді суицид жасау әрекеттерінің саны да биыл азайып отыр (1563-тен 1010-ға дейін). Комитет төрағасының айтуынша, 2016 жылы алдыңғы жылмен салыстырғанда суицид саны 5,5 пайызға артқан екен. Атап айтқанда, бір жыл ішінде 3942 адам түрлі себептермен өзіне қол жұмсап қайтыс болған. Ашығын айту керек, суицидтің нақты себебін Қазақстан түгілі әлем ғалымдары да әлі күнге дейін анықтай алмай келеді. Мәселен, 2016 жылғы 1756 суицид оқиғасының себебі сол күйі белгісіз болып қалған. Тек 700 жағдайда ғана адамдар белгілі себептермен өмірмен қош айтысыпты.

Десек те, бұл деректер суицидтің криминалдық шынайы қалпын білдіре бермейді. Өйткені өзін өзі өлтіруге дейін жеткізу қылмысының латенттік сипаты болады, басқаша айтқанда ол қылмыстық статистикадан көрініс таппаған фактілі қылмыстылықтың белгілі бір бөлігін құрайды, яғни бұл түр қылмыстың дәлелденбеуінің салдарынан көбіне статистикада көрініс таппаған қылмыстар тобына кіреді. Сондықтан Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодекстің 105-бабын отандық құқықтық-техникалық дәрменсіздіктің көрінісі деуімізге толықтай негіз бар. Оның үстіне бұл әрі криминалдық белгілерді әрі кісі өлтіру мен өзін өзі өлтіруге жеткізудің шегін тану қиындығынан көрінеді.

Алайда қылмыстық-құқықтық нормасының диспозициясы жәбірленушіні өзін өзі өлтіруге дейін жеткізген кінәлі адамның әрекетінің нақты шегін белгілемейді. Осылайша 105-бапта кінәнің нақты талданбауы бұл норманың тәжірибеде көп қолданбауына әкеліп соғуда.

Кәмелетке толмағандардың өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу үшін қарастырылған қылмыстық жауаптылық мәселесі ғылыми тұрғыда жүйелі түрде зерттелмегендіктен, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу мазмұнының, оны жасау жолдарының нақтыланбауынан, ғылыми негізделген әдістемелік ұсынымдардың жоқтығынан ҚР ҚК-нің 105-бабында көрсетілген қылмыстарға қылмыстық құқықтық тұрғыдан қарсы әрекеттер жасауда көп қиындықтар тудыруда. Бұл көрсетілген мән-жайлар тақырыптың өзектілігін әйгілейді.

Қарастырылып отырған мәселенің аясында қолданылатын отандық заңнаманың шынайы қалпы тиісті мемлекеттік аппарат құрылымдарының қызметін және заңдылық актілерді жетілдіруге бағытталған кешенді аналитикалық өңдеуді талап етеді.

«Суицид» терминін итальян психологы Г. Дэзен 1947 жылы енгізіп, оны «өзін-өзі өлтіруге әрекет ету» деп түсіндіреді. Қазіргі кезде Суицидология деп аталатын үлкен бір ғылыми бағытты бар, ол социология, психология, медицина, демография, психиатрия ғылымдарының тоғысында пайда болып, осындай әрекетке баратын тұлғалардың ерекшелігін, әрекетін, себептерін зерттеуге тырысты. Суицидалды мінез-құлық – адамның саналы түрде өзін-өзі өлтіргісі келетін тұлғаның мінез-құлқының бір түрі деп есептеледі.

Тарихқа жүгінсек, өзін-өзі өлтіру әрекеті әр кезде әртүрлі бағаланған. Еуропа халқында өзін-өзі өлтіретін адамдар - вампирға айналады деген. Ал көне Грекия, Спарта, Афинада өзін-өзі өлтірген адамдардың мәйітін өртеп жіберетін болған. Орта ғасырда Австрия, Пруссия, Францияда өзін-өзі өлтіруші адамдарды діни көзқарас бойынша – қылмыскерлер қатарында санаған.

Суицидальді мінез құлықтың белгілі бір формасы, тәсілі, даму кезеңдері, тәуекелдік факторлары болады. Суицидальді мінез-құлыққа адамның жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби ерекшелігі, өмірлік жолының ерекшелігі де әсер етеді.

Әр бір жас кезеңдеріне сай суицидальді белсенділік тән болады: балалық шақ – 12 жасқа дейін; жеткіншектік кезең – 12-17 жас; жастар арасы - 17-29 жас; ересектер арасы – 30-35 жас; қарттық кезең – 55-70 жас.

5 жасқа дейінгі балаларда өзін-өзі өлтіру әрекетіне бару өте сирек кездеседі. Отбасылық қақтығыстарға байланысты 9 жасқа дейін 2,5%, ал 9 жастан кейін 80% өзін-өзі өлтіру әрекетіне барады екен.

Суицидтың ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық – суицидальді кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің төмендеуімен сипатталады. Ол өмірге қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасыздану, эмоционалды тұрақсыз болуы, т.б. көрінеді.

Жапонияда тек 2016 жылы ғана 25524 жағдай тіркелген. Швейцарияда әскер қатарына шақырылған жастарды психологиялық тексеруден өткізген кезде, олардың 2% өзін-өзі өлтіруге барған, ал 24%- де суицидальді ойлар айқын көрінгені мәлім болған.

Польшада соңғы 10 жыл ішінде 12-20 жас арасындағы суицидтен өлген балалар саны 4 есеге көтерілген, ал оның 21% қыздар алса, қалған 79% ұлдар құрайды.

Енді кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуынан өзіне-өзі қол жұмсауға баруы және оны жасауға итермелеп, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу қылмыстық бұзушылықтар бойынша отандық мәліметтерге жүгінеді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, Қазақстанда 100 мың тұрғынға шаққанда 53 кісі өзіне қол салып қаза болады екен. Бұл көрсеткіш Орта Азия елдері бойынша Қазақстанда ең жоғары деңгейде болып тұр. Соның ішінде балалардың өз-өзіне қол жұмсау дерегі жиілеп кетті. Әсіресе өмірге енді ғана араласып келе жатқан жасөспірімдер арасындағы суицид белең алып барады.

Жалпы кәмелетке толмағандардың неліктен суицидке баратынын зерттеген құқық қорғау қызметкерлері оның бірқатар себептерін анықтаған. Белгілі болғандай, жеткіншектердің 32 пайызы отбасындағы жағдайға байланысты өз-өзіне қол жұмсайды екен. Жалғыздық себебімен жасөспірімдердің 6 пайызы көз жұмады. 5 пайызы оқудағы проблемаларды көтере алмайды. Балалардың отбасы жағдайы, оның ішінде толық емес отбасы, отбасының ішіндегі психологиялық факторлардың, ата-ана мен бала, ата-аналардың өзара түсініспеушіліктері материалдық қанағатсыздық және т.б. факторлар себеп болып жатады. Мұндайға баратын жастардың дені – 14-17 жас аралығы. Яғни өскелең ұрпақ қиын жағдайдан шығудың «оңай жолын» тандағысы келеді. Өз-өзіне қол жұмсаған адам ертеңгі өмірін ойламайды. Бір проблеманың аясынан шыға алмай қалады да, осымен бәрі бітті деп ойлайды. Және дәл сондай күйде оған көмек көрсетер жанашыр адам табылмайды. Ал ата-ана тіршілік қамын ойлап, күндіз-

түні жұмыста болады. Зерттей келе, ішкі істер органдары қызметкерлерінің де, маман-психологтардың да пікірі осынған саяды. Олардың пайымдауынша бүгінгі буынның әлсіздік, әлжуаздық болуына тек ата-ана, мектеп қана емес, оған тұтастай қоғам кінәлі.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы № 4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).

2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. 2014ж. 04 шілде. «Юрист», Алматы-2015.

УДК 347.962

Домоевский К.С.
Академия «BOLASHAQ», Караганда, Республика Казахстан
jeti.teniz.kazyna@gmail.com
Научный руководитель – к.ю.н. Амандыкова Л.К.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Данная статья – репрезент на соискание магистерской диссертации. «...осознавая свою ответственность перед нынешним и будущими поколениями...»[1], производя творческую эманацию, от вступления института медиации, путей ее становления и грядущее совершенство. Считаю приоритетом, донести до читателя, все аспекты корневых причин применения процедуры медиации и исключения конфликтов в частном и в общем понимании.

28 января 2011года принят закон «о Медиации», вступившим в законную силу 5 августа того же года, также следствием закон обусловил потребность создание и дополнение в иных законах - постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июля 2011 года № 770. Инициатором законотворчества явился президент Республики Казахстан – Назарбаев Нурсултан Абишевич, с целью развить институт медиации, что укрепит правовую культуру общества и разгрузит суды.

Чем же подразумевается «медиация», каков ее метод и сфера применения? «Метод медиации, знаком во все времена, использовался в различных цивилизаций и странах, таких как Вавилон, Древняя Греция, Китай и Древний Рим. В современном ее понимании, медиация стала развиваться с середины XX века в странах англо-саксонского права, таких как США и Великобритания, в последующем она получила распространение и в Украине, Азербайджане, Грузии, Киргизии, Молдавии, Индии и в многих других странах – делая краткий вывод, являясь актуальным, значимым, результативным методом. Закон «О медиации», который вобрал в себя мировой опыт досудебного решения споров. Однако развитие института медиации в Казахстане пошло по своему уникальному пути - основа медиации, исходит к историческим нормам права. Судьями Верховного суда, которые принимали участие в разработке закона о медиации, был принят базисным принципом института **биев**, то есть это и является культурой, обычаем, традицией казахского народа, под современный уклад и развитие общества»[2].

Термин «медиация -mediator») исходит от латинского языка, обозначив третье лицо, посредника при спорах, конфликтах физических и юридических лиц. «какова суть медиации? Есть два поля юридическое право и суд: это госпошлина, исковое заявление, два месяца ожиданий пока его рассмотрят в суде, наем адвоката или юриста, это все финансовые издержки. Судопроизводство идет полгода, за это время уходит много средств. В многих странах, обращение к юристом в споре, считается дурным тоном, они сейчас обращаются к общественникам (к примеру, до сих пор в Китае есть институт «старейшин – сань лао» которые разрешают конфликты: бытовые, хозяйственные,...) Более того, суд является третьей стороной и принимает решение. Причем суд вынужден давать правовую оценку, а юридическое право работает в пользу только одной из сторон. Кроме того суд это государственный орган, который представляет государство и он не может выходить за рамки закона, ведь есть санкции, кодексы и

т.д. Есть в мире случаи, когда судебные процессы длились 20 лет. Поэтому любой государственный орган должен заниматься делами государственной важности, а из всех исковых заявлений, которые поступают в суды, к делам государственной важности относится примерно 10%. Что говорит о колоссальной перегрузке судов. Получается, что 90% всех конфликтов общество может решать само, не привлекая госорганы, но у нас в обществе сложилась иная традиция»[3] – зная по собственной практике, ранее являясь государственным служащим судебной системы – секретарь судебного заседания по гражданским делам Казыбекбийского районного суда №2 города Караганды. Ежедневно производил стенографию судебных разбирательств, составляя график участников судебных дел,... подтверждаю факт процентного соотношения поступающих и рассматриваемых дел.

Суды вынуждены заниматься шаблонными, укоренившимися тенденциями общества. Гражданам требуется больше использовать альтернативные методы в регулировании споров, разногласий – одни из них медиация, третейский суд, и в целом находить решение обоюдное, посредством лояльности, толерантности, дипломатии и понимания человеческого общения.

Законодателем определена грань видов рассмотрения, подлежащая медиации:

- Кодекс РК «О браке и семье»: статьи 18,37;73 пункт 1,2; 183 пункт 1

- Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: пункт 24 статьи 7; 85;

- Уголовный кодекс Республики Казахстан: статья 68

- Гражданско-процессуальный кодекс Республики Казахстан: статьи 48; 145 пункт 3; 178 пункт 1,2; 180;

В пункте 2 статьи 1 закона «о медиации» указан и трудовой вид разрешения споров, но конкретно в трудовом кодексе, отсутствует ссылка. Также медиация применяется на стадии исполнительного производства.

Непосредственно мною, официально практикуется медиация с сентября 2016года. Участвовал в гражданских и административных (по приглашению председателя административного суда города Караганды в 2017году, результатом пять медиативных соглашений) делах. Процедура становления профессиональным медиатором, цели и принципы ясно изложены в законе.

Из имеющихся официальных данных, Республиканского общественного объединения «Центр развития медиации» динамика медиации такова[4]:

период	По уголовным делам	По гражданским делам	По административным делам	По трудовым спорам	Семейная медиация	Международная медиация	Досудебная медиация	Судебная медиация	В ходе исполнительного производства
2014 год	545	551							
2015	408	1852							
2016	1164	4979							
2017	4197	7928	1435	1466					91
2018	5317	12411	3269	4393	4314		16241	10171	3292
2019	4036	10386	2833	8055	7240	3060	26844	7534	1232
итог	89839 медиативных соглашений								

В марте 2021года, мною сделан запрос в Верховный Суд Республики Казахстан, для истребования данных за весь период с момента внедрения инструментарий - медиация по первый квартал 2021года (включительно), с целью акцентировать итог десятилетия и насытить магистерскую диссертацию фактической информацией.

Участвуя в процессии, созерцаю очевидные истоки споров, распрей, разладов, несогласий, тяжб, размолвку, ссоры...по личному мнению, корни причин конфликтов – невежество, духовная нищета, отсутствие ровности во здравии организма.

Подготавливая, собирая информацию для полноценного изложения в магистерской диссертации, намерен затронуть все возможные источники знаний, объясняющие, трактующие, проясняющие наше человеческое бытие и формы реализации Нас-людей в у порядочном,

миролюбивом обществе. Такие знания как квантовая механика, молекулярная биология, метафизика, неврология, научно-практическая медицина, теоритическая каббала, суфизм, даосизм, ведическая тантра, практико-педагогический метод совершенство интеллекта; мнения различных наставников (нынешнего поколения) по йоге, боевому искусству тайцзи, государственных служащих, профессиональных медиаторов, и многих других граждан о путях и методах соТворение - без конфликтного общества и взаимодействия всех субъектов Нашей Живой планеты. Имеется свыше 100 информационных источников – для постройки доказательного базиса «мы Едины». Что подтвердит и призовет человечество к «искусству добродетели».

К примеру, за последние пару лет, на территории Казахстана были межнациональные конфликты с народом – дунган, армян. Чтобы исключить впредь подобное, может, следует масштабней и тактичней консолидировать 1марта – день благодарности?

Участвуя в акции библиотеки города Абай, вручили информационную брошюру, текст которой и Вам, сообщаю:

«история праздника - «было бы справедливым день образования Ассамблеи народа Казахстан – 1 марта – ежегодно отмечать как день благодарности всех этносов друг другу и к казахам, проявившим милосердие, принявшим этих людей»

«День благодарения – это день оказания почета каждого гражданина страны друг другу, которые на пути строения Независимого Казахстана под руководством главы государства за столь короткое время преодолели непростое время.

День благодарения – яркий день казахстанского патриотизма, единства и дружбы. Казахстанский народ впервые отметил день благодарности в 2016 году.

Великая многонациональная семья Казахстана, которой гордится ее народ – это результат нескольких миграционных волн. Во время столыпинских реформ в страну были депортированы целые этносы. Их представителей выгружали из вагонов прямо в голой степи, а казахские семьи, которые сами находились в крайней нужде, принимали их в свои дома.

В начале XX века в Казахстан прибыло 1,1 миллион человек из Белоруссии, России и Украины, в далекие 1930-е годы в ходе коллективизации были сосланы 250 тысяч раскулаченных крестьян, и еще порядка 1,2 миллиона человек приехали возводить промышленные объекты. При сталинском режиме в разные годы были депортированы целые народы: 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 550 тысяч представителей народов Северного Кавказа, около 100 тысяч корейских семей из Дальнего Востока. Все они смогли устроиться и выжить в Казахстане. В этом есть огромная заслуга всего народа Казахстана. Поэтому учреждение специального праздника – это дань уважения и благодарности казахстанскому народу за неравнодушие, которое они проявили к людям в тяжелое время» - Н.А.Назарбаев [5]

Дополняя повествование, согласно истории в 30х годах прошлого столетия, на территории Казахстана был джут (с казахского языка – «жұт» падёш скота, являясь кочевым народом, скот был основой пропитания, передвижение и торговым товаром). Многие казахи уезжали в более приемлемые земли в поисках лучших условий, к примеру за запад на территорию нынешнего Китая, хотя ранее Илийский автономный округ Китайской народно-демократической республики, был землей Казахстана. Понимая из информации, местное население само голодало, были обезкровлены...еще и приняли различные этносы, дав возможность выжить.

Сейчас же, Казахстан общая Родина-Дом всех Нас. Всех тех потомков, которые и построили успешную, конкурентноспособную Республику – спасибо родителям за то, кто мы Есть и кем становимся!

Список использованных источников:

1. Конституция Респулики Казахстан [преамбула]
2. Интернет ресурс
3. www.mediator-kz.com автор: К.Тулекеев
4. Журнал РОО«Центр развития медиации» от 06 декабря 2019года
5. КГУ «Централизованная библиотечная система Абайского района»

Қалиев А.Қ.
Қылмыстық процесс кафедрасының профессоры,
з.ғ.к., полиция полковнигі
Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Әмірбек М.Ш.
ЖООК ББФ магистранты
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қылмыстық сот өндірісінде тергеушінің іске қатысушыларына ықпал етуге, заң нормаларымен бекітілген шараларды қолдануға, қылмысты ашуға және әшкерелеу мақсатына кедергісіз жетуге бағытталған әдістердің бірі мәжбүрлеу шарасы атты тергеу әрекетіне арналады. Сонымен қатар, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында мәжбүрлеу шарасын жүргізудегі мәселелер мен оны қолдану ерекшеліктері көрсетілген.

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізулік заңнамасында мәжбүрлеу шараларын қолдану мен оны жүзеге асыруды қылмысты ашуға және оны әшкерлеу мақсатында қолдануға бағытталған тергеулік әрекеттің бірі болып табылады. Осыған орай, Қазақстан Республикасының ҚПК –нің 60 бабы 3 тамағына сәйкес тергеуші істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін барлық шараларды қолдануға, адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын көрсететін оған қатысты жеткілікті дәлелдер жиналған адамды күдіктінің іс-әрекетін саралау, осы Кодекске сәйкес оған бұлтартпау шараларын таңдау, қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайлары баяндалған, жинақталған дәлелдер сипатталған айыптау актісін жасау арқылы қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға міндетті.

Бұлтартпау шарасы бүгінгі күннің өзінде ғылыми ойды қажет ететін, өзекті тұстары көп, күрделі процесс болып табылады. Осы тақырыпқа сәйкес өзекті мәселе көтерген Қ.Ж.Капсаламов, «Мәжбүрлеу шарасы қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын шектеу сұрақтарымен байланысты болады. Жалпы, мәжбүрлеу процесі жеке адамға қол сұғылмаушылық туралы конституциялық және халықаралық құқықтық ережелерге қарама-қайшы келмейді» деп көрсеткен [1, 36 б.].

Дегенмен, сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында мәжбүрлеу қоғамдық қатынастарды реттеудің тиімді құралы болып табылады. Қылмыстық процессуалдық мәжбүрлеу шарасын қолдануда, қылмыстық сот өндірісінің міндеттеріне жету мақсатында, заң нормасында бекітілген жағдайларда конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеуді рұқсат етеді.

Қылмыстық процесте мәжбүрлеу үш нысанда көрінеді: құқықтық тәртіпті қорғау шаралары, превентивтік шаралар, жауапкершілік шаралары. Құқықтық тәртіпті қорғау барысындағы шараларына - субъектіге санкцияларды қолдану арқылы мәжбүрлі түрде орындатып заң бұзушылықты қалпына келтіруді жатқызады. Бұл мәжбүрлі түрдегі куәландыру десе де болады. Ол күдіктіге қатысты жасалатын сараптама мен куәландіруді мәжбүрлі түрде жүргізу, мәжбүрлі алу сияқты әрекеттерден көруге болады. Превентивтік шаралар – бұл азаматтың құқыққа қайшы тәртібімен және санкция қолдануымен байланысты емес шаралар күдіктіні ұстау, жеткізу, мүлікке тыйым салу және басқа да әрекеттермен жүргізіледі. Үшінші топқа автор процессуалдық міндеттерді бұзғаны үшін қолданылатын айыптық санкциялар арқылы жүзеге асырылады. Бұған мысал ретінде арнайы санцияны қолдана отырып, ақша өндіріп алуды айтуға болады [2, 168 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылықты ашу және тергеу барысында, мәжбүрлеу шарасы процессуалдық талаптарға бағындыру мақсатындағы жеке материалдық және моральдық шектерді қою арқылы ықпал ету болып табылады.

Мәжбүрлеу шараларын қолдану келесідей мақсаттарды алдына қояды. Ол қылмысты тез және толық ашуды қамтамасыз ету, кінәлі тұлғаны анықтау, әрбір қылмыс жасаған тұлға әділ жазаға тартылып және ешбір жазықсыз адам қылмыстық жауаптылыққа тартылмауын заң жүзінде қамтамасыз етуге септігін тигізу. Бірақ та барлық жағдайларда бұл мақсат толығымен орындала

бермейді. «Процестік мәжбүрлеу шаралары әрқашанда дұрыс нәтиже береді деп есептегеніміз қате болады. Кез келген қылмысты ескерту шаралары өз мақсатына жетеді, егер заңдылықты қатаң сақтайтын болсақ, бұл көбіне мәжбүрлеу шараларына қатысты» мәселелер көтерілуде [3, 272 б.].

Сонымен, процестік мәжбүрлеу деп қылмыстық сот өндірісінің мақсаттарына кедергісіз жетуге бағытталған, сотқа дейінгі тергеп тексеруге қатысушыларына ықпал етудің, заң нормаларымен бекітілген, ерекше өзіне тән тәсілдерінен көрініс табатын, қылмыстық іс жүргізудің реттеу әдісін түсінеміз.

Жоғарыда айтып кеткенің бәрін ескере отырып, біз процессуалдық мәжбүрлеу деп қылмыстық сот өндірісінің мақсаттарына кедергісіз жетуге бағытталған, қылмыстық іс жүргізу қатынастарының қатысушыларына ықпал етудің, заң нормаларымен бекітілген, ерекше өзіне тән тәсілдеріне көрініс табатын, қылмыстық іс жүргізудің реттеу әдісін түсінеміз. Қылмыстық іс жүргізу әдебиетінде күштеудің мәні, оны қарама-қарсы мағынасы бар, қос категориямен, сәйкестендіру жолымен анықталады. Мәжбүрлеу қылмыстық процесте тұлға еркіндігін қандай да бір формада әрқашанда шектейді.

Қылмыстық-процессуалдық әрекет үшін олар ерекше тән болады. Қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде көптеген билікті процессуалдық шешімдер: тергеуші мен прокурордың қаулысы, бірінші соты, соттардың ұйғарымдары мен үкімдері және жоғарғы тұрған соттардың қаулылары шығарылады. Заңдылықтың талаптарын бұздан келетін әлеуметтік төлемдер өте үлкен, сондықтан да бұндай қылмыстық-процессуалдық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған, оның ішінде теріс салдарды жоюға бағытталған арнайы қалпына келтіруші шаралар қарастырылған. Мұндай шаралардың міндеті: дұрыс емес шешімді жоюға және осы арқылы процессуалдық құқық бұзушылықтан келген зиянды төменгі шекке жеткізу, қылмыстық сот өндірісі бойынша сұрақтардың дұрыс шешілуін және іс бойынша заңды және негізделген шешім шығаруға қамтамасыз ету.

Мәжбүрлеу бұл жағдайларда, не заңдылықты, құқықтық тәртіпті орнына келтіру мен бетке шығарылған бұзушылықтарды жою мақсаттарында, не құқықтық норманы бұзуға мойын бұрған тұлғаны жазалау мақсаттарында қолданылады. Процессуалдық мәжбүрлеу шараларын қолдану шынайы құқық бұзушылық фактісінен тікелей тәуелділікке қойылмайды. Көп жағдайларда бұл шаралар алдын ала қолданылады және бір мақсатты көздейді: қылмыстық-процессуалдық нормаларды бұзғызбау, тиісті тұлғаны заңмен талап етілетін тәртіппен басқаларының бәрін жоққа шығаратын жағдайларға қою. Мәжбүрлеу шаралары мен процессуалдық мәжбүрлеудің басқа шараларын қолданудың негіздері болып тұлғаның құқыққа қайшы тәртібінің мүмкін болуына көрсететін шынайы мәліметтер немесе ықпал етудің тиесілі тәсілі керек қылатын және қылмыстық-процессуалдық әрекетті қиындататын, басқа да жағдайлардың көрініс табуы табылады. Қылмыстық-процессуалдық санкциялар мен процессуалдық жауапкершілікке қарағанда, мәжбүрлеу шаралары бұл қылмыстық сот өндірісінің мақсаттарына жетуді тікелей қамтамасыз етуші, айыпкер күдікті тарапынан жасалынатын процессуалдық бұзушылықтардың алдын алу мен жоюдың тәсілдері. Сондықтан, процессуалдық мәжбүрлеу шараларын қолдануда келесі жағдайларды ескеріледі.

1. мәжбүрлеу шараларын тек қана қылмыстық сот өндірісінің саласында қолданылады;
2. оларды қолдану мүмкін етілетін, қатысты тұлғалардың еркі мен ықыласына тәуелсіз қолданылады;
3. бұл шараларды қолдану тұлға құқықтарын белгілі бір шектеумен байланысты, ерекше алғанда жеке бостандық құқығы, дене қолсұқпаушылығы, еркін жүріп, тұрып мен әрекет етуді тандау құқығы, хат жазысу құпиясы мен пәтер-үй қолсұқпаушылығы құқығы;
4. нақты шаралар, оларды қолдану негіздері, шарттары, шектері мен тәртібі қылмыстық процессуалдық заңмен қатаң шектеледі, қолдануға мүмкін тиісті тұлғалар;
5. оларды қолданудың заңдылығы мен негізділігі саяси, экономикалық, құқықтық, соның ішінде қылмыстық-процессуалдық кепілдіктердің жүйесімен қамтамасыз етіледі.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында бұлтартпау шарасын тандау туралы қаулы, сот алдында оны қолдануды санкциялау туралы өтінішхат оған қоса берілген барлық материалдармен бірге ұстап алу мерзімі біткенге дейін он сегіз сағаттан кешіктірілмей прокурорға ұсынылуға тиіс. Прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның өтінішхатын қолдау барысында күдіктіні күзетпен ұстауды санкциялау туралы мәселені шешу кезінде күзетпен ұстау үшін негіздерді қамтитын барлық материалдармен танысуға міндетті және осы мән жайларды

анықтау барысында күдіктіден жауап алуға құқылы. Прокурор ұсынылған барлық материалдарды зерделеп: өтінішхатты қолдау және бұлтартпау шарасын санкциялау туралы мәселені шешу үшін материалдарды сотқа жіберу туралы; өтінішхатты қолдаудан бас тарту және күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға негіздің болмауына байланысты күдіктіні күзетпен ұстаудан босату туралы; өтінішхатты қолдаудан бас тарту және қылмысты жасады деген күдіктің расталмауына байланысты күдіктіні босату туралы шешімдердің бірін қабылдайды.

Процессуалдық құқық бұзушыларға жазалаушы қамтамасыз етуші шаралар қолданылуы мүмкін. Мысалы, оған күдікті бірінші тағайындалған мәжбүрлеу шарасы бойынша өзіндіктерін орындамаған жағдайда оған барынша қатал бұлтартпау шарасы ауыстырылады немесе сот мәжілісінің тәртібін бұзған жағдайда сот залына жіберу немесе куәні дәлелді себепсіз шақыртуға келмеген жағдайда алып келу және басқалары жатады. Көрсетілген шаралар құқықбұзушылық үшін қолданылатын және шектеу ретінде қолданылатын жазаның бір көрінісі. Құқыққа қайшы әрекеттердің теріс салдары белгілі бір тәртіпке мәжбүрлеудің құралы ретінде болады және ол іс бойынша ақиқатты қалыптастыратын қылмыстық сот өндірісінің ойдағыдай жүруін қамтамасыз етеді. Бұл жерде айта кететін бір жай, қылмыстық сот өндірісінің ойдағыдай жүруін қамтамасыз ету-бұл процессуалдық мәжбүрлеу шараларын қолданудың жалпы соңғы мақсаты.

Қорытындыға былай айтуға болады: процессуалдық мәжбүрлеу шаралары жеке өзіндік логикалық құрлысы бар қылмыстық-процессуалдық құқықтың бөлек нормалары ретінде қарастырылады. Процессуалдық мәжбүрлеу шаралары қылмыстық сот өндірісінің міндеттерін тиісті жүзеге асыруды қамтамасыз ету мақсаттарында, қылмыстық істерді тергеу мен шешу үрдісінде пайда болатын, мүмкін және айқын кедергілерді жою үшін айыптыға, күдіктіге т.б. заң мен қатаң бекітілген тәртіптерде қолданылатын, қылмыстық-процессуалдық заң шығарушылықпен қарастырылған, тұлғаларға қатысты құқық қорғау органымен қолданатын мәжбүрлеу сипатындағы процессуалдық тәсілдері деп анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. Капсаямов К.Ж. «Уголовно процессуальное принуждение: гарантии, принципы, реализация» Астана, 2001.

2. Уголовный процесс: Учебник/ Под ред. А.М. Баранова, Б.М. Нурғалиева. –Астана: Фолиант, 2013.

3. Уголовно процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебное пособие для вузов. Жамиева Р.М. – Караганда, 2014.

УДК 347.73

Касымов М.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., доцент Амандыкова Л.К.

МЕСТНЫЕ БЮДЖЕТЫ КАК ЧАСТЬ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы местных бюджетов, их правовое регулирование, как части бюджетной системы Республики Казахстан. Анализируется определение анализа бюджетного потенциала, при котором предложены определенные группы показателей.

В Конституции РК неоднозначно определяется порядок разграничения сфер совместного ведения государства и его административно-территориальных единиц.

Неравномерность распределения доходной базы между бюджетами вследствие сильной дифференциации экономического развития территорий предопределяет необходимость проведения активной политики выравнивания бюджетной обеспеченности регионов для достижения равной доступности населению услуг государственного сектора.

Местные бюджеты представляют собой часть бюджетной системы Республики Казахстан и входят в состав государственного бюджета страны. Они пополняются не только за счет местных налогов и сборов, но также за счет части республиканских налогов и сборов, которые

перераспределяются с помощью механизмов бюджетного регулирования. Хотя доходная часть местных бюджетов включает в себя собственные доходы, поступления от регулирующих налогов, финансовую помощь и заемные средства, однако различия в социально-экономическом развитии регионов и территорий приводят к недостатку ресурсов для обеспечения эффективного воздействия органов местной власти на процессе по оказанию государственных услуг.

Бюджетный кодекс перечисляет принципы разграничения доходов и расходов перед принципом самостоятельности в осуществлении бюджетного процесса. И это, видимо, не случайно: принцип разграничения доходов и расходов является производным от принципа разделения полномочий между уровнями власти государства.

В современных условиях эффективность управления региональным бюджетом в значительной степени зависит от его организации и составления информационного обеспечения. Принятие обоснованных управленческих решений должно обеспечиваться достоверным предоставлением информации об устойчивости бюджетного потенциала региона.

Под бюджетным потенциалом следует понимать совокупность экономических и нормативно-правовых условий, позволяющих сформировать оптимальную величину доходов, покрывающих нормативные расходы региона, а также обеспечивать их целевое и эффективное использование [1, с.499].

Анализ бюджетного потенциала имеет следующие направления:

- 1 Оценка устойчивости бюджетного потенциала;
- 2 Анализ динамики его состояния;
- 3 Выявление факторов, оказывающих положительное и отрицательное влияние на изменение устойчивости бюджетов;
- 4 Разработка прогноза развития бюджетного потенциала.

Уровень устойчивости регионального бюджета определяется объемом средств, необходимых для обеспечения минимальных бюджетных расходов. При этом под минимальными бюджетными расходами понимаются средства, предусмотренные в бюджете для финансирования конституционно гарантированных мероприятий по жизнеобеспечению населения.

На наш взгляд, основной целью комплексного управления бюджетом региона является:

- 1) экономическая устойчивость и стабильность бюджетного потенциала;
- 2) темпы роста бюджетного потенциала;
- 3) рост доходов бюджета;
- 4) оптимизация расходов.

Механизм управления формированием объема финансирования расходов бюджетов позволяет выделить роль отдельных факторов в изменении объема финансирования:

- сумма прямых и косвенных расходов бюджета;
- соотношение прямых и косвенных расходов бюджета;
- уровень собственных доходов бюджета;
- число потребителей бюджетных услуг.

Данные показатели могут рассматриваться как основные факторы формирования объема финансирования за счет различных источников (собственных, финансовой помощи, займов), воздействуя на которые, можно получить необходимые результаты, позволяющие эффективно управлять бюджетами различных уровней [2, с.95].

Группировка расходов на прямые и косвенные помогает оптимизировать расходы бюджетов, проанализировать достаточность объема бюджетного финансирования, определить «запас бюджетной прочности» при изменении числа потребителей бюджетных услуг.

Зная доходы бюджета и стоимость содержания единицы потребителей бюджетных услуг, можно рассчитать оптимальный объем финансирования потребителей бюджетных услуг, что позволит определить степень дефицитности (профицитности) бюджета и уровень финансовой поддержки территории. Если число потребителей бюджетных услуг не достигает оптимальной точки, то такие виды расходов повлекут за собой оттенок финансирования с других видов расходов. Критерием оптимальности является определение уровня финансирования, при котором число мест оказания бюджетных услуг не требует дополнительного объема существующего бюджетного финансирования. При финансировании оптимального числа потребителей бюджетных услуг объем фактического финансирования равен расходам.

Предел бюджетной прочности определяет возможные границы маневра региональных властей, как в финансировании, так и в изменении числа потребителей бюджетных услуг,

содержание которых производится за счет средств бюджета. Предел бюджетной прочности конкретного вида бюджетных расходов региона характеризует тот уровень потребителей бюджетных услуг, который находится в пределах между фактическим и оптимальным уровнем финансирования бюджетных учреждений [3, с.38].

Бюджетный анализ, на наш взгляд, важно проводить по результатам как составления, так и исполнения бюджета.

Оценка бюджетного потенциала региона является важнейшей характеристикой управления всей совокупностью факторов, определяющих бюджетный потенциал территории.

В анализе для определения бюджетного потенциала предложены четыре группы показателей.

К первой группе относятся показатели, характеризующие способность регионального бюджета покрывать обязательства собственными доходами или степень покрытия расходов несобственными средствами. К таким показателям предлагается отнести следующие: коэффициенты покрытия всех расходов, текущих и защищенных; показатель покрытия всех расходов, характеризует соотношение всех обязательств бюджета и средств финансовой помощи, кредитов и займов; показатель покрытия текущих расходов, характеризует соотношение текущих обязательств бюджета и средств финансовой помощи, кредита и займа; показатель покрытия обязательств и средств финансовой помощи, кредитов и займов.

Ко второй группе показателей относятся показатели, характеризующие структуру доходов бюджетного потенциала региона. К ним относятся: показатели собственности и финансовой зависимости; коэффициент подверженности риску различных финансовых затруднений; коэффициент финансовой зависимости, показывает зависимость бюджета региона от финансовой помощи и внешних займов [4, с.67].

К третьей группе относятся показатели, характеризующие обеспеченность расходов собственными доходами и показывающие эффективность использования бюджетных средств. К этой группе относятся следующие показатели: коэффициент обеспечения всех расходов, текущих и капитальных расходов собственными доходами; коэффициенты соотношения дебиторской и кредиторской задолженности; показатели кредиторской и дебиторской задолженности. Коэффициент обеспечения всех расходов, текущих и капитальных расходов собственными доходами характеризует способность бюджета региона своевременно и в полном объеме отвечать по обязательствам, предусмотренным законодательством на обеспечение всех расходов, текущих и капитальных расходов бюджета. Коэффициент соотношения дебиторской и кредиторской задолженности характеризует эффективность управления государственными ресурсами бюджета региона и дает возможность сопоставить условия кредитования бюджета региона с условиями предоставления государственных ресурсов другим организациям. Показатель кредиторской задолженности показывает соотношение получаемых доходов бюджета и кредиторской задолженности. Показатель дебиторской задолженности показывает соотношение получаемых доходов бюджета региона и дебиторской задолженности.

К четвертой группе относятся показатели, характеризующие степень использования налогового потенциала региона, возможность фактического регулирования дефицита или профицита бюджета. Коэффициент собираемости доходов характеризует соотношение фактически поступивших доходов к начисленным (запланированным) доходам.

В целях финансового обеспечения экономического развития территории и бюджетного регулирования сбалансированности местных бюджетов им из вышестоящего уровня бюджетов распределяется часть некоторых видов доходов. При этом нормативы отчислений могут устанавливаться едиными или дифференцированными в разрезе нижестоящих бюджетов. Данные нормативы, представляющие собой процентное соотношение распределения доходов между бюджетами разных уровней, определяются представительным органом того уровня бюджетной системы, который передает эти доходы. Например, в соответствии с Бюджетным кодексом, индивидуальный подоходный налог и социальный налог поступают в областной бюджет и бюджет района по нормативам распределения доходов, установленным областным маслихатом.

Доходы, передаваемые в нижестоящие бюджеты по нормативам, не всегда и не в полной мере выполняют регулирующие функции, поскольку трудно учесть особенности налогового потенциала, развитие инфраструктуры и другие составляющие экономики каждой административно-территориальной единицы. Поэтому межбюджетное региональное выравнивание осуществляется привлечением и других форм бюджетного регулирования. В этих целях используется механизм предоставления трансфертов, выделения дотации, субвенции и субсидии [5, с.80].

Список использованных источников:

1. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учебник для вузов / под. ред. Г.Б. Поляка. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. - С.499.
2. Ефимов В.И. Система государственной власти / под ред. Г.В. Мальцева. - М., 1994. – С.95.
3. Тулеубекова А. Официальные трансферты и межбюджетные отношения: проблемы оценки результативности и провеса финансирования // Қаржы-Қаражат - Финансы Казахстана. - 2016. - №1. - С.38.
4. Белобжецкий И.А. Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. - М.: Финансы и статистика, 1989. – С.67.
5. Кажикаримов Б.К., Омирбаев С.М. Теория финансов: учебное пособие. – Караганда: КарГУ, 2011. – С.80.

УДК 342.922

Кенжебай А.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., доцент Амандыкова Л.К.

**ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И
ГРАЖДАНИНА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

***Аннотация.** Данная статья посвящена вопросам правовых гарантий конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан. Исследуются и анализируются гарантии в виде средств и способов обеспечения и охраны конституционных прав и свобод, которые создаются не каждым отдельным гражданином, а обществом, государством и используются ими для претворения в жизнь этих прав и свобод.*

В широком плане понятием «гарантии прав человека» охватывается совокупность объективных и субъективных факторов, направленных на полную реализацию и всестороннюю охрану прав и свобод граждан, на устранение возможных причин и препятствий их неосуществления. Хотя эти факторы и весьма разнообразны, но по отношению к процессу реализации прав и свобод они выступают в качестве: условий, средств, способов, приемов, методов правильного его осуществления.

Гарантии в виде средств и способов обеспечения и охраны конституционных прав и свобод создаются не каждым отдельным гражданином, а обществом, государством и используются ими для претворения в жизнь этих прав и свобод.

Гарантия (в пер. с фр. *garantiae*) – ручательство, обеспечение, заверение [1, с.135]. Гарантии прав человека и гражданина – это условия и средства обеспечивающие возможность пользоваться правами, установленными Конституцией и другими законами [2, с.89]. Очевидно, что право может быть реализовано только тогда, когда ему соответствует обязанность государства или другого лица (органа) его обеспечить, то есть создать такую благоприятную обстановку, в атмосфере которой зафиксированные в Конституции и других законах положения о юридическом статусе личности, ее правах и свободах являются фактически действующими [3, с.263].

В области государственного управления граждане обладают практической возможностью широко пользоваться правами и свободами. При этом, как и во всех других областях общественно-политической жизни, граждане равноправны. Государство должно создавать наиболее благоприятные условия для реализации всех прав граждан и для осуществления возложенных на них обязанностей. Большинство гарантий в виде условий служит обеспечению благоприятной обстановки, в атмосфере которой гражданина может эффективно пользоваться своими конституционными правами и свободами. Такие условия образуют внешнюю среду деятельности каждого человека и гражданина и не зависят от его воли и желания, ибо они имманентно присущи общественному и государственному строю [3, с.263].

Наряду с этим существуют и такие условия и средства охраны конституционных прав и свобод граждан, формирование и пользование которыми во многом зависит от них самих, их воли и желания [3, с.264].

Согласно ст. 74 Конституции Республики Казахстан законы и международные договоры, признанные не соответствующими Конституции Республики Казахстан, не могут быть подписаны либо, соответственно, ратифицированы и введены в действие. Законы и иные нормативные правовые акты, признанные неконституционными, в том числе ущемляющими закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина, отменяются и не подлежат применению.

Гарантию стабильности законодательства в данном случае составляют возражения Президента Республики Казахстан, которые в соответствии с п.4 ст. 73 Конституции преодолеваются двумя третями голосов от общего числа членов Конституционного Совета. При непреодолении возражений Президента решение Конституционного Совета считается непринятым. Данные полномочия Президента, согласно Постановлению Конституционного Совета Республики Казахстан от 13 декабря 2001 года № 19/2 «Об официальном толковании пунктов 1 и 5 ст.52, пп.4) п.1 ст.72 и п.3 ст.74 Конституции Республики Казахстан» [4] вызваны потребностью незамедлительного реагирования Президента Республики как гаранта неизблемости Конституции. В случае если Конституционный Совет двумя третями голосов от общего числа членов Совета преодолевает возражения Президента, постановление Конституционного Совета сохраняет юридическую силу.

Следовательно, граждане Республики Казахстан, а также иностранные граждане и лица без гражданства по вопросам ограничения своих прав и законных интересов могут через суд добиваться отмены ограничивающих их права законодательных и иных актов. Заявление подается по подсудности, установленной главой ЗГПК РК (ст. 283 ГПК РК). При этом не подлежат рассмотрению в суде заявления об оспаривании законности нормативных правовых актов, проверка которых отнесена к компетенции Конституционного Совета Республики Казахстан.

Законодательное закрепление прав и свобод человека и гражданина в ряде случаев требует дальнейшей конкретизации и детализации в нормативных правовых актах органов исполнительной власти. Этими актами, как правило, регламентируется компетенция тех или иных органов управления, определяются их взаимоотношения с гражданами [6, с.379-380]. Так, например, определяя принципы государственной службы и обязанности государственных служащих, Закон Республики Казахстан «О государственной службе» подчеркивает приоритет прав, свобод и законных интересов граждан перед интересами государства (пп.4 п.1 ст.3); а также обязанность соблюдать Конституцию и законодательство республики (пп.1 п.1 ст.9) [5].

Конституцией государственные органы, общественные объединения, должностные лица и средства массовой информации обязаны обеспечить каждому гражданину возможность ознакомиться с затрагивающими его права и интересы документами, решениями и источниками информации (п.3 ст.18).

Положение п.3 ст.18 Конституции Республики Казахстан конкретизировано во многих отраслевых законодательных актах, принятых во исполнение Конституции. Особенно это касается сфер применения государственного принуждения. Так, все положения уголовно-процессуального законодательства пронизаны предписаниями об ознакомлении лиц, интересы которых затрагиваются в деле, с решениями по ключевым вопросам о возбуждении уголовного дела и начале уголовного преследования, о приостановлении и прекращении производства по уголовному делу, об избрании, отмене, изменении меры пресечения и т.д. А по окончании расследования уголовного дела обвиняемому в обязательном порядке предоставляются для ознакомления все материалы уголовного дела (УПК РК) [6].

Ст.21 Конституции Республики Казахстан гарантирует каждому, кто законно находится на территории Республики Казахстан, право свободно передвигаться, выбирать место пребывания и жительства. Каждому, кто законно находится на территории Республики Казахстан, принадлежит право свободного передвижения по ее территории и свободного выбора местожительства, кроме случаев, оговоренных законом. Каждый имеет право выезжать за пределы Республики [7, с.106]. Граждане Республики имеют право беспрепятственного возвращения в Республику. Право на свободу передвижения и выбора местожительства относится к числу прав, закрепленных как в международно-правовых актах, так и в национальном законодательстве. Соответствующие статьи международно-правовых актов закрепляют аналогичные положения, связывая их с пределами государства (ст. 13 Всеобщей декларации прав человека, ст. 12 Международного пакта о гражданских и политических правах).

Реализация гарантий обуславливает наличие конкретных обязанностей у соответствующих органов исполнительной власти. Установлены основные правила регистрации граждан, которые

существенно отличаются от ранее действующей системы прописки. При этом Закон учитывает необходимость защиты прав гражданина от возможных незаконных действий административных органов, а именно ограничивает перечень документов, необходимых для регистрации по месту жительства, исчерпывающе определяет случаи, когда гражданин снимается с такой регистрации [8].

«Конституцию нельзя понимать узко, как абстрактный юридический документ, – подтверждает председатель Конституционного Совета Республики Казахстан И.И. Рогов. – Действенная Конституция – это еще и законы, и вся правоприменительная практика, являющаяся индикатором правильности развития государства и общества. Поэтому важен не только сам текст конституции, но и его реальное воплощение в жизнь, важны не только комплекс прав и свобод и институты, которые там предусмотрены, но и то, как они реализуются и функционируют» [9].

Наибольшее распространение в юридической литературе получила классификация и систематизация видов контроля по его субъекту в зависимости от природы, роли и места субъекта в системе государства. Это вполне оправданно и понятно, ибо природа, место и роль субъекта контроля в системе социального механизма управления обществом являются, в конечном счете, главными и объективными критериями, при помощи которых определяются цели, задачи, характер, формы и объем контроля.

Список использованных источников:

- 1 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. - М.: Рипол-классик, 2002. - Т.1. - С.135.
- 2 Большая советская энциклопедия. В 30 т. - М., 1970. - Т.2. - С.89.
- 3 Административное право: Учебник / Под ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. - М.: Юрист, 1999. - 728 с.
- 4 Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан «Об официальном толковании пунктов 1 и 5 статьи 52, подпункта 4) пункта 1 статьи 72 и пункта 3 статьи 74 Конституции Республики Казахстан» от 13 декабря 2001 г. №19/2 // Казахстанская правда. - 2001. - 22 декабря.
- 5 Закон «О государственной службе Республики Казахстан» от 23.11.2015 года № 416-УЗРК // <http://adilet.zan.kz/rus/search/docs/fulltext>
- 6 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4.07.2014 № 231-УЗРК // <http://adilet.zan.kz/rus/search/docs/fulltext>
- 7 Конституция Республики Казахстан: Научно-правовой комментарий / Под ред. Г.С. Сапаргалиева. - Алматы: Жеті Жарғы, 1998. - 432 с.
- 8 Положение о Комитете регистрационной службы Министерства юстиции Республики Казахстан. Утверждено постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2004 г. №1120 // САПП РК. - 2004. - №41. - Ст.532.
- 9 Рогов И.И. Конституция Казахстана - центральное звено национальной идеи // Казахстанская правда. - 2008. - 30 августа.

ӘОЖ 343

Күрентаев А.Х.

Докторант, «Volashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
777_alii@mail.ru

Ғылыми жетекші: з.ғ.д., профессор Тоқыбаев З.С.

«Фемида» Орталық Қазақстан академиясының ғылым жөніндегі проректоры,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚОҒАМНАН ОҚШАУЛАУСЫЗ ЖАЗАЛАРҒА СОТТАЛҒАНДАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Автор өз мақаласында қылмыстық орындау жүйесін Халықаралық стандартқа сәйкестендіруді, сотталушының жазасын өтеу барысында заңдық құқықтары мен мүддесін қамтамасыз ету қарастырады. Қазіргі уақытта жазалаудың альтернативті бас

бостандығынан айыру жазасы дамуда. Себебі сотталушы алғаш рет үлкен емес немесе орта салмақты қылмыс жасаса бас бостандығынан айыру жаза түрін мақсатты түрде қабылдау қажет емес.

Қазіргі уақытта қылмыстық-атқару саясаты жазалар мен бас бостандығынан айырумен байланысты емес басқа да шаралардың қолданылу аясын кеңейтуді көздейді. Бас бостандығынан айыруды пайдалануды қысқарту және жазаның баламалы нысандарын неғұрлым көп пайдалану үрдісі байқалады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде балама бас бостандығынан айырудың сегіз қылмыстық жазасы көзделген (ҚР ҚК 40-бабы), [1, ҚК, 3-бөлім], бұл ретте төрт: белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, міндетті еңбек, түзеу жұмыстары және бас бостандығын шектеу қылмыстық-атқару инспекциялары жүзеге асырады.

Түзеу және мәжбүрлеп жұмыс қоғамнан оқшаулаусыз түзелуі мүмкін адамдарға қатысты онша ауыр емес және ауырлықтағы қылмыстар үшін негізгі жаза ретінде қолданылады. Қылмыстық жазалардың бұл түрлері бүгінде ішкі қылмыстық құқық үшін кең таралған және дәстүрлі болып табылады, дегенмен бүкіл тарих бойы олардың жекелеген элементтері, ал есімдері бірнеше рет өзгерді.

90-шы жылдардың басында кейбір ғалымдар қоғамдық мақсаттарда жұмыс енгізу қажеттігін ұсына бастады, бұл сотталғандардың бақылауымен бос уақытта, демалыс және мереке күндері қоғамдық мақсаттарда тегін жұмыс істеуге тиіс. Қоғамдық жұмыстарды заңнамаға түзету жұмыстарының бір түрі ретінде бекіту ұсынылды. [3, З.С. Тоқубаев 10-12б].

Алайда заң шығарушы міндетті жұмысты жазаның дербес түрі ретінде негізді түрде бекіте отырып, бұл жолға шықпады. Қылмыстық жазаның дербес түрі ретінде міндетті жұмыс туралы айта отырып, ең алдымен олардың түзеу жұмыстарынан айырмашылығын атап өту қажет. Міндетті жұмыс түріндегі жаза сотталғандардың негізгі жұмысынан бос уақытында немесе бос қоғамдық-пайдалы жұмыс уақытынан бос уақытында өнер көрсетуінен білдіріледі. Міндетті жұмыстардың түрін және олар бойынша қызмет көрсетілетін объектілерді қылмыстық-атқару органдарының келісімі бойынша жергілікті өкімет органдары айқындайды.

Міндетті жұмыс түріндегі жаза сотталғандардың негізгі жұмысынан бос уақытында немесе бос қоғамдық-пайдалы жұмыс уақытынан бос уақытында өнер көрсетуінен білдіріледі. Міндетті жұмыстардың түрімен және олар бойынша қызмет көрсетілетін объектілермен қылмыстық-атқару инспекцияларымен келісім бойынша жергілікті өкімет органдары белгілейді.

Негізгі жұмыс орны бар сотталған адам бұл жазаны негізгі жұмыс орны бойынша өтейді, ал жұмыссыз сотталғандар жергілікті органдармен келісім бойынша қылмыстық-атқару инспекциясы белгілеген орындарда жазасын өтейді.

Түзеу жұмыстары мен міндетті жұмыстардың арасындағы айырмашылықтардың бірі олардың өтелімдіккендігі болып табылады: сотталған адам осы жұмысты орындағаны үшін ақшалай сыйақы алады, оның ішінде онымен жазасын өтеу орны бойынша ұйымның әкімшілігі онымен еңбек шарты болған жағдайда жалақы түрінде.

Сотталған адамның жалақысынан мемлекет кірісіне сот үкімімен белгіленген мөлшерде ұстап қалу жүргізіледі. Тиісінше, міндетті жұмысты орындау арқылы сотталған адам ақшалай сыйақы алмайды. Түзеу жұмыстары қылмыстық жазаның бір түрі болып табылатынын атап өту қажет, бұл сотталған адамды өз жалақысынан белгілі бір бөліктің мемлекет кірісіне дейін ұстап қалуарқылы жұмыс істеуге мәжбүрлеп тарту болып табылады. Ал міндетті жұмыс – сотталған адамды бос жұмыс танытқан немесе тегін әлеуметтік жұмыс қалыбында бос уақытында орындаудан тұратын қылмыстық жазаның бір түрі. [5, В.И. Селиверстов 62-64 б].

Түзеу жұмыстары жазаның неғұрлым қатаң түрі болып табылады және қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген негіздер бойынша немесе оны төлеуден қасақана жалтарған жағдайда айыппұлдың орнына жазаның негізгі түрі ретінде ғана тағайындалады. Бірақ, тәжірибе көрсетіп отырғандай, түзеу жұмыстарына сотталғандардың көпшілігі әлі күнге дейін жазасын өтеуден қашып кетеді. Түсініксіз болып көрінуі мүмкін, бірақ түзету жұмыстарын өтеуден бас тарту тиімді. Теориялық тұрғыдан, тіпті егер олар қылмыстық кодекске сәйкес екі жыл мерзімге ең көп мерзімге анықталса да. Олар қоныс-колониясында жазасын өтеп, мерзімінен бұрын шартты түрде босату туралы заңға бағынады. [1. ҚР ҚК, 3-бөлім].

Міндетті жұмысты өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, сондай-ақ осы жазаға шартты түрде соттау заңда көзделмеген. Бұл ретте сотталған адам шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің бабында көзделген жазалар тізбесіне міндетті жұмысты енгізбi негiзсiз болып көрiнедi. Бұл мiндеттi жұмыстың ең жоғары мерзiмi 480 сағаттан аспайтындықтан болуы мүмкiн.

Алайда, заң шығарушы дәлелдi себептер мен сағаттары аз болған жағдайда сотталған адамның жұмыс iсiн жүргiзiлу мүмкiндiгiн көздейдi. Мұндай себептер көп болғандықтан, оның iшiнде жұмыс орындарының жетiспеушiлiгi мiндеттi жұмысқа қызмет ету үшiн iс жүзiнде әлдеқайда ұзақ уақыт кетуi мүмкiн. Бұдан басқа, шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы заңды қолдану үшін соттың адамның жазасын одан әрi өтеудiң қажетi жоқ екендiгi, яғни ол жазасын өтемей-ақ түпкiлiктi жақсара алады деген шешiмi немес, сот шешiмi деп танылады.

Сондай-ақ шартты түрде мерзімінен бұрын босату сотталғандардың қылмысы үшін тағайындалған жазамерзімінің кемінде жартысын өтегеннен кейін ғана қолданылуы мүмкін, міндетті түрде жұмыс ісін тағайындауға болатын қылмыстар санаты. [3, 3. С.Токубаев 13-18 б].

Түзеу жұмыстары - мүлiктiк жаза. Түзеу жұмыстарына сотталғандардың жалақысынан сәйкес сот үкiмiмен белгiленген мөлшерде 5-тен 20 пайызға дейiнгi мөлшерде мемлекет кiрiсiне ұстап қалу жүргiзiледi. Жазаның осы түрiне сотталғандар орындаған еңбегiн жоғалтқан кезде мүлiктiк шектеулердiң түзеу сипаты түзеу жұмыстарының негiзгi жазалау элементiне айналып, оларды "бөлiп-бөлiп төлеуге айыппұл" айналдырады.

Мiндеттi жұмыс мүлiктiк сипаттағы жазаларға қолданылмайды. Олар еркiн болғанымен, негiзгi жұмыс және/немесе сотталған адамның оқу орны бойынша жалақы толық сақталады. Қаралатын жазаларды орындау мерзiмдерi, сондай-ақ оларды есептеу тәртiбi едәуір ерекшеленедi. Мiндеттi жұмыстардың мерзiмдерi кәметке толған сотталғандар үшiн де, кәметке толмағандар үшiн де сағатпен есептеледi. Қылмыстық кодексте кәметке толған сотталғандар мен кәметке толмағандарды айырмай, мiндеттi жұмыстың апта мерзiмiн есептеудiң бiрдей тәртiбi белгiленген. Түзеу жұмыстарының мерзiмi ұзағырақ, яғни түзеу жұмыстарындағы бұл жазалау элементi мiндеттi жұмыстағыдан әлдеқайда ауыр.

Түзеу жұмыстары ҚК-нiң 42-бабына сәйкес [2, ҚК-нiң 42-бабы] екi айдан екi жылға дейiнгi мерзiмге белгiленедi және сотталғанның жұмыс орны бойынша өтеледi. Осылайша, түзеу жұмыстарына сотталған жазаны ұзағырақ өтейдi, бiрақ ол күн сайынғы демалысқа көп уақыт алады, өйткенi мiндеттi жұмыс негiзгi жұмысынан бос уақытында өтелуi тиiс [4, В.И. Селиверстов 53-55 с].

Түзеу жұмыстарына сотталғандарды және мәжбүрлеп еңбекке сотталғандарды қалдыру құқығын құқықтық реттеу әр түрлi болып табылады. Түзеу жұмыстарын өтеу мерзiмiне сәйкес ол жұмыс iстейтiн ұйымның сотталған әкiмшiлiгiне қылмыстық-атқару инспекциясының келiсiмi бойынша ұзақтығы 18 жұмыс күнi жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы берiледi.

Сотталған адамға еңбек демалысы берiлмейдi. Бұдан басқа, сотталған адамға негiзгi жұмыс орны бойынша (сондай-ақ толық емес жұмыс күнi, оқу орны және т.б.) кезектi жыл сайынғы еңбек демалысын беру мiндеттi жұмыс түрiндегi жазаның орындалуын тоқтата тұрмайды. Егер сот сотталған адамды жазасын өтемей түзету мүмкiндiгi туралы анықтаса, ол шартты түрде сотталған адамды қарау туралы шешiм шығарады. Мiндеттi жұмыс шартты түрде берiлмейдi. Қаралып отырған жазалар қарқынды түзетуге арналған көтермелеулер жиынтығынан ерекшеленедi. Мiндеттi еңбекке сотталғандардың белгiлi бiр қасиеттерi болуы тиiс: қоғамдық пайдалы, беделдiемесiз, ауыр және т.б. болуға тиiс.

Түзеу жұмыстарын өтеу кезiнде кiнәлi адам көп жағдайда сотталғанға дейiн жұмыс iсiн жүргiзiп жатқан жерде жұмыс iсiн жүргiзудi жалғастырады және сол жұмысты жалғастырады. Осылайша, сотталғандардың жазаның осы түрi үшiн жүргiзiлетiн жұмысы қандай да бiр ерекше қасиеттерге ие емес және түзетуболып табылмайды. Мiндеттi және емдiк жұмыс арасындағы елеулi айырмашылықтар бiр жазаның әр түрлi нұсқаларын емес, жазаның осы түрлерiнiң дербестiгiн көрсетедi. Осылайша, мiндеттi жұмыс пен түзеу жұмыстары әртүрлi әлеуметтiк-экономикалық және қылмыстық ерекшелiктерге ие болғандықтан, қылмыстың мән-жайы мен кiнәлиадамның жеке басын ескере отырып, әрбiр нақты жағдайда жазаның дұрыс түрiн таңдау өте маңызды. Түзеу және мiндеттi жұмыстың шығу тегiн шешу олардың мәнiн түсiну, оларды жазалау жүйесiнде одан әрi жетiлдiру және пайдалану тиiмдiлiгi үшiн маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі No 226-V Қылмыстық кодексінде қолданылатын әдебиеттер тізбесі (09.01.2018 ж. өзгерістер мен толықтырулармен) Ақорда, - 2018 жылғы.

2 5 шілдедегі No 234-V Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі (01.01.2018 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) Астана, Ақорда, - 2018 ж.

3 З. С. Тоқыбав. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес бас бостандығынан айыруға сотталғандардың құқықтық жағдайы: Монография. Қарағанды қ. 2010 ж. 210 б.

4 Селиверстов В.И. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации". Проспект, 2016 г. С.280

5 Селиверстов В.И. Правовое положение лиц, отбывающих наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, без изоляции от общества: Учеб. пос. — М.: Юрид. лит., 2011 г. С. 90.

УДК 343.131

Манкаева М.М.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
mira_kz_86@list.ru

Научный руководитель: д.ю.н., профессор Нургалиев Б.М.

УПРОЩЕННОЕ УГОЛОВНОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Аннотация. Опыт зарубежных стран в разрешении противоречий, возникших в связи с введением в отечественный уголовный процесс упрощенной или сокращенной формы расследования.

Стремление к дифференциации процессуальной формы и упрощению процедуры уголовного судопроизводства не является исключительно казахстанской тенденцией, обращение к опыту зарубежных стран доказывает естественность деления судопроизводства на различные процедуры в зависимости от тех или иных обстоятельств.

В рекомендациях Комитета министров Совета Европы № 6 R (87) 18 «Относительно упрощения процедуры уголовного правосудия» (раздел II) содержится указание на необходимость соблюдения таких принципов как декриминализация преступлений и упрощения производства для мелких правонарушений [1]. В отношении мелких незначительных дел рекомендуется отказаться от физических мер принуждения в пользу санкций денежного характера. При совершении незначительных преступлений, когда обстоятельства дела хорошо установлены, и кажется явным, что обвиняемое лицо — это лицо, совершившее преступление, рекомендуется прибегнуть к упрощенным уголовным процедурам.

Законодательство ряда стран предусматривает упрощенные формы судопроизводства, которые являются, по сути, общим отказом от целого ряда прав, гарантированных Конвенцией.

Представление об уголовном судопроизводстве в разных странах имеет свои особенности, связанные с историческими, культурными, экономическими, национальными, идеологическими, географическими и иными факторами.

Как справедливо отмечает В.П. Божьев «формирование уголовно-процессуального права на каждом этапе его исторического развития, так или иначе было связано с уровнем развития общества и государства, культуры и экономики. В ходе исторического развития уголовного процесса, разумеется, нарабатывались традиции, убеждения, складывалась наука, совершенствовалась законотворческая деятельность. При разработке законопроектов учитывался опыт функционирования правоохранительных структур как в своем, так и в других государствах, свои исторические условия, культурные, этнические, географические и иные факторы». [2, ст. 14-15]

Обзор упрощенных производств зарубежных стран будет верным, если рассматривать их, как делается многими [3, ст. 73-83], зависимости от принадлежности к той или иной правовой семье.

Незначительные преступления в Америке именуется мисдеминорами (уголовно наказуемые проступки), процедура разбирательства по таким делам отличается от дел о фелониях (тяжких уголовных преступлениях) большей простотой, Досудебное производство, по общему правилу состоит из четырех этапов - пресечение совершения преступления, расследование до ареста, арест, регистрация арестованного и полицейское расследование после ареста. Пресечение преступлений и расследование до ареста осуществляется осмотром места происшествия, изъятием и исследованием предметов и документов, личного наблюдения, опроса и личного досмотра граждан, обыска (помещений, участков местности, салонов автомобилей и др.), скрытого наблюдения, использования специальных служб, перехвата сообщений и иных форм контроля технических средств связи.

Как показал опрос американских работников органов полиции, по очевидным преступлениям, «когда лицо было застигнуто на месте совершения преступления, то арест возможен тут же на месте». [4, ст. 100]. Если в отношении подозреваемого арест был произведен по подозрению в преступлении, не относящемся к тяжким и особо тяжким, предусматривается особая процедура освобождения арестованного в связи с поручительством так называемых Bondsman (поручители, агенты).

Авторы, анализирующие немецкоязычные источники и опыт непосредственного наблюдения за немецким процессом, отмечают, что в Германии упрощение касается только судебных стадий - по каждому возбужденному уголовному делу всегда проводится полноценное предварительное расследование, осуществляемое в форме дознания, которое по сравнению со следствием представляет простую процедуру установления обстоятельств дела.

Протоколы, составленные полицией, не могут быть оглашены в судебном разбирательстве. Одним из способов легализации данных полицейского расследования, как и в США, служит допрос полицейских в суде в качестве свидетелей.

Интересной представляется практика германского уголовного процесса по использованию в качестве доказательств сообщений секретных источников в ходе оперативно-розыскной деятельности. Однако, существуют определенные особенности расследования очевидных преступлений. Как отмечается, полученные в ходе дознания по делам об очевидных преступлениях путем производства следственных действий, протоколы имеют доказательственное значение для суда [5], что вполне соотносится и с российскими правилами доказывания в сокращенной форме дознания.

Как отмечает Л.В. Головкин, французские ученые традиционно разделяют в целом весь французский процесс по уголовному делу на две большие части, - досудебную и судебную, каждая из которых состоит из стадий. Досудебное производство состоит из трех стадий: дознания, возбуждения уголовного преследования и предварительного следствия, предание суду входит в стадию предварительного следствия [6, ст. 118]. Дознание является начальной стадией досудебной части уголовного процесса, но говорить о нем как о форме предварительного расследования нельзя.

Также учитывать, что во Франции неизвестно понятие «административное правонарушение», поэтому упрощение уголовного процесса касается в основном тех деяний, которые в других странах (Германия, Россия) выведены за орбиту уголовного судопроизводства [7, с. 381-391].

В соответствии с уголовно-процессуальным законодательством Республики Польша, ускоренное производство и дознание (производится в случаях, если отсутствуют названные в законе условия для проведения ускоренного производства) проводятся по подсудным районному суду уголовным делам, которые составляют категорию небольшой и средней тяжести.

В мировой практике имеется достаточный опыт функционирования упрощенных форм уголовного процесса. Однако большинство из них призваны лишь ускорить громоздкую процедуру расследования преступлений и рассмотрения судами уголовных дел. Применение моделей привлечения обвиняемых к сотрудничеству в зарубежных государствах, как правило, выходит за рамки уголовного судопроизводства, оставаясь в орбите оперативно-розыскной деятельности.

Государства континентальной Европы демонстрируют более осторожный подход к использованию различного рода сделок с привлеченными к уголовной ответственности. Причина этому кроется в фундаментальных различиях понимания состязательности и представления о ценности признания обвиняемым своей вины в этих системах права. Если в континентальной модели, базирующейся на смешении розыскного и состязательного процессов, основной целью судопроизводства является установление истины по делу, то страны англо-саксонской системы права считают приемлемым постановление приговора на основе далекого от реальности признания обвиняемого в обмен на максимальное упрощение судебных процедур.

Для континентальных моделей упрощенного судопроизводства характерно отсутствие возможности компромисса в вопросах виновности. Границы соглашений между сторонами обвинения и защиты лежат в плоскости процедурного характера. В отличие от сделок, присущих англосаксонской системе права, существующие в странах континентальной Европы модели соглашения строго регламентированы законом. Прокуроры западных государств не вправе превращать в предмет торга возможность отказа от обвинения в отдельных составах преступлений или эпизодов при наличии доказательств виновности обвиняемого в их совершении. Кроме того, как таковой «сделки о признании вины» в американском понимании этого института в европейском уголовном процессе не существует, поскольку для достижения соглашения о применении ускоренных процедур достаточно волеизъявления обвиняемого и отсутствия возражений прокурора и потерпевшего. Присущий англо-саксонской системе права торг в западном уголовном процессе Континентальную систему права исследователи нередко именуют романно-германской.

В отличие от уголовного процесса Англии и США, достижение соглашения между сторонами в странах континентальной системы права, как правило, возможно лишь после окончания расследования. Заключение сделки о признании вины в США и Англии допускается на любой стадии уголовного судопроизводства вне зависимости от категории тяжести вмененного обвиняемому деяния. Главным отличием существующих в странах Европы упрощенных форм отправления правосудия от *pleabargaining* является то, что соглашение сторон в странах континентальной системы права легитимно лишь при наличии достаточных доказательств виновности обвиняемого. При этом признание обвиняемого рассматривается судьей лишь как одно из доказательств, достаточных в своей совокупности для признания обвиняемого виновным, либо оговорившим себя в совершении преступления.

Законодательство Австрии предусматривает существенное снижение наказания активно сотрудничающему с правоохранительными органами обвиняемому. По утверждению Л. В. Брусницына, австрийский суд вправе назначить такому лицу наказание в виде одного года лишения свободы даже в случае совершения им преступления, наказуемого пожизненным заключением. Тенденция к ускорению судопроизводства по уголовным делам об очевидных преступлениях появилась в Испании еще в XIX веке. В 1882 году в испанский уголовный процесс введена процедура «*conformidad*», предусматривающая возможность постановления приговора без исследования доказательств в случае согласия с предъявленным прокурором обвинением и предложенной им мерой наказания.

Регламентируемый статьями 444 - 448 УПК Италии институт соглашения о наказании (*applicazione della pena sullarichiesta delle parti, patteggiamento*) применяется лишь по уголовным делам о преступлениях, санкция за которые не превышает 5 лет лишения свободы. В 2003 году максимальный размер наказания, при котором допустимо применение этой процедуры, составлял 3 года. Однако в последующем уголовно-процессуальное законодательство Италии претерпело изменения.

УПК Португалии предусматривают процедуру «*sumarissimo*» (в переводе - «очень упрощенное производство»), заключающуюся в принятии судом окончательного решения без исследования доказательств по уголовным делам о преступлениях, наказание за которые не превышает шести месяцев лишения свободы. Перечень органов, уполномоченных осуществлять упрощенное производство в Польше, устанавливается распоряжением Министра юстиции. Соглашение с прокурором именуется «добровольным подчинением наказанию» и используется не только по уголовным делам о преступлениях, наказание за которые не превышает установленного законом предела, но и о деяниях, наказуемых более строго.

Отличительной чертой упрощенного судопроизводства в Польше является отсутствие законодательно гарантированной возможности снижения наказания за содеянное. Если суд

признает сделку между сторонами законной, приговор постановляется без исследования доказательств. При наличии препятствий, уголовное дело, как и в России, рассматривается в общем порядке.

УПК Эстонии содержит отдельную главу под названием «Упрощенные производства», подразделяющуюся на три раздела: сокращенное, согласительное производства и судебный приказ. Сокращенное производство заключается в рассмотрении судом уголовного дела на основании представленных материалов без допроса свидетелей. В отличие от российского особого порядка судебного разбирательства, эстонское сокращенное производство предусматривает возможность допроса подсудимого по существу предъявленного обвинения. Согласно ст. 236 УПК Эстонии, неявка в судебное заседание потерпевшего и гражданского ответчика не является препятствием для рассмотрения уголовного дела.

В Германии также существует уголовно-процессуальная процедура, призванная содействовать борьбе с преступностью посредством привлечения соучастников преступления к сотрудничеству.

В Республике Беларусь ускоренное производство допустимо по делам о перечисленных в УПК конкретных составах преступлений, за совершение которых может быть назначено наказание в виде лишения свободы на срок до 5 лет. К таковым, например, относятся умышленное причинение менее тяжкого телесного повреждения, присвоение найденного имущества, управление транспортным средством лицом в состоянии опьянения, отказ со прохождения освидетельствования, незаконное пересечение государственной границы, самоуправство, уклонение от призыва на военную службу и ряд других.

Краткий обзор законодательства некоторых государств с различными правовыми системами показывает, что упрощенные процедуры в том или ином виде непроцессуального дознания или же полностью деформализованного досудебного производства, особых упрощенных порядков уголовного судопроизводства присутствуют независимо от типа уголовного судопроизводства.

Обращение к опыту наиболее близких к России стран с континентальной системой права и длительной традицией более или менее формализованного досудебного производства, позволило выявить некоторые общие характеристики организации расследования малозначительных преступлений.

Дознание, как деятельность, предшествующая возбуждению уголовного преследования (уголовного иска), в нашей лексике-формулированию обвинения и принятию решения о наличии оснований для направления уголовного дела в суд, осуществляется путем производства преимущественно не процессуальных, то есть не следственных действий. По общему правилу результаты такого дознания не имеют доказательственного значения для суда. Однако, в делах о незначительных преступлениях они имеют для суда доказательственную силу.

При построении упрощенных процедур расследования малозначительных преступлений наряду с объективными факторами - небольшая степень общественной опасности деяния, очевидность преступления, признание подозреваемым (обвиняемым) своей вины, зарубежные страны исходят также из таких условий организации процесса, как равенство сторон в сфере предоставления доказательств, информированность и добровольность решения подозреваемого (обвиняемого) об упрощении уголовной процедуры, обеспечение разумного уровня гарантий прав участников уголовного судопроизводства, сохранение общего порядка производства на одном из этапов (досудебном или судебном) уголовного процесса. Указанные условия, в целом, будут учтены казахстанским законодателем при создании отечественной модели ускоренного производства.

Список использованных источников:

1. Рекомендация № 6 R(87) 18 Комитета министров Совета Европы «Относительно упрощения процедуры уголовного правосудия», принята Комитетом министров Совета Европы 17 сентября 1987 г. // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. М., 1998.

2. Головкин Л.В. Архетипы досудебного производства, возможные перспективы отечественного предварительного следствия // Сайт Отрасли права [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://xn---7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/3378>

3. Александров А.С., Поздняков М.Л. Путь институциональной реформы предварительного расследования / Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2014. № 1 (25).

4. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Следственные действия в российском уголовном процессе. Санкт-Петербург: СПбГИЭУ, 2004.

5. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1955. С.643.

6. Головкин Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции. М.: Фирма «СПАРК», 1995. - С.118.

7. Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Фишмонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. М., 2001. С. 381-391.

УДК 347.963

Мухамедьярова А.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., профессор Кабжанов А.Т.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО, КАК ИСТОЧНИК ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВД РК

Аннотация. Автор в статье затрагивает проблемы общечеловеческих ценностей современного мира как права и свободы человека закрепленные в общепризнанных нормах и принципах международного права. Международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона. Автор выделяя отдельно международно-правовые нормы, ратифицированные Республикой Казахстан в сфере борьбы с преступностью, являющихся составной частью правовой основы ОВД, делит их на равнозначные группы.

Республика Казахстан активно проводит целенаправленную политику интеграции в международное сообщество. Подтверждением этого могут служить слова, приведенные в преамбуле Конституции Республики Казахстан: «Мы, народ Казахстана, ... сознавая себя миролюбивым гражданским обществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, желая занять достойное место в мировом сообществе ...» [1]. За годы независимости проделана огромная работа, позволившая осуществить кардинальные реформы, изменившие социально-политическую систему республики. Одним из приоритетных направлений реформ является интеграция в международное сообщество, которая потребовала совершенствования законодательства, действовавшего на момент обретения суверенитета, и создания нового, соответствующего международным стандартам, приоритетами которого являются человек, его права и свободы.

С обретением статуса равноправного, независимого субъекта международных отношений перед республикой встала сложная задача вхождения в сферу действующего международного права и создания национального института взаимодействия с мировым сообществом, в том числе применительно к теме данного исследования в области соблюдения прав, свобод человека и борьбы с преступностью.

В данных условиях возникла необходимость изучения и разработки механизма влияния норм международного права на национальное законодательство, с целью приведения его к общепринятым стандартам, как в развитых демократических странах мира. В первые годы независимости в Казахстане активно были подвергнуты исследованию вопросы, касающиеся научных подходов к изучению проблем международного сотрудничества с мировым сообществом, в том числе в части соблюдения прав и свобод человека и гражданина, в сфере международной борьбы с преступностью, нормативно-правового регулирования данного вида деятельности и внесения научно обоснованных предложений и рекомендаций, направленных на совершенствование ее нормативно-правовой базы и выработки оптимальных форм и методов.

Международная интеграция, возрастающая «прозрачность» границ между государствами,

безвизовый въезд в другие страны, рост экономических производственных связей, бурное развитие средств связи и транспортных коммуникаций значительно расширили возможности общения между людьми. К сожалению, эти же условия способствуют установлению и развитию связей между преступными элементами разных стран, которым не нужны долгие официальные правовые процедуры для принятия совместных решений. Несвоевременное реагирование международного сообщества на происходящие изменения в преступной среде в ряде случаев приводит к осложнению криминогенной обстановки как в отдельной взятой стране, так и в региональном масштабе. Единственным средством борьбы с этим явлением является, на наш взгляд, сотрудничество правоохранительных органов различных государств, «объем, основные направления и формы которого определяются тем, что государства и другие участники международных отношений осознают важность объединения усилий для решения насущных задач» [2, С. 3] в борьбе с преступностью.

Согласно предложенной нами классификации второй уровень правовой основы ОВД – международно-правовой. Данная группа (уровень) предопределена п.3 ст.4 Конституции Республики Казахстан: «Международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона» [1].

В связи с тем, что данная норма была новой для национального законодательства, для разъяснений ее положений было издано отдельное Постановление Конституционного Совета. Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 11 октября 2000 года № 18/2 толкует данную статью Конституции следующим образом: «Пункт 3 статьи 4 Конституции Республики Казахстан следует понимать так, что преимущественную юридическую силу перед законодательством Республики имеют международные договоры, заключенные ею в соответствии с Конституцией Республики, в установленном законодательством порядке, и ратифицированные Парламентом Республики путем принятия соответствующего закона.

Международные договоры, не предусматривающие ратификации как условия вступления в силу, заключенные до принятия Конституции 1995 года, являются действующими и сохраняют приоритет перед законодательством Республики, если такой приоритет для этих международных договоров прямо предусмотрен законами республики, регулируемыми соответствующие сферы правоотношений» [3, С.9].

При дальнейшем рассмотрении правовых норм мы солидарны с точкой зрения, изложенной В.П. Божьевым, о необходимости принимать во внимание следующее:

- любая правовая норма должна быть установлена или санкционирована государством;
- норма права – это общеобязательное правило поведения для субъектов, на которых оно рассчитано;
- любой правовой норме присущ такой признак, как обеспечение ее требования силой государственного принуждения. [4, С.31]

Положение п. 3 ст. 4 Конституции логически нашло свое продолжение в ст. 8, которая гласит: «Республика уважает принципы и нормы международного права, проводит политику сотрудничества и добрососедских отношений между государствами, их равенства и невмешательства во внутренние дела друг друга, мирного разрешения международных споров, отказывается от применения первой оружия».

Согласно Постановлению Конституционного Совета Республики Казахстан от 12 апреля 2001 года № 1/2, «Норма статьи 8 Конституции Республики Казахстан об уважении Республикой принципов и норм международного права означает ее стремление учитывать их при создании внутригосударственного права. При этом действующее право Республики Казахстан должно соответствовать нормам Конституции Республики, и приоритет перед законами имеют только международные договоры, ратифицированные Республикой». [5, С.11]

Признание приоритета международно-правовых соглашений является одной из важнейших особенностей правового государства. Для правоприменительной практики правоохранительных органов актуален вопрос не только наличия тех или иных международных договоров и соглашений, но полная информированность о них соответствующих подразделений и даже конкретных оперативных работников.

Конституционное положение о прямом действии международно-правовых норм, выражающееся в заключенных и ратифицированных международных договорах и соглашениях, по нашему мнению, способствует становлению и развитию процесса международного

сотрудничества правоохранительных органов Республики Казахстан с правоохранительными органами иностранных государств в борьбе с преступностью. Международные договоры, возлагая обязанность на государства-участники предпринимать обусловленные действия, направленные на урегулирование предмета договора во внутригосударственной сфере, однако, как верно отмечает Д.К. Бекишев: «при всем их самостоятельном значении, имеют вспомогательный характер. Эффективность их в конечном счете определяется результативностью мер, используемых внутригосударственной сферой». [6, С.35]

Основными документами, определяющими содержание международного права, являются:

- Декларация о принципах международного права, регламентирующая отношения сотрудничества и дружбы между государствами, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 24 октября 1970 г;

- Декларация принципов, содержащаяся в Заключительном акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 г., которой государства-участники руководствуются во взаимных отношениях. [7, С.35]

Принцип суверенного равенства государств означает, что каждое государство обязано уважать суверенитет других участников международных отношений, то есть их право в пределах собственной территории осуществлять законодательную, исполнительную и судебную власть без какого-либо вмешательства со стороны других государств, а также самостоятельно проводить внешнюю политику.

Согласно Декларации о принципах международного права (1970 г.) понятие суверенного равенства включает следующие элементы:

- государства юридически равны;
- каждое государство пользуется правами, присущими полному суверенитету;
- каждое государство обязано уважать правосубъектность других государств;
- территориальная целостность и политическая независимость государства неприкосновенны;
- каждое государство имеет право свободно выбирать и развивать свои политические, социальные, экономические и культурные системы;
- каждое государство обязано выполнять полностью и добросовестно свои международные обязательства и жить в мире с другими государствами.

В Конституции Республики Казахстан провозглашено уважение принципов международного права, проведение политики сотрудничества и добрососедских отношений между государствами, их равенство и невмешательство во внутренние дела друг друга, что полностью соответствует взятым республикой международным обязательствам.

Для дальнейшего изучения международного права как источника правовой основы прокурорского надзора и ведомственного контроля ОВД, по нашему мнению, следует определиться с понятием «международный договор».

В ратифицированной «Венской Конвенции о праве международных договоров» 23 мая 1969 г., [8] Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 31 марта 1993 года в: п. а) ст. 1 установлено: «Договор» означает международное соглашение, заключенное между государствами в письменной форме и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится ли такое соглашение в одном документе, в двух или нескольких связанных между собой документах, а также независимо от его конкретного наименования».

Пункт 8 ст. 1 Закона Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» от 30 мая 2005 г., № 54-III гласит: «Международный договор Республики Казахстан - международное соглашение, заключенное Республикой Казахстан с иностранным государством (иностранными государствами) или с международной организацией (международными организациями) в письменной форме и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится такое соглашение в одном документе или в нескольких связанных между собой документах, а также независимо от его конкретного наименования». [9, С.12]

Краткий анализ приводит к выводу, что определения «международный договор» содержащиеся в Венской конвенции и Законе Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» от 30 мая 2005г. практически идентичны. Следовательно, национальное законодательство в части определения понятия международного договора полностью соответствует международным стандартам.

Изучение теории и сложившейся практики правоприменения норм международного и

национального права при заключении договоров показывает, что международные договоры Республики Казахстан заключаются с иностранными государствами от имени:

- Республики Казахстан (межгосударственные договоры);
- Правительства Республики Казахстан (межправительственные договоры);
- государственных органов Республики Казахстан, непосредственно подчиненных и подотчетных Президенту Республики Казахстан, а также центральных исполнительных органов Республики Казахстан.

Здесь следует помнить о том, что не все международные договоры ратифицируются. Ратификация – способ выражения согласия Республики на обязательность для нее международного договора путем его утверждения Парламентом Республики Казахстан. Ратификации Парламентом подлежат применительно к теме исследования, международные договоры Республики Казахстан:

- 1) предметом которых являются права и свободы человека и гражданина;
- 2) выполнение которых требует изменения действующих или принятия новых законов, а также устанавливающие иные правила, чем предусмотрено законами Республики Казахстан;
- 4) об основах межгосударственных отношений, по вопросам разоружения или международного контроля над вооружениями, обеспечения международного мира и безопасности, а также мирные международные договоры и международные договоры о коллективной безопасности;
- 5) об участии Республики Казахстан в межгосударственных объединениях и международных организациях, если такие международные договоры предусматривают передачу им осуществления части суверенных прав Республики Казахстан или устанавливают юридическую обязательность решений их органов для Республики Казахстан;
- 8) при подписании которых участвовавшие в переговорах стороны условились об их последующей ратификации;
- 9) если международные договоры предусматривают, что такое согласие выражается ратификацией.

Таким образом, ратификации подлежат международные договоры Республики Казахстан, имеющие важнейшее государственное значение и затрагивающие существенные интересы государства, вплоть до суверенных прав.

Здесь есть одна особенность. Конституция Республики Казахстан обладает высшей юридической силой на территории республики, а международные договоры имеют приоритет перед законами, но не над всеми. В Конституции разграничены конституционные законы и обычные. Следовательно, логически можно предположить, что международные договоры, ратифицированные Парламентом Республики Казахстан, имеют приоритет только перед обычными законами, но уступают в юридической силе конституционным.

Ратифицированные Парламентом Республики Казахстан международные договоры применяются непосредственно, и содержащиеся в них правовые нормы регулируют соответствующие общественные отношения, порождают права, обязанности и ответственность их участников, при условии, что в договоре нет оговорки о необходимости принятия нового закона.

Проведенное исследование показало, что большинство специалистов, выделяя отдельно международно-правовой уровень, состоящий из международно-правовых норм, являющихся составной частью правовой основы ОВД, не систематизирует их. Это не совсем верно, так как международно-правовые акты различаются между собой, в первую очередь, целью назначения и степенью распространенности. Другими словами, различаются по своему содержанию и степени участия в нем субъектов международного права.

Проведенное исследование международного права в области борьбы с преступностью позволяет с уверенностью сделать следующий вывод. Международные договоры, заключенные и ратифицированные Республикой Казахстан в сфере борьбы с преступностью можно разделить на четыре равнозначные группы:

Первая группа – общемировые международные договоры, заключенные в основном в рамках программ ООН (например, международные конвенции по правам человека, по борьбе с терроризмом, экстремизмом, незаконным оборотом наркотиков и т.д.);

Вторая группа – региональные международные договоры, заключенные в рамках региональных союзов (Содружества Независимых Государств, Шанхайской организации сотрудничества, Союза центральноазиатских государств и т.д.);

Третья группа – двусторонние, которые, согласно сложившейся международной практике, по своему содержанию разделяются на договоры:

- о правовой помощи,
- о дружбе и сотрудничестве,
- о борьбе с отдельными видами преступлений.

Четвертая группа – стоит особняком, потому что состоит всего из одного договора, регламентировавшего вхождение Республики Казахстан в Международную организацию уголовной полиции (Интерпол).

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан: Принята 30 августа 1995 г. - Астана: ИКФ «Аян Эдет», 2005. - 42 с.
2. Прокурорский надзор: Учебник. - М.: «Юридическая литература», 2009. - С. 19. – 280 с.
3. Скосарев В.В. Предмет и пределы прокурорского надзора в сфере оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел // Проблемы теории и практики оперативно-розыскной деятельности: Материалы научно-практической конференции / Под ред. К.К. Горяинова, И.А. Климова.- М.: ВНИИ МВД России, 2002. - С. 76-77. – 412.
4. Илларионов В.П., Путов И.В. Правовые и организационно-методические аспекты международного розыска преступников: Учебное пособие. - М.: Книжный мир, 2019. - С. 3. – 94 с.
5. Конституция Республики Казахстан с изменениями и дополнениями от 7 октября 1998 года и с официальными толкованиями Конституционного Совета Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – С. 9.
6. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные отношения. - М.: Юрид. лит., 1975. - С. 31. – 298 с.
7. Конституция Республики Казахстан с изменениями и дополнениями от 7 октября 1998 года и с официальными толкованиями Конституционного Совета Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – С. 12. - 88 с.
8. Бекишев Д.К. Взаимодействие дознания и следствия стран СНГ при расследовании преступлений: Дисс...к.ю.н. / М.: ВНИИ МВД РФ, 1996. – С. 35. - 148 с.
9. Конституция Республики Казахстан: Комментарий. / Под ред. Г. Сапаралиева. - Алматы: Жете Жаргы, 1998. - С. 30.

ӘОЖ 343,33

Нұртас Д.Ұ.

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Әбдіжәми А.Ж.
Өтепов С.Ж.

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

**ОТБАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ТҰРМЫСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ
ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ**

Аңдатпа. Бұл мақалада отбасыдағы және тұрмыстағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық мәселелері қарастырылады.

Соңғы онжылдықтарда белсенділігі барған сайын артып келе жатқан әлемдік қоғамдастық әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жоюға ерекше назар аудара отырып, әйелдердің қоғамдағы жағдайын және гендерлік теңдік проблемаларын талқылауда.

Қазақстанда, бұрынғы КСРО-ның басқа мемлекеттеріндегі сияқты, қоғамдық жүйенің өзгеруімен бірге идеалдар мен рухани бағдарлар өзгере бастады. "Әйел отбасы мен қоғамда құрметке ие болған кезде - сіз біздің еліміз үшін тыныш бола аласыз" деп ресми түрде танылды [1,27]. Демократияландырудың маңызды бағыттарының бірі мемлекеттегі әйелдердің рөлін арттыру деп аталды [2].

Отбасында әйелге ерекше рөл берілуі керек, өйткені ол жаңа өмір береді. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың физикалық және психологиялық салдары әйелдердің ұрпақты болу денсаулығына теріс әсер етеді. Қазақ халқы өзінің "жоғары өнегелі және тәрбиелі үш қызды өсірген ата-аналарға әрдайым жұмақ қақпасы ашық" деген қанатты сөзімен әйелдерге ерекше құрметпен қарауға шақырады. Шынында да, дені сау, зорлық-зомбылықсыз ана дені сау баланы дүниеге әкеледі, оған ұлттың генофондының жағдайы байланысты.

Теңсіздіктің ерекше көрінісі-бұл отбасындағы және күнделікті өмірдегі жыныстық қатынас негізінде кемсіту. Отбасы ішіндегі, жеке және тұрмыстық қатынастардың қолайсыз жағдайы отбасының бұзылуына, ата-аналардың балаларға әсерінің әлсіреуіне әкеледі, олардың қоғамға қарсы мінез-құлқының қалыптасуына ықпал етеді, бұл өз кезегінде балалардың қараусыздығын, жасөспірімдердің құқық бұзушылықтар мен қылмыстар жасауын ынталандырады.

Зорлық-зомбылықтың нәтижесінде әйелдің бостандығы мен жеке басының қол сұғылмаушылық құқығы, сондай-ақ оның қадір-қасиеті бұзылады, сондықтан ол адамның табиғи ажырамас құқықтарының бұзылуы және белгілі бір адамның, отбасы мүшесінің құқықтары мен заңды мүдделеріне ғана емес, сонымен бірге тұтастай қоғамға қол сұғушылық ретінде танылуы керек. БҰҰ және басқа да халықаралық ұйымдар ұзақ уақыт бойы әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық мәселелерімен айналысуды қажет деп санамады, өйткені бұл жеке тұлғалардың ісі және халықаралық конвенциялардың юрисдикциясына жатпайды. Сонымен қатар, халықаралық қауымдастық бұл мәселені мемлекеттік егемендік тұрғысынан қарастырды, өйткені Халықаралық органның кез-келген араласуы мемлекеттің егемендігін бұзу ретінде қабылданады [3,36].

Алайда, бүгінгі таңда әйелдерге қатысты отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық кең таралған, ал әйелдер көшеде емес, үйде қауіп төндіреді. Сондықтан ол әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік проблемаға айналды, ал олардың құқықтарын қорғау - бірінші кезектегі міндет.

Пекин іс-қимыл платформасында (1995 жыл) және БҰҰ Бас ассамблеясының "Әйелдер 2000: 21-ші ғасырға арналған Гендерлік теңдік, даму және бейбітшілік" қорытынды құжатында барлық елдердің үкіметтеріне әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау үшін қажетті шаралар қабылдауға шақыру бар [4.4].

Осындай ұсыныс БҰҰ Бас Ассамблеясының XXIII арнайы сессиясының құжаттарында да бар (маусым, 2000 жыл). Мыңжылдық саммитінде (2000 жыл, қыркүйек) әлемнің көптеген елдерінің көшбасшылары Біріккен Ұлттар Ұйымының Мыңжылдық декларациясын қабылдады, оның сегіз мақсатының бірі гендерлік теңдікті қолдау болып табылады [5].

Біздің республикада отбасындағы және тұрмыстағы әйелге қатысты зорлық-зомбылық, көптеген елдердегідей, көбінесе жеке мәселе ретінде танылды. Қазіргі уақытта республика Конституциясына сәйкес елде адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Әрбір азамат өзінің қадір-қасиетіне қол сұқпауға құқылы: ана, Неке және отбасы мемлекеттің қорғауында болады. Осыған байланысты бүгінде мемлекеттік билік әлсізді күштіден қорғауға және күшті әділетсіз әрекеттерден сақтауға міндетті.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабына сәйкес Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қолданылады. Осыны негізге ала отырып, соңғы жылдары әйелдер құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық-құқықтық актілердің негізгі ережелерін ұлттық заңнамаға имплементациялау барынша әділ жандандырылды және әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық базасы біртіндеп кеңейе бастады.

Әйелдерге физикалық, моральдық немесе басқа да зиян келтіретін зорлық-зомбылық әрекеті әйелдің қадір-қасиетін қорлау түрінде қорлаудан бастап, ауыр зардаптармен қатыгездіктің әртүрлі түрлеріне дейінгі көптеген әрекеттерді қамтиды.

Әйелдерге қатысты зорлық - зомбылықтың, атап айтқанда тұрмыстық зорлық - зомбылықтың шектері жоқ, кез-келген әлеуметтік топтармен, елдің қалыптасуымен немесе экономикалық дамуымен байланысты емес екендігі жалпыға белгілі. Ол тек әртүрлі формаларды қабылдайды және әртүрлі шешімдерді қажет етеді. Әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық жалпы адамға қарсы зорлық-зомбылықтың бір бөлігі болып табылады және оның салдары бүкіл қоғамға әсер етеді. Оны жалпы әлеуметтік ортадан және мәдени тамырлардан тыс қарастыруға болмайды [6, 3].

Оның себептерін түсіну үшін Сіз әйелдің әлеуметтік жағдайларын ретроспективті талдаусыз, зорлық-зомбылықтың барлық аспектілері мен формаларын егжей-тегжейлі және жан-жақты зерттеусіз, оның тарихи алғышарттарын зерттеусіз жасай алмайсыз.

Біздің ойымызша, қоғамда үстемдік ететін әйелдің рөлі туралы идеялар бүгінгі күнге дейін қоғамның өмір салтына, әдет-ғұрпына және дәстүріне байланысты алдыңғы тарихи процестердің нәтижесі болып табылады. Өткеннің негізінде қазіргі уақытта не болып жатқанын түсіну және болашаққа көзқарас қалыптастыру оңайырақ. Бұл мәселені объективті зерттеу отбасындағы және тұрмыстағы әйелге қатысты зорлық-зомбылықтың бастауын түсінуге және оның тарихи алғышарттарын хронологиялық тұрғыдан қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Отбасы мен тұрмыстағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың криминологиялық және қылмыстық-құқықтық проблемаларын зерттеу Қазақстан Республикасында өмірдің көптеген салаларында әйелдердің ерлермен теңдігін нақты қамтамасыз етуге бағытталған пәрменді шаралар әлі қабылданбағанын, әйелдердің қоғамдағы рөліне стереотиптік көзқарас жойылмағанын көрсетті.

Қылмыстың себептерін Виктимологиялық зерттеу және әзірленген шараларды практикаға енгізу қылмысқа, әсіресе отбасылық және тұрмыстық қылмыстардың алдын алуда Виктимологиялық ықпал ету шараларының тиімділігін арттыруға оң әсер етеді.

Ақпараттық қамтамасыз етуді жетілдіру мақсатында қылмыс құрбандарына арналған деректер банкі қамтитын виктимология проблемалары жөніндегі ақпараттық-талдау орталығын құрған, сондай-ақ құқық қорғау органдарында виктимология проблемаларын зерделеу жөніндегі мамандары болған жөн.

Қоғамда көптеген адамдар әйелге, атап айтқанда, отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылық халықаралық конвенцияға сәйкес әйелдердің адами құқықтарының өрескел бұзылуы екенін түсінбейді. Біріккен Ұлттар Ұйымы мен басқа да халықаралық ұйымдар әйелдерге қатысты гендерлік теңдік және кемсітушіліктің барлық нысандарын жою мәселелерін үнемі көтеріп отырғаны және оларды ұлттық, өңірлік және жаһандық күн тәртібіне енгізуге қол жеткізгені, осы қоғамға қарсы құбылысты жоюды табанды түрде жақтап отырғаны кездейсоқ емес. Тек соңғы форумда, әйелдердің жағдайы жөніндегі төртінші Дүниежүзілік конференцияда (Пекин, 1995 жыл) Әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық дамудың стратегиялық маңызды 12 бағытының бірі және әйелдердің құқықтарын сақтауға қол жеткізу жолындағы кедергі болып табылатыны ерекше атап өтілді.

Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияны және конвенцияға Факультативтік хаттаманы ратификациялау, Қазақстандағы әйелдердің жағдайын жақсартудың мемлекеттік саясатының Тұжырымдамасын қабылдау және елдегі әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту, сайып келгенде, Қазақстан Республикасының Конституциясы, оған сәйкес адамның құқықтары мен бостандықтарына, арнамысы мен абыройын қорғауға кепілдік беріледі, отбасы мен тұрмыстағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа байланысты қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтар проблемаларын неғұрлым терең, тұрақты қадағалауға, олардың жай-күйін және динамикасын.

БҰҰ мен әлемдік қоғамдастық белсенділігі барған сайын артып келе жатқан барлық адамдар гендерлік теңдік және әйелдердің қоғамдағы жағдайы, сондай-ақ отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылық проблемалары мәселелерін оларды әлеуметтік проблема және адам құқықтарының бұзылуы деп әділ тани отырып, кезең-кезеңімен талқылауға шығарады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың физикалық, психологиялық және өзге де түрлері әйелдердің репродуктивтік және психикалық денсаулығына теріс әсер ететіндігі, зорлық-зомбылықтан ада ана ғана дені сау баланы дүниеге әкелетіні, оған ұлттың генофондының жай-күйі тәуелді болатыны әрдайым ескерілмейді.

Қазақстан Республикасында азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған жеткілікті кешенді және негізделген мемлекеттік саясат жүргізілуде және әйелдердің құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық-құқықтық актілердің негізгі ережелерін ұлттық заңнамаға имплементациялау жалғасуда.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. *Қазақстан-2030. – Алматы: заңгер, 2004. – 124с.*
2. *Назарбаев Н. Елдегі жағдай мен ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы: қоғамды демократияландыру, жаңа ғасырдағы экономикалық және саяси реформа.*

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Казахстанская правда. 1998. 1 қазан.

3. Қазақстан Республикасындағы Гендерлік теңдіктің 2006-2016 жылдарға арналған стратегиясы // Казахстанская правда. 2005. 3 дек.

4. Әйелдер құқығын қорғау бойынша халықаралық құжаттар // "гендер теориясына кіріспе" курсы бойынша оқу-әдістемелік жинақ. Вып. VII. Алматы, 1999.- 47с.

5. БҰҰ Бас Ассамблеясының 55 сессиясының құжаттары \ Біріккен Ұлттар Ұйымының мыңжылдық декларациясы. 2000. 18 Қыркүйек.

6. ЮНИФЕМ. Тұрмыстық зорлық-зомбылықты жеңудің заңнамалық шаралары бойынша практикалық нұсқаулық. Алматы, 2002.- 88с.

ӘОЖ 342.9.086

Нұртаева Д.Б.

«Bolashaq» академиясы заң пәндері кафедрасының оқытушысы,
заң ғылымдарының магистрі
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
nurtaevad@mail.ru

Жумекенова А.Н.

Магистрант, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
zhumekenova@list.ru
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., профессор Қабжанов А.Т.

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЗАҢДЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ

***Аңдатпа.** Мақалаға ішкі істер органдары қызметкерлерінің, басқа да тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған заңдық кепілдер, полиция қызметкерлерінің адамдар мен азаматтарға, кәсіпорындарға, мекемелер мен ұйымдарға келтірген залалдарға жауаптылығы арқау етіледі. Автор мұның ішінде полиция қызметкерінің заңсыз ғана емес, сонымен бірге заңға сай әрекетінен де келтірілген зиянды да қамтып өтеді. Мақалада сондай-ақ ішкі істер органдары қызметкерлері мен басқа да тұлғалардың қорғануы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін кепілдер тобы да талдауға түседі.*

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің заңдық кепілдіктерін қызметтік белгілері бойынша материалдық және процессуалдық деп бөлуге болады. Біріншіден, бұлар арқылы жекелеген кепілдіктердің мәні мен нақтылығын бағалау туралы сөз айтуға болады. Екіншіден, бұлайша бөлу олардың бөлінбейтіндігін және нақты жағдайларға сәйкес субъектіге материалдық кепілдіктерді ұсынған нормативтік актілердің бұл кепілдікті пайдалануды қамтамасыз ететін белгілі бір тәртіптен тұруы тиістігін дәлелдейді.

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің азаматтар мен басқа да субъектілер ретінде кейбір құқықтарды және міндеттемелерді жүзеге асыруы «белсенділік» деп аталатын тәртіппен жүргізіледі. Бұл жағдайда құқықтық нормалар оларға өз беттерінше кейбір құқықтық нормаларды, бостандықтарды және міндеттемелерді ұйымдастыруға, жүзеге асыру тәртібін анықтауға мүмкіндік береді. Құқық қатынастарында азаматтардың, ішкі істер органдары қызметкерлерінің, мемлекеттік билік және басқару органдарының лауазымды тұлғаларының, қоғамдық ұйымдардың және басқа да субъектілердің қатысатынын ескере отырып, барлық құқықтық кепілдіктерді бұл құқық қатынастарының үлкен үш субъектілер тобына саралауға болады:

1) азаматтардың құқық қатынастарында құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ететін заңдық кепілдіктері;

2) құқық қатынастарындағы ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтық қамтамасыз етілетін заңдық кепілдіктері;

3) құқық қатынастарындағы басқа да субъектілердің құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ететін заңдық кепілдіктері.

Ішкі істер органдарындағы құқық қатынастары контекстінде кепілдіктер тобының әрбір жіктемелерін (классификациясын) сараласақ мынадай көрініс табады.

I. Құқық қатынастарындағы азаматтардың құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ететін заңдық кепілдіктер.

Бұл бойынша заңдық кепілдіктерді мына тармақтарға бөлуге болады:

а) азаматтардың міндеттемелік шектерін және субъективті құқықтарын бекітетін кепілдіктер;

б) азаматтардың құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ету жолдары ретіндегі азаматтардың заңдылық жауаптылығы.

Ішкі істер органдарының құқықтық қатынастардағы азаматтардың субъективті құқықтарының шегін (шекарасын) нақтылау қажеттігі субъективтік құқықтың шегін нормативті бекітудің жеткіліксіздігі оны жүзеге асыруды айтарлықтай қиындатындықтан туындайды. Әділіне жүгінсек, тұлғаның құқығының шегін бекіту, бір жағынан оны мейлінше толықтай жүзеге асыруды қамтамасыз етудің заңдылық құралы болып табылады, ал екінші жағынан, көрсетілген құқықты бұзудың алдын алудағы маңызды заңдылық құралы.

Десек те, азаматтардың субъективті құқықтарының шегін нақтылай отырып, заңнама әртүрлі әдістерді қолданатынын атап өткен жөн. Мысалы, құқықтық тыйым салуларды бекіту және қарастырылып отырған құқықтық қатынастар саласында азаматтарға заңдылық міндеттемелер жүктеу тұлғаға нақты құқықтар шегі туралы түсінік береді, сол арқылы олардың құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз етеді.

Бұл әкімшілік-құқықтық кепілдіктер тобындағы азаматтардың құқықтық мінез-құлқы әжептәуір әртүрлілігімен ерекшеленетіндігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Онда біршама нақтылықпен өзіндік жүйе мен құрылым қарастырылады.

II. Құқық қатынастарындағы ішкі істер қызметкерлерінің құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ететін заңдық кепілдіктері.

Бұл кепілдіктердің мәні полиция қызметкерлерінің өз қызметінде төл өкілеттіктерін табысты және құқықты түрде жүзеге асыру үшін ұтымды шарттар жасауында. Сондықтан кепілдендіру әдісі және оның көрініс табу түрі бойынша, біздіңше, жоғарыда көрсетілген топтарды (түрлерді) заңдық кепілдіктердің мына тармақшаларына бөлуге болады:

а) ішкі істер органдары қызметкерлері міндеттемелерінің және құқықтарының шегін бекітетін кепілдіктер;

б) ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтық тәртібінің кепілі ретіндегі заңдылық деректерді анықтау.

III. Қазақстанның ішкі істер органдарының құқықтық қатынастардағы басқа да субъектілердің құқықтық мінез-құлқын қамтамасыз ететін заңдық кепілдіктері.

Бұл кепілдіктердің бекітілуі - аталмыш саладағы қызметте басқа субъектілер үшін олардың табысты және құқықты тәртібін жүзеге асыруда ұтымды шарттар жасауында.

Осыдан кепілдендіру мақсаттары бойынша көрсетілген сараланған топты (түрді) заңдылық кепілдіктерінің келесі тармақшаларына бөлуге болады:

а) полиция органдарындағы әкімшілік құқықтық қатынастардағы басқа да субъектілердің құзырет шегін бекітетін кепілдіктер;

б) қарастырылатын құқықтық қатынастардағы басқа да субъектілердің құқықтары мен міндеттемелерін тиісті түрде жүзеге асыру кепілдігі ретінде көтермелеу.

Бірінші кепілдік тармақшасына ең алдымен әкімшілік-құқықтық қатынастардағы басқа да субъектілердің құзырет шегін (немесе шекарасын) жатқызу керек. Мәселен, ҚР «Ішкі істер органдары туралы» Заңының 6-бабында ішкі істер органдарына қатысты жергілікті облыстық (республикалық маңызы бар қала, астаналар) атқарушы органдарының өкілеттілігі, ал 7 және 8-баптарда ішкі істер органдарының лауазымды тұлғаларының ішкі әскермен және басқа да мемлекеттік органдармен өзара байланысы көрсетілген.

Қарастырылып отырған аядағы басқа да субъектілердің құқықтық тәртібін қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктер тармақшасына әкімшілік нормаларда қарастырылған көтермелеуді және жеңілдіктерді жатқызуға болады. Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі «Азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы» Заңының 8-бабына (ҚР

03.07.2014 № 227-V Заңымен өзгерістер енгізілген) сәйкес қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысқан азаматтарды көтермелеу шаралары болып:

- 1) алғыс жариялау;
- 2) грамотамен марапаттау;
- 3) ақшалай сыйақы беру;
- 4) жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың өз құзыры шегінде анықтайтын басқа

да шаралар табылады.

Осы жерде айтып өту керек. Өз тәжірибемізге, сондай-ақ ішкі істер органдары қызметкерлеріне, мемлекеттік қызметте жоқ ҚР азаматтарына сауалнама жүргізу нәтижесіне сүйене отырып, аталмыш заңның тиімділігі, төмендігі туралы мәселені көтеруге болады. Мәселе мынада, бұл заңның 7 бабына сәйкес қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтар келесі құқықтарға ие:

1) бақылау және қадағалау қызметтерімен байланысы жоқ қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету шараларында ішкі істер органдарына жәрдемдесуге;

2) қылмыстың және әкімшілік құқықбұзушылықтың алдын алуға және жолын кесуге;

3) құқық бұзушылықтың жолын кесу және құқықбұзушылықты ұстау мақастында, егер басқа да әрекеттермен мақсатқа жету мүмкін болмаса, күш және басқа да құралдар қолдануға. Дегенмен, осы шаралар қажеттілікте асыра сілтеушілікке жол берілмеуі тиіс. Әйелдерге, мүгедектік белгілері бар тұлғаға, қарулы немесе топты шабуыл(зорлық) жасаған жағдайлардан басқа, жас шамасы белгілі немесе анық жасөспірімге күш және басқа да құралдарды қолдануға тыйым салынады;

4) заңда көрсетілген жағдайларда құқық қорғау органдарына немесе мемлекеттік билік органдарына қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарды ұстап, жеткізу. Егер қылмыстық іске маңыз беретін, ұсталынған адамда қару немесе адам өміріне қауіп туғызатын заттар болуы мүмкін жағдайларда, оның киімдерін қарап шығып, ол қаруларды алып, көрсетілген органдарға тапсыру қажет;

5) құқыққа қарсы қолсұғушылық, жол көлігі апатында, табиғат апатында, ерекше жағдайлардан зардап шеккен адамдарға медициналық, басқа да көмек көрсету қажет;

6) құқық бұзушылықтың, маскүнемдіктің, наркомания мен токсикоманиялардың алдын алу бойынша түсіндірмелік, құқықтық жұмыстарды жүзеге асыру қажет.

Мұндай құқықтар, азаматтық жағдайына қарамай-ақ, ҚР-ның әр азаматында бар екендігі ешкімге күмән туғызбаса керек. Осылайша 9 баптан тұратын Заңға сәйкес кім және қалай марапатталатынын түсіну қиынға соғады. Сондықтан бұл заңды толықтыра түсуді қажет деп білеміз.

Толықтай алғанда, полиция органдары әкімшілік құқық қатынасындағы субъектілер бойынша жүзеге асырылған заңдылықтың құқықтық кепілдері бойынша ұсынған саралау оның жүйесі мен құрылымын, ерекшелігі мен өзгешелігін тереңнен қаузап ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманауи жағдайларда әр адамды, кәсіпорындарды, ұйымдар мен мекемелерді сенімді қорғау құралдарымен, кепілдермен, адамдың өмірлері мен денсаулықтарын, құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қорғайтын механизмдермен қамтамасыз ету мәселесі үлкен маңыз алуда. Сондықтан әкімшілік құқық қатынасы саласында олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзектілігі арта түсуде. Осыдан келіп, субъектілердің қауіпсіздігінің өзі өлшем бола алатын сараланған кепілдер тобын ұсынамыз.

1) азаматтарды қорғауды қамтамасыз ететін әкімшілік құқық қатынасындағы заңдылық кепілдері.

2) әкімшілік құқық қатынасына қатысушы ретіндегі полиция қызметкерлерінің қауіпсіздігі мен қорғануын қамтамасыз ететін заңдылық кепілдер.

3) басқа да адамдардың қауіпсіздігі мен қорғануын қамтамасыз ететін заңдылық кепілдер.

Кепілдердің бұл тобына құқық нормаларымен реттелінген мемлекеттік билік пен басқару органдарының қадағалау-бақылау қызметі, прокурорлық қадағалау, қоғамдық бақылау, сондай-ақ сот органдарының қадағалауы кіреді.

Аталған органдар құқық қатынасындағы азаматтардың құқықтарының бұзылғандығын анықтап, оны жоюға шара қолданып, бұзылған құқықтарын қалпына келтіріп, өз құзыретінің шегінде құқық бұзушыларға ықпал ету шараларын қолданып немесе органдар алдына кінәлілерді жауаптылыққа тарту туралы мәселе қояды, сондай-ақ алуан түрлі алдын алу шараларын жүзеге асырады. Ендеше әлгінде аталып өткен мемлекеттік билік пен басқару органдарының қадағалау-

бақылау қызметі азаматтардың құқықтарын қорғау кепілдерінің бірі болып табылып, сонымен бірге әкімшілік құқық қатынасы аясында олардың құқықтық тәртіптілігін қамтамасыз ету құралы қызметін қатар атқарады.

Шындығында, құқықтық мемлекеттің маңызды принциптерінің бірі - мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі. Осы принципке сәйкес мемлекет алдында азаматтар ғана жауапты емес, мемлекет те азаматтардың алдында жауапкершілік міндетін атқарады». «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабының 3-тармағына сәйкес «ішкі істер органдарының қызметкерлері, әскери қызметшілері және жұмыскерлері қызметтік міндеттерін орындау кезінде адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың заңды мүдделерін бұзған жағдайда, ішкі істер органдары бұл құқықтарды қалпына келтіруге, келтірілген залалдың орнын толтыруға, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес кінәлілердің жауаптылыққа тартылуын қамтамасыз етуге міндетті».

Арыз айту құқығы бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қорғау ісіндегі маңызды құқықтық кепіл болып табылады. «Жеке және заңды тұлғалардың арыздарын қарау тәртібі» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес арыз адамның бұзылған құқықтары мен бостандықтарын немесе заңды мүдделерін қалпына келтіруді, лауазымды тұлғалардың құқыққа қарсы әрекеті мен әрекетсіздігін болдырмауды, сондай-ақ субъектілердің заңсыз шешімдерін қайтаруды талап ету.

Сондықтан көзделген құқық қатынасындағы азаматтардың құқықтарын қорғау кепілі лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік, қоғамдық органдардың әрекеттеріне арыз айтып наразылық білдіретін олардың конституциялық құқығы болып табылады.

Құқық қатынасындағы азаматтардың құқықтарын қорғаудың заңдылық кепілі, біздің пікірімізше, құқығын қалпына келтіру сипатындағы және әкімшілік жауаптылық шаралары енетін құқықтық қорғау шаралары болып табылады. Мәселен, тәрбиелік сипаттағы шараларға әкімшілік құқық бұзушылық ісі бойынша заңсыз қабылданған қаулыны жою, сондай-ақ заңсыз қаулы қабылдауға байланысты басқа да шектеулерді жою кіреді. Соттық қадағалау кепілдеріне келсек, ол жайындағы профессор Г.И. Петровтың пікірімен келісуге болатындай. Соттық қадағалау, дейді ол, мемлекеттік бақылаудың бір түрі. Осылайша, шын мәнінде, заңдылықты қамтамасыз ететін арнаулы құрал тек қана бақылау болып табылады. [1,65]. Басқарудың құрамдас бөлігі ретінде ол белгілі бір қызметте басшылықты жүзеге асыруға байланысты, сондай-ақ ондай ұйымдарға нұсқаулар шығарып, көмек беретіндей мақсатты көздейді.

Заңдылықты қамтамасыз ету бақылау мен қадағалау арқылы ғана жүзеге асырылады. Нақты, жан-жақты, жүйелі жүргізілетін бақылауда әр мемлекеттік орган өз саласында ұмытылып қалатындай ара кідік емес, нақты қадағалау қызметін атқаруы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения.-С-П.: Изд-во СГУ, 2002.-Б.-160.

ӘОЖ 343.81

Төлеу Ж.

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., профессор Қабжанов А.Т.

ҚҰҚЫҚТЫҚ НАСИХАТ – ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ТӘСІЛІНІҢ БІРІ

Аңдатпа. Мақалада автор құқық бұзушылықтың алдын алудағы - адамның криминогендік және криминалдық ортамен байланысын үзу; ол ортаны сауықтыру; тиісті байланыстарға заң шеңберінде қатаң әлеуметтік бақылау орнату шараларын егжей-тегжейлі сөз етеді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтарда «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты мақаласында: «Қазақстан әлемде адамдар үшін қауіпсіз және тұруға жайлы елдің біріне айналуға тиіс.

Бейбітшілік пен тұрақтылық, әділ сот және тиімді құқық тәртібі дегеніміз – дамыған елдің негізі» деген болатын [1]. Құқықтық мемлекет құру жолында мұндай талап болуы бірден-бір дұрыс деп білеміз.

Адамның қоғамдағы құқығы жеке адамның құқығымен тығыз байланысты. Бір-бірінсіз бұларды бөлек қарастыруға болмайды. Яғни, адамның құқықтары олардың мағыналық дәрежесі мен қоғамның даму сатысымен байланысты [2, 87-б.].

Адамдардың зорлықшыл құқық бұзушылықтылығының алдын алуға келетін болсақ, әңгіме бұл жерде олардың жекелеген топтары жайлы емес, әлеуметтік отра мен оның теріс жақтарын жас өспірім қабылау психологиясы арасындағы байланыс жатады. Сондықтан құқық бұзушылықтың алдын алу бұл жерде бірінші тұруға тиіс, ол оған қол жеткізе алмаған жағдайда ғана құқық бұзушылықтық жауапқа таруды қолдану керек. Сол себепті жеткіншектер дамуының қазіргі кезеңінде құқық бұзушылықтың алдын алудың құқық бұзушылықтық-құқықтық тәсілдерін мүмкіндігінше кең пайдалану қажет деп санаймыз.

Құқық бұзушылықтардың алдын алудың құқық бұзушылықтық-құқықтық тәсілдерінің тобын құқық бұзуы әбден мүмкін жастарға қолданылатын тәсілдер құрайды, олар:

- 1) құқықтық насихат;
- 2) алдын ала кейбір санаттары бойынша құқық бұзатындарды ресми ескерту;
- 3) өз еркімен құқық бұзушыны қылмыс жасаудан бас тартуға құқық бұзушылар түрткі болу;
- 4) қылмысқа қатысқаны немесе тартылғаны үшін құқық бұзушыны құқық бұзушылар өкіндіруге көндіру;
- 5) қайталап жасауға жібермеу және оның жүріс-тұрысын бақылау.

Аталған шаралар үлкендерге қолданылатын шараларға ұқсас. Дегенмен құқық бұзушылардың құқық бұзушыларға қолданылатын құқық бұзушылықтық-құқықтық шараларда ересектерге қолданылатын шараларға ұқсас. Дегенмен құқық бұзушыларға қолданылатын құқық бұзушылықтық-құқықтық шараларда ерекшеліктер бар, олар ескерілуге тиіс. Құқық бұзушылықтық құқық теориясының міндеті – осы ерекшеліктерді айқындау және бұл шаралардың тиімділігін арттыру үшін не жасау керек екендігін анықтау.

Құқықтық насихаттау бұл - белгілі бір идеологиялық қызметтің түрі, негізгі үш міндеттің: зерделеудің, таратудың, ұйымдастырудың бірлігінен оның мәні ашылады. Бұл идеологиялық қызметте әлеуметтік шындықтың теориялық көрінісі мен әлеуметтік идеялардың халыққа белсенді ықпалы үздіксіз байланыста болады. Насихаттың басты міндеті идеяларды, білімді, әртүрлі рухани құндылықтарды, әлеуметтік құндылықтарды, әлеуметтік ақпаратты тарту. Құқықтық насихатқа мыналар тән: халықта, оның ішінде құқық бұзушыларда құқықтық сана қалыптастыру үшін теориялық идеяларды, құқықтық білімдерді, құқықтық практика тәжірибесін тарту. Құқықтық идеяларды, білім мен тәжірибені халықтың игергеніне сүйеніп құқықтық насихатта адамдардың іс-әрекеттеріне демократия мен заңдылық қағидаларына сай ұйымдастырады.

Құқық бұзушылықтың алдын алуға байланысты құқықтық насихаттың мақсатын әртүрлі негіздер бойынша топтастыруға болады:

- уақыт масштабы бойынша – стратегиялық (жақын арадағы, ұзақ мерзімді және алдағы уақытқа) және тактикалық;
- жоспарланған нәтижелердің көлемі бойынша- жалпы және жеке мақсаттар (мақсат объектінің ерекшелігіне қарай нақтылануы мүмкін);
- пайдаланатын тәсілдер және бұл қызметтің формалары бойынша; сондай-ақ құқықтық насихатты жүзеге асыратын органдар бойынша.

Біздің ойымызша, насихатты жыныстық белгі бойынша да нақтылау керек, себебі әрбір құқық бұзушылардың түсініп және бағалауы оның сезіну ерекшелігіне байланысты.

Құқықтық насихаттың стратегиялық мақсаты- басқа адамға, заңға, құқықтық тәртіпке құрметпен қарайтын кісі бойындағы саяси және өнегелік мәдениеттің ажырамас бөлігі деп саналатын құқықтық мәдениетті қалыптастыру.

Құқықтық насихаттың жалпы мақсаты- құқық бұзушылардың заңды іс-әрекетінен айқын көрініс табатын құқықтық сананы оның бойында қалыптастырып дамыту. Бұл мақсатты анықтау насихат жұмысының басты бағыттарын бөліп алып, сол арқылы мақсатқа жеткізетін жолдағы аралық кезеңдерді айқындау үшін қажет.

Құқықтық насихаттың жалпы мақсаты негізінде оның жекелеген бағыттары, ұйымдық формалары мен тәсілдері үшін өзінің маңыздылығын жоғалтпаған жеке мақсаттарды анықтауға

болады. Құқықтық насихат объектісіне танымдық, бағалау-психологиялық және мінез-құлықтық элементтерді ажырата алатын құқықтық сана жататындықтан, бұл элементтерді қалыптастырып дамытуға бағытталған насихаттық ықпалдың мақсаты да тиісінше белгіленуі мүмкін: азаматтардың (барлығының) құқықтық хабардарлығын көрсету; құқықтық нормалар мен құбылыстарды дұрыс және тиянақты рационалды және эмоционалды бағалауды қалыптастыру; құқыққа құрметті, құқық жүйесінің әділдігіне, заңдылықты сақтау керектігіне сенімді қалыптастыру. Өнегелік нанымдардың ішінде мемлекет заңдарына, құқық тәртібіне, өз құқықтарын пайдалануға және міндеттерін орындауға құрметпен және сеніммен қараудың маңызы зор.

Құқық бұзушылықтық заңдарды насихаттау екі формада: жалпы сақтандыру және жеке сақтандыру формаларында көрініс табады. Яғни оның ықпалы мемлекеттің барлық жұртшылығына да, оның өзіндік сипаты бар жекелеген топтары мен адамдарына да бағытталған.

Заң талаптарын кейбір қоғам мүшелері өз еркімен, саналы, мәжбүрлеусіз орындайды, мұны олар мемлекет алдындағы міндетін орындадым деп санайды. Заңдылық құқықтық мемлекет орнатудың қажетті шарты, жалпы мемлекеттің де, қоғамның да мүддесіне, сонымен қатар жеке адамдардың құқықтары мен мүдделерін жан-жақты және толық қорғау талаптарына сай келеді. Әрине, бұл жалпы сипаттаманың қандай әрекеттердің құқық бұзушылықтық жазаланатын екендігін анықтайтын құқық бұзушылықтық заңға, нормаларға толықтай қатысы бар. Құқық бұзушылықтық заң адамның өнегелік дамуына оң ықпал етеді, ал ол қоғамға жат дағдылы адамдарды тежейді. Құқық бұзушылықтық заң ондай тежегіш, ескертуші рөл атқаруы үшін жұртшылық, әсіресе құқық бұзушылар құқық бұзушылықтық заңды білуі тиіс. Бірақ азаматтардың, оның ішінде адамдардың тіршілік етіп жүрген жағдайы, әрқашан да заң талаптарына сай келе бермейді; құқық бұзушылар қоршаған адамдар өздерінің өмір тауқыметін сөз етеді, заңды белінен басып кету жолын іздейді, ондайдың сәті түсе қалса соған қуанады. Құқық қорғау органдары заңды уағыздауды жүзеге асырады, бірақ қызметтің бұл түрі олар үшін негіз болып табылмайды. Шындығында, құқық бұзушылар құқықтық насихатты құқық қорғау органдарының өздеріне қатысты құқық қолдану кезінде алады.

Бұқаралақ ақпарат құралдары да құқықтық кодекс талаптары жайында ақпараттарды береді, бірақ ол, әдетте, жасалған құқық бұзушылықты талқылау кезінде беріледі, оның жастарды тәрбиелеудегі құндылығы ойдағыдай болмайды.

«Құқықтық негіздер» сабағы мектеп қабырғаларында да өтіледі, алайда қажетті құқықтық білімнің толық көлемін қамтымайды.

Мақсаттық насихаттаудың заңды бағытына ықпал етуге жататын объектілердің түрлері бойынша қарастыру керек, мысалы:

- тұлғаларды немесе ата-аналарға тәрбиелеу міндеті жүктелген өзге адамдарға ықпал ету;
- тұлғалардың өздеріне тікелей ықпал ету;
- Ересек адамдарға құқық бұзушылық жасауға қабілеті бар адамдарды тәрбиелеуге ықпал ету.

Моральды, құқықты, өнегелікті және қоғамдық тәртіпті құрметтеуге әрбір кісі жастайынан тәрбиеленуі тиіс. Адам жастайынан қоғамның құқық берумен қатар өзіне міндет артқанын білуі керек. Әңгіме бұл жерде құқық бұзушылық жасаудан тоқтататын заң талаптарын, ол талаптарды бұзған жағдайда қолданылатын жазаларды құқық бұзушылықтың алдын алу тәсілдері ретінде пайдалану жайында болып отыр.

Қоғамға жасалған қылығының қаншалықты қауіпті екендігінен толықтай ұғынбай және оның салдарын білмей немесе ересек адамдардың «сен әлі жазалайтын жасқа жеткен жоқсың» деген алдауына түсіп қалған құқық бұзушылар өздерінің жасаған іс-әрекетінің қаншалықты қауіпті екендігін тергеу немесе сот кезінде ғана жақсы түсінеді. Бірақ бұл заңның әрекеттері мен күшін кеш білгендік болып табылады.

Қалыптасқан жағдайдағы қиындықтың бірі - Қазақстан Республикасының құқық бұзушылықтық кодексінде қарастырылған құқық бұзушылық жасаған немесе құқық бұзушыларға қолданылатын жазалардың алты түрінің біреуі ғана белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыру қолданылады, көбіне шартты түрде сотталған құқық бұзушылардың сынақ мерзімі ішінде аса ауыр емес жаңа құқық бұзушылық жасаса, оны шартты түрде соттап, оған жаңа сынақ мерзімін белгілеу туралы қайтара шешім қабылданады.

Ал екінші қайтара шартты түрде сотталған жасөспірімде жазасыз қалауға сенім күшейеді, құқық бұзушылықтан беті қайтпайды. Бірақ ол өзінің заңды жете білмейтін құрбыларының,

таныстарының алдында «беделді» болып шыға келеді, себебі қанша құқық бұзушылық жасаса да оған ешқандай жаза болған жоқ деп санайды.

Мұндай мәселені шешу үшін құқық бұзушылық жасаған адамдарға алты айдан бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қолдану керек. Ал ең дұрысы, қамауға алу- белгіленген мерзімді мамандандырылған орындарда өтеу (ҚК-тің 45-бабы – бір айдан төрт айға дейін қоғамнан мүлде оқшаулау).

Құқық бұзушылықтың заңнаманы насихаттағанда құқық бұзушы қыздар мен ұлдар психологиясында айырмашылық бар екендігін ескеру керек, кімге түсіндірілетіндігінде баса назар аударған жөн.

Құқықтық тәрбиелеуге тұлғаға қалыптасып келе жатқан тұлғаныңның ерекшеліктеріне, жеке адамның және топтың психологиялық және жастық ерекшеліктеріне негізделген өзіндік сипат бар:

а) өмір тәжірибесі аз, өзара қоғамдық қатынастар саласы шектеулі болғандықтан құқықтық білім көлемі де аз;

б) білім үстіртін, көзқарастары, жан-жақты, терең ойластырылмаған;

в) өмірдің әртүрлі қырларына, шындығына терең үңілмейді;

г) олардың шашырандылығынан білімдердің, көзқарастың, олардың жүйелерінің тиянақты жиынтығы жоқ;

д) міндеттерін орындаудың және өз құқықтарын жүзеге асырудың берік дағдылары қалыптаспаған;

е) қоғам алдындағы өз қылығы үшін жеке жауаптылықты ұғынбайды.

Құқық бұзушылықтың болатын, болмайтындығы жанұяна, оның санаға құйған тәрбиесіне байланысты. Сондықтан да жанұяна қалыптасқан қыздың немесе ұлдың жеке басының әлеуметтік, психологиялық, психикалық және басқа ерекшеліктері оған қолданылатын сақтандыру шараларының мазмұнына, ал құқық бұзушылықтың алдын ала алмаған жағдайда құқық бұзушылықтық жауапкершілік шараларын қолдануға елеулі ықпал етеді. Адам, қоғам өмірінің өнегелік, моральдық және әділдік аспектілерінің заң ережелеріне сай келетіндігін олардың ешбір қоғамда еш уақытта жоғалмайтындығын құқық бұзушыларға ұғындырып түсіндірудің маңызы зор.

Адамдарды құқықтық тәрбиелеу процесіне жалпы тәрбиелеу процесін сипаттайтын құрылымдық белгілер тән олар саналы кісі қалыптастырудағы тәрбиелік қызметтің мақсатын сипаттайды. Бұл жағдайда құқықтық тәрбие ықпалының тікелей объектісіне сананың белгілі бір саласы ішкі рухани өмір және соның негізінде қалыптасқан адамның құқықтық мәдениетінің деңгейі жатады. Ал тікелей субъектіге құқықтық тәрбие беру ісіне белсеніп қатысып жүрген мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар яғни мемлекеттің өзі жатады. Бұл процеске қатысу өзінің қызметтік борышы болып табылатын заңгерлермен қатар құқықтық тәрбие ісіне, білім беру саласын, қоғамдық ұйымдарды да қамту керек.

Бұл насихат процесінің мақсаты адамдардың заң бұзбауы көзделген талаптарды даярлау ғана емес, олардың бойында тиянақты оң қасиеттер қалыптастыру: қажетті құқықтық білімді игеру; дұрыс жүріп, өз ісін дұрыс бағалауға дағдылану санаға заңға деген құрмет ұялату.

Ең басты мәселе- осыған қалай қол жеткізуге болады. Бұл жерде сенімдердің, түрткілердің, мақсаттардың, идеалдардың белгілі бір жүйесін құру керек. Бұл критерийлердің құндылығы сонда, олар едәуір тиянақты тез өзгермейді, адамды ұзақ уақыт сипаттайды, құқық бұзушылардың қоғам қалаған іс-әрекетіне біршама кепілдік береді.

Егер қалыптасқан, ересек адамды басқарудағы мақсат- әртүрлі сылтауларды пайдалана отырып, қалаған іс-әрекетке қол жеткізу болса, тәрбиелеудегі мақсат- іс-әрекетті тәсіл ретінде пайдалана отырып белгілі бір сылтаунамалық құрылымды қалыптастыру. Сондықтан да тәрбиелеу процесінде іс-әрекеттің немесе жекелеген қылықтың объективтік-нәтижелік сипаттамасы ғана емес, психологиялық сипаттамасы да маңызды. Мысалы, бірдей жақсы қылықтардың себептері әртүрлі: жақсы да, жаман да, ұжымдық та, жеке бастікі де болуы мүмкін.

Құқықтық тәрбие қарастырғанда санаға объективтік процестер ықпалын, қоғамдық практика ықпалын ұмытпау керек. Ал тәрбие жұмысы саналы, ынтымақтастықпен жүргізілген жерде оның тиімділігі де артады, ал жұмыс өз бетіне жіберілген жерде ондай тәрбиеге «көшенің», басқа насихат пен идеологияның ықпалы басым болады. Құқық бұзушылықтық заңды насихаттау заң нормаларын нақты түсіндірумен шектелмейді, заман оның саяси мәні мен мазмұнын ашады, адамның, қоғам мен мемлекеттің мүддесін құқықтық тәсілдермен қорғау керектігін түсіндіреді.

Құқық бұзушылықтың заңдарды басп шығару және оларды бұқаралық ақпарат құралдары, құқықтық насихаттың басқа да формалары арқылы жұртшылыққа жеткізудің де азаматтардың құқықтық санасына тигізер ықпалы едәуір. Олар қандай іс-әрекеттің заң шығарушының зиянды және қауіпті деп санағанын біледі.

Құқық бұзушылардың 150-не сұрақтар қойлған, олар:

- 1) құқық бұзушылықтың - құқықтық жауапкершіліктің бар екенін білгендер -67%-ы;
- 2) Ондай жауаптылық бар екендігін естігендер -24%-ы;
- 3) мүлдем білмегендер - 9%-ы.

Құқық бұзушылықтың-құқықтық жауапкершіліктілігі бар екендігін қайдан білген?

- 1) мектеп қабырғасында-15%-ы;
- 2) Жалпы жаңалықтардан-37%-ы;
- 3) басқа да оқу орындарында білім алып жүрген кездерінде -34%-ы;
- 4) құқық қорғаушымен кездескенде10%-ы;
- 5) басқа ақпарат алудың түрлерінде-8%-ы.

Егер бұл мәліметтерді келесідегідей қарастырсақ:

а) жалпы білім беретін орта мектептерде 9 сынып оқушыларының қылымыстық-құқықтық жалпы ережелері мен оның кейбір нормаларын оқып үйренуіне 34 сағаттық «Құқық негіздері» курсының шегінде 5сағат бөлінген;

б) кәсіби-техникалық білім беру мекемелерінде сол тақырыпты оқып үйренуге 40 сағаттық «Мемлекет және құқық негіздері» пәні бойынша 7 сағат бөлінген;

в) техникум колледждерде сол тақырыпты оқып үйренуге 20 сағаттық курстан 2 сағат бөлінген;

г) жоғарғы оқу орындарының бұл тақырыпқа бөлгендері: техникалық оқу орны 24-сағаттық «Құқық» пәні шегінде 2 сағат, заңға бағдар алмаған гуманитарлық оқу орындары -100 сағаттық «Құқық» пәні шегінде 4 сағат бөліген. Сонымен құқықты оқытып үйретуге жастарға орташа 4-7 сағат бөлінеді екен.

Мемлекеттік білім беру деңгейінде мемлекеттік кәсіби және кәсіби емес білім беру торабы етек жайды, олардағы құқық бұзушылықтық құқық 14-18 жасарлардың көб болса 1%-ын ғана қамтиды.

Құқықтық насихаттың мазмұны оның ықпалы кімге бағытталғандығына қарай ерекшеленеді:

1) қалай да зорлықшыл құқық бұзушылыққа баратын адамдар үшін насихаттың мазмұны мыналарды көрсетеді: қоғамдағы құқық бұзушылықтық зорлықшыл әрекет ұғымы; қолданылған зорлық пен агрессияның қоғамға қауіпті екендігін құқық бұзушылық жасағандық үшін сотты болғандықтың зиянды салдары.Сонымен қатар құқық бұзушыларға оларға мемлекет тарапынан жасалып отырған ізгілікті кісі жайында айтуға болмайды, ондай ақпарат олардың жазадан қорқу сезімін нашарлатады.

2) құқықтық тәрбие жемісті болу үшін маман адамдардың психологиялық ерекшеліктерімен, құқықтық санасының деңгейімен, құқық жайындағы түсінігімен, заңды, тәртіпті сақтауға көзқарасымен жақсы таныс болуға тиіс. Сонда ғана ықпал етудің тиісті әдістерін дұрыс таңдап алуға болады. Сонымен құқық бұзушылықтық заң насихатын, құқықтық тәрбиені, құқықтық ағарту жұмысын адамдардың психологиялық күйіне, заңды қылықтың тиісті сылтаунамасын қалыптастыруға бағыттау керек.

Адамдардың өздеріне арналған құқықтық насихат ересектерге арналған құқықтық насихатпен (олар өздерінің жеткіншектер алдындағы ата-аналық, азаматтық, қоғамдық борыштарын орындауы мақсатында) және сол борышты құқық бұзушылықтық бұзғаны үшін қатаң жауаптылық болғандығы туралы насихатпен толықтырылады.

Заң насихатын ересек адамдар топтарына қарай мынадай мазмұндар бойынша бөліп алуға болады:

а) өнегелік тәрбиелеу және адамдарды қорғау туралы барлық ересек адамға арналған насихат;

б) бала тәрбиесі жүктелген өзге адамдарға немесе ата-анаға арналған насихат;

в) білім беру, емдеу, тәрбиелеу немесе өзге мекемелердің құқықтық сауатын ашу.

Бұл бағыттардың әрқайсысы жан-жақты ойластыруды қажет етеді және оларды заң шығарушылар да, құқық қолданушылар да, халық та бірдей дәрежеде қабылдауы тиіс.

Насихаттық ата-анаға ықпал етудегі мақсаты - олардың бала тәрбиесіне назар аудару. Мұндай ықпал мына критерийлерге негізделіп жасалады: құқыққа қызығушылық, құқықты білу, құқыққа көзқарас. Социологиялық және психологиялық әдебиетте адамның мүддесі мен мұқтаждығына оның іс- әрекетін анықтайтын фактор ретінде маңыздылық беріледі.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев - Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар. /<http://adilet.zan.kz/>

2. Н.А.Нысанбаев «Судебная защита прав человека в Республике Казахстан». Алматы 2018.-87б.//

УДК 343,33

Узақбаев А.И.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: д.ю.н., профессор Нурғалиев Б.М.

**ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ГУМАНИЗАЦИИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемные аспекты гуманизации уголовного наказания в Республике Казахстан.

С 2010 года в стране начался и продолжается очередной процесс гуманизации, старт которому дал Глава государства Н. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана от 29 января 2010 года, указав на необходимость гуманизации законов и повышение их качества[1].

Спустя уже почти 30 лет с момента приобретения Казахстаном независимости и кардинальными изменениями в его социально-экономической, политической и культурной жизни, в результате политических реформ, направленных на либерализацию и демократизацию государства и общества, произошли значительные изменения в осознании правовой действительности.

Развитие уголовно-правовой политики в настоящее время как в мире, так и в нашей стране, имеет одну общую тенденцию - все большую гуманизацию и гуманитаризацию уголовно-правовых норм, потому что гуманизация современной цивилизации стала условием ее дальнейшего существования.

Глобализация общественных процессов в современном мире с особой остротой поставила вопрос о ценности каждой человеческой личности. Человек есть цель, а не средство для достижения каких-либо целей [2] - эта идея должна быть воплощена в жизнь.

Духовное назначение права состоит в том, чтобы жить в душах людей, «наполняя» своим содержанием их переживания и слагая таким образом в их сознании внутренние побуждения, воздействуя на их жизнь и внешний образ действий. Задача права состоит в том, чтобы создать в душе человека мотивы для лучшего поведения. Этими мотивами, побуждающими поведение людей, могут быть аксиологические категории, то есть ценности.

Проблема гуманизма - актуальная проблема. Ее анализ позволяет сделать вывод, что гуманистические цели и идеалы определяются объективными законами социального и духовного бытия. Поэтому суть современного гуманизма состоит не в том, чтобы провозгласить абстрактные права человека, а его самого объявить неким эталоном. Если гуманизм не связан с реальными жизненными проблемами, то он ущербен и опасен. Гуманизм - это не восхваление любой личности, а требовательное и ответственное отношение к ней на основе сочетания личных и общественных интересов.

Современное казахстанское общество в условиях суверенитета и реформирования основных сфер общества сталкивается с рядом проблем, преодоление которых сопряжено со многими трудностями. Людей вдохновляет то, что наконец-то на древней земле казахов образована новая государственность с необходимыми атрибутами, признанная мировым сообществом. Именно сейчас, когда Казахстан стал суверенной и независимой страной и вышел на путь

демократического развития, с особой актуальностью встает вопрос о гуманизации и гуманитаризации общества и государства.

Одной из важных сфер общества, требующей скорейшей гуманизации, является сфера действия уголовного права. Сегодня продекларированные в законах идеи и принципы гуманизма требуют своего совершенствования, а иногда и конкретной реализации. Для решения поставленной задачи необходим комплексный подход, определяющий стратегию и тактику социального исследования, обеспечивающий гармоничность функционирования и развития общественной системы и ее подструктур. Такой подход необходим в силу объективно существующих обстоятельств.

Таким образом, проблемы гуманизации уголовного наказания в большей степени лежат за пределами собственно уголовного права, а потому комплексный подход - сочетание аксиологического и профессионально-целевого подходов - может принести ожидаемый результат.

В настоящее время общая тенденция к гуманизации уголовного наказания наиболее ярко проявляется в следующих изменениях в уголовном законодательстве:

- отказ от смертной казни; отказ от телесных наказаний; отказ от каторжных работ; отказ от общей конфискации имущества;

- появление новых наказаний, альтернативных лишению свободы; расширение оснований для освобождения от уголовной ответственности или ее смягчения;

- развитие льготного уголовно-правового режима для несовершеннолетних; декриминализация некоторых видов деяний.

Также Концепцией правовой политики РК на период с 2010 по 2020 годы закреплено создание условий для более широкого применения уголовно-правовых мер, не связанных с изоляцией от общества[3].

В научном кругу часто возникают вопросы об опасности или вредности гуманизации уголовного наказания. В этой связи сошлюсь на мнение одного из видных ученых нашей страны профессора Рахметова С.М., который пишет «что занимаясь гуманизацией уголовного законодательства в направлении исключения ответственности смягчения и наказания, нельзя забывать, что это может быть расценено как негуманный акт по отношению к жертвам многочисленных преступлений. Ведь имели место случаи, когда родственники погибших в результате дорожно-транспортных преступлений были недовольны применением амнистии к тем, кто, будучи в нетрезвом состоянии, совершил наезд на людей, погибших от ДТП по вине пьяных водителей»[4]. Должны признать подобного рода опасения имеют под собою рациональное основание. Однако мировой опыт применения подсказывает, что ужесточение наказания ведет лишь к ужесточению осужденных.

Следует сразу определиться, что гуманным быть это вовсе не способствовать бесосновательному смягчению наказания, это еще и более суровое наказание к особо не исправимым или злостным. Как говорит наш президент двухвекторность наказания, должна соблюдаться, но в рамках разумного и целесообразного.

Анализ международного законодательства в сфере исполнения уголовного наказания позволяет сделать вывод о том, что в нём содержится гораздо больше правовых норм, направленных на гуманизацию исполнения и отбывания наказаний, чем в соответствующих источниках национального законодательства. Приоритет международного права перед национальным, совершенствование отечественного законодательства по отношению исполнения и отбывания наказаний на основе международных правовых норм - первое и основное условие гуманизации отношений к осужденным в пенитенциарных условиях.

На наш взгляд, гуманизация наказания – это системно реализуемый комплекс мер, направленных не только на улучшение условий содержания осужденных, но возможность применения не связанных с изоляцией мер государственного принуждения, а также использование мер направленных на социальную адаптацию и ресоциализацию осужденных.

На сегодняшний день определены следующие направления:

- создание системы пробации, то есть службы, призванной вести работу с условно осужденными или освобожденными условно досрочно;

- реформирование системы наказаний, связанных с лишением свободы;

- повышение прозрачности мест лишения свободы, которое реализуется, прежде всего, за счет развития системы общественного контроля, мест лишения свободы.

Однако следует восстановить реальное обоснование и применение санкций уголовно-

правовых норм, «Лестницы наказания», уменьшить размеры штрафов, исключить общую конфискацию и другое.

Исполнение наказания не должно приводить к утрате всех полезных социальных связей, навыков и возможностей коммуникации с внешним миром, ухудшению материального положения, моральному давлению.

На основании применения теоретико-методологических основ и исходя из изучения и анализа архивного материала, юридических и литературных источников, проведенное автором исследование позволяет сделать определенные выводы и внести на их основе конкретные предложения с целью совершенствования системы наказаний и её видов.

1. Следует ввести принципы уголовного права в УК РК в качестве отдельных статей, на которые можно было бы основываться и ссылаться как на критерий обоснованности и разумности решения.

2. Общую конфискацию исключить как противоречащую принципам права.

3. Дополнить систему наказаний таким новым видом, как: «компенсация причиненного вреда» которая может применяться только в качестве дополнительного вида наказаний.

4. Существующие непомерные штрафы не способствуют эффективности борьбы с правонарушениями, следовательно, необходимо проработать вопрос о приведении ее в соответствие с нормами международного права и извечного его статуса самой легкой формы наказания.

5. Целесообразно исключить пожизненный вариант «лишения права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью» в связи не гуманностью и не целесообразностью.

6. Принцип гуманизма сформулировать в следующей редакции. Гуманность – признание в человеке человеческого, отказ от карательного, унижающего человеческого достоинство и причиняющего физические страдания отношения к осужденному. Гуманность это не только смягчение наказания, но и адекватная оценка содеянного в рамках цивилизованного представления о наказании.

Одним словом, следует сказать гуманизация наказания проводится целенаправленно, но не системно и потому не эффективно. Следовательно, необходимо провести ряд поправок по гуманизации наказания в действующее уголовное законодательство в целях повышения эффективности отправления правосудия.

Список использованных источников:

1. *Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана от 29.01.2010г.: Новое десятилетие - Новый экономический подъем - Новые возможности Казахстана // электронный ресурс - <http://www.akorda.kz>*

2. Кант И. Соч.: В 6 т. — М., 1965. — Т. 4. — С. 73, 139, 256, 347.

3. *Указ Президента РК от 24.08.2009г. № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» // электронный ресурс - <http://adilet.zan.kz>*

4. *Доклад Рахметова С.М., д.ю.н., профессора, главного научного сотрудника ГУ «Институт законодательства» «Проблемы гуманизации уголовного законодательства Республики Казахстан» (тезисы)». Семинар национального уровня «Содействие реформе правосудия Казахстана»(г. Астана, 27 июня 2014 г.) <http://online.zakon.kz/>*

ҚАРЖЫ

ФИНАНСЫ

Ашенова А.К.
«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.э.н., доц. Шевякова А.Л.

РАЗВИТИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ

***Аннотация.** Теневая экономика- актуальнейшая проблема мировой экономики, которая сопровождает человечество на протяжении долгого периода времени, так как это неконтролируемые сферы экономической жизни в производстве, в потреблении, в распределении материальных ценностей, скрытые от налогообложения страны.*

Проблемы изучения теневой экономики и контроля над нею стали в последние время одними из наиболее важных как для нашей страны, так и для большинства стран мира. Если, в стране имеется не отслеживаемая общестатистическими методами экономика, то это явление приобретает характер национальной проблемы. Некоторые разновидности теневой экономики признаны угрозами национальной безопасности, и их включают в число глобальных проблем современности.

Теневая экономика существует практически во всех странах, независимо от их социально-экономических особенностей и моделей хозяйственного механизма. Современную социально-экономическую ситуацию в Казахстане невозможно рассматривать без учета ненаблюдаемой (теневой) экономики. По экспертным данным удельный вес ее в хозяйственном обороте доходит до 30% к ВВП. На таком рубеже влияния теневых факторов на хозяйственную жизнь довольно ощутимы.

Уровень ненаблюдаемого объема производства товаров и услуг в Казахстане ниже, чем в ряде стран СНГ. По оценке Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров (АССА), доля теневой экономики в:

- России составляет 39%;
- в Украине — 46%;
- в Азербайджане- 67% !

Однако в глобальном масштабе уровень теневой экономики РК еще высок.

Наиболее активно уходят в «тень» торговые предприятия — в отрасли оптовой и розничной торговли (с учетом ремонта автомобилей) порядка 9 -10 процентов услуг оказываются без соответствующего официального оформления. Также достаточно заметное увеличение ненаблюдаемой экономики зафиксировано в транспортно-логистической отрасли — с 3,7% до 3,9%.

Отметим, что теневой сектор экономики исследуется в основном с точки зрения юриспруденции, где особое внимание уделяется криминальной стороне этого явления. Тем не менее, в последнее время исследованию проблем теневых сектора экономики стали уделять все больше внимание. Например, анализ многих экономических проблем в стране позволит раскрыть:

- причины существования теневой экономики;
- различные формы ее проявления в конкурентных отношениях.

Развитие теневой экономики является, с одной стороны, реакцией на сам факт государственного регулирования. Как известно, регулирование невозможно без ограничений, а неразумные ограничения провоцируют их нарушения, особенно если это приносит выгоду. Многие виды теневой экономики объясняются именно недостатками государственного регулирования, а именно:

- бюрократизмом в управлении;
- высокими налоговыми ставками;
- сложным порядком исчисления налогов и т. д.

Но как известно, даже самая лучшая система государственного управления может уменьшить масштабы теневой экономики, но ее ликвидировать - никогда.

К ненаблюдаемой экономике относятся виды деятельности, которые являются производственными и законными, но намеренно укрываются от органов государственной власти в связи с несоблюдением законодательных требований.

Основными причинами возникновения теневого производства выступают:

- уклонение от уплаты налогов на доходы и др.;
- уклонение от уплаты взносов на социальное страхования;
- несоблюдение стандартов, установленных законодательством (стандарты в области охраны труда, техники безопасности и санитарии);
- уклонение от предоставления ведомственной отчетности.

Исходя из методологии СНС, все известные проявления теневой экономики подразделяются на две обширные группы (рисунок 1).

Деятельность в неформальном секторе включает производство, осуществляемое не зарегистрированными некорпоративными предприятиями в секторе домашних хозяйств и не соответствующими пороговым значениям для регистрации.

Деятельность, осуществляемая некорпоративными предприятиями домашних хозяйств, производящих продукцию исключительно для собственного конечного использования.

К незаконным видам деятельности относятся виды деятельности, в процессе которых производятся;

- товары и услуги, запрещенные законом, или осуществляются производителями без получения соответствующего разрешения (преступления против собственности всех видов, кражи, грабежи, разбой, мошенничество и т.д.);

- хозяйственные преступления;

- утечка капитала за границу, незаконный вывоз товаров, влияющих на размер и структуру

ВВП.

Доля теневой экономики в ВВП на основе данных Комитета статистики при Министерстве национальной экономики Республики Казахстан показывает положительную динамику, показанную на рисунке 2.

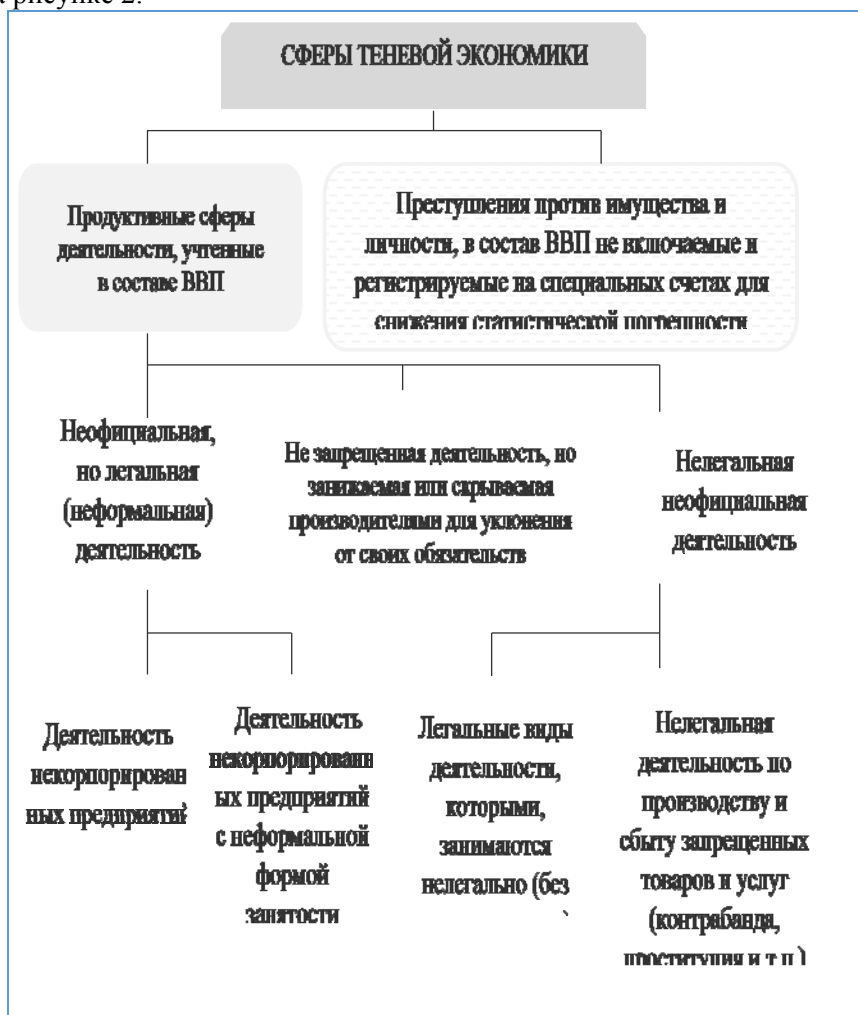

Рисунок 1. Сферы теневой экономики по методологии СНС

Из рисунка 2 следует, что доля теневой экономики за последние три года снизилась.

Так, если в 2017 году доля ненаблюдаемой экономики составляла 28,75% к ВВП, то в 2018 году произошло ее снижение на 1,73% и составила 27,02 % к ВВП, в 2019 году – снижение на 3,33%, что составило 23,69 % к ВВП.

При этом средний удельный вес ненаблюдаемой экономики за последний четырехлетний период составил 26,31 %, размер находится в диапазоне от 23,69 % до 28,75 % от ВВП.

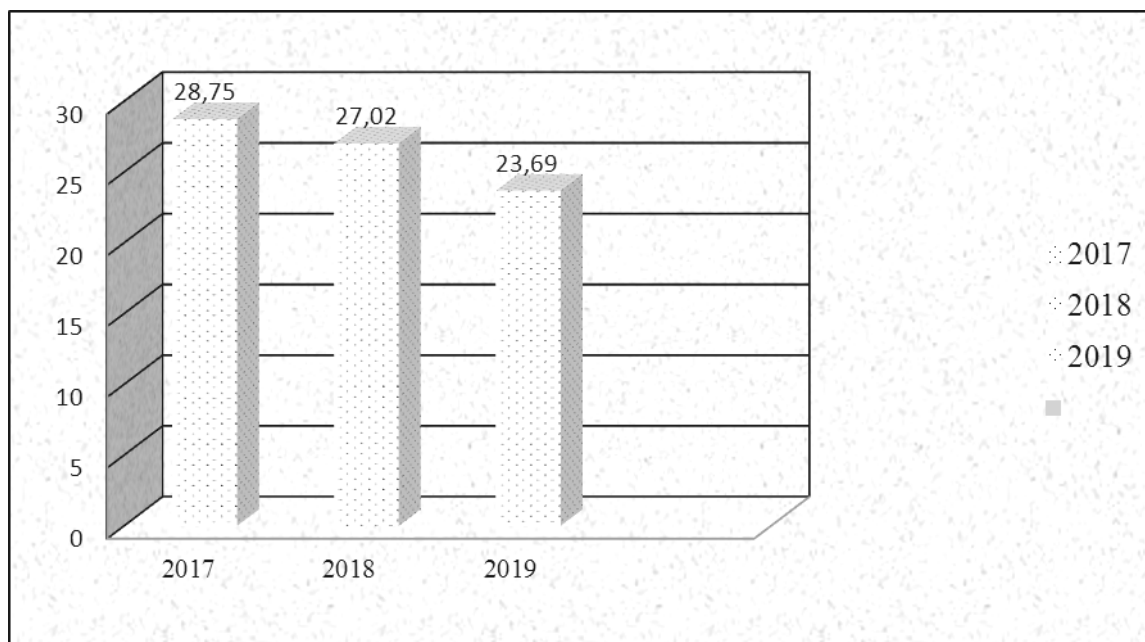

Рисунок 2. Доля теневой экономики в Республике Казахстан за период 2017-2019гг.

С 2017 по 2019 год доля теневой экономики в товарном производстве упала почти на 2 %– с 7,64% до 5,65%, в производстве услуг – на 3,07% - 21,11% до 18,04% (Рисунок 2)

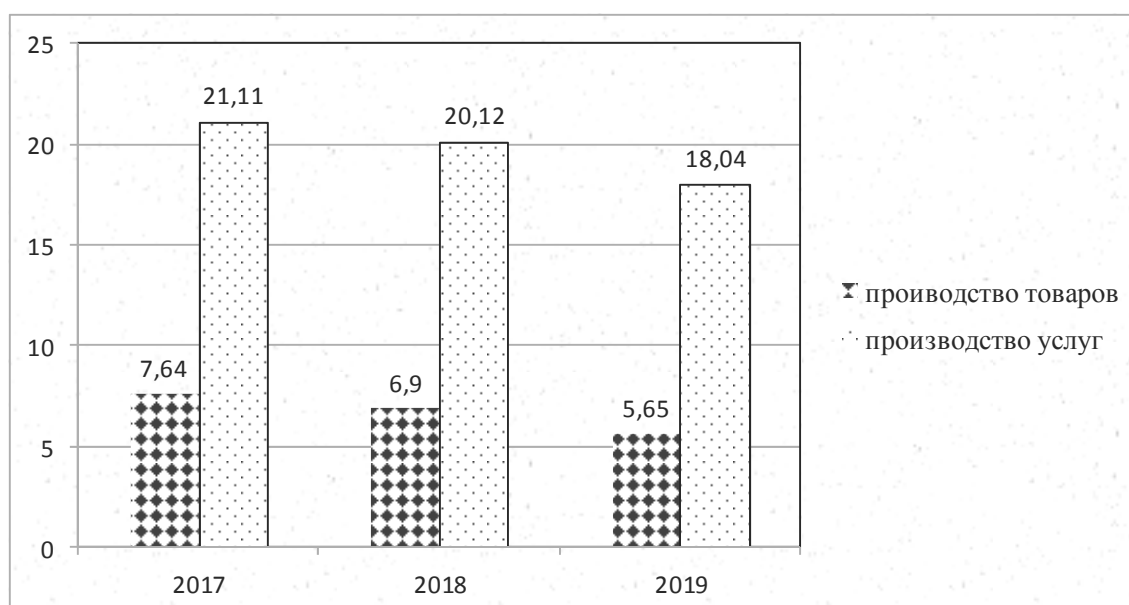

Рисунок 3. Доля теневой экономики в товарном производстве и услугах (%) за период 2017-2019гг.

Несмотря на то, что в сервисной экономике всё больший объём услуг уходит от официального декларирования, доля теневого сектора за анализируемый период снизилась с 21,11 % до 18,04 %.

Высокий удельный вес наблюдается в оптовой и розничной торговле – 7,98 % от ВВП, несмотря на снижение доли теневого сектора – с 8,87 % в 2017г. – до 7,98% в 2019г. (Рисунок 3).

Данные рисунка 4 свидетельствуют о том, что небольшое снижение ненаблюдаемой экономики наблюдается в транспортно-логистической отрасли – с 4,1 % до 3,78 %.

Товаропроизводители продукции агропромышленного комплекса, как показывают данные статистики, активно легализуются. За анализируемый период доля теневого производства в общем объёме производства сократилась с 2,47 % до 2,21 %.

В секторе операций с недвижимостью доля ненаблюдаемой экономики также снизилась с 1 % до 0,81 %.

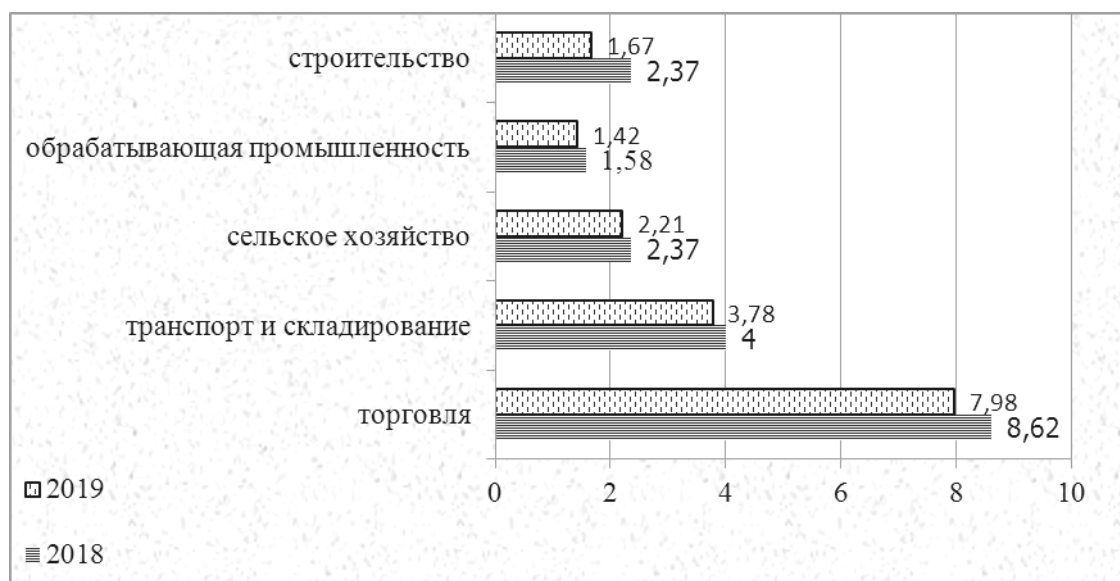

Рисунок 4. Отрасли с наибольшей долей теневого сектора в РК в 2019г.

Высокий уровень теневого экономического сектора принадлежит строительной отрасли и предоставлению услуг. Тем не менее, эти отрасли в структуре теневого оборота имеют низкую долю. Существенная доля в структуре ненаблюдаемой экономики отводится отрасли, связанные с добычей полезных ископаемых, однако объёмы в данной отрасли сохраняются на низком уровне.

Данное межотраслевое разделение теневого сектора показывает не совершенстве нормативно-правовых законов регулирования различных аспектов ведения хозяйственной деятельности. Это толкает к преобразованию официальной хозяйственной деятельности в наиболее «удобные» виды теневого сектора.

Скрытие официальной хозяйственной деятельности негативно отражается на разделении труда, повышает расходы в процессе изготовления и сбыта сделок на рынке, снижает качество продукции.

Список использованных источников:

1. В Казахстане более четверти экономики находится в тени/ <https://kapital.kz/economic/63029/v-kazakhstane-boleve-chetverti-ekonomiki-nakhoditsya-v-teni.html>
2. Бекжанова Т.К. Методы оценки размеров теневого сектора в Казахстане и отражение ее в системе национальных счетов/ Т.К.Бекжанова.- М.: ИНФРА – М, 2016.- 628с.
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Официальная статистика по ненаблюдаемой экономике за 2017-2019гг. /stat.gov.kz

Даиров М.Ж.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
dairov.m@mail.ru
Научный руководитель: к.э.н., доктор экономики Шевякова А.Л.

СУЩНОСТЬ, ВИДЫ И ПРИНЦИПЫ РАСХОДОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ КОМПАНИИ

***Аннотация.** Актуальность работы определяется множеством проблем, возникающих при расходовании финансовых ресурсов компании, в работе рассмотрены сущность, виды и принципы расходования.*

Основными объектами анализа финансов предприятия являются финансовые ресурсы и капитал. В условиях регулируемого рынка для финансиста часто используется понятие «капитал», который является реальным объектом и всегда может влиять на него с целью получения новых доходов. Капитал - это часть финансовых ресурсов, вложенных предприятием в оборот и приносящих доходы от этого оборота [1].

Такой принцип основывается на том, что принципиальная разница между финансовыми ресурсами и капиталом предприятия заключается в том, что в любой момент финансовые ресурсы либо больше, либо равны капиталу предприятия. Здесь при равенстве считается, что предприятие не имеет финансовых обязательств и все имеющиеся финансовые ресурсы допущены к обращению. Однако это не означает, что чем ближе размер капитала к размеру финансовых ресурсов, тем эффективнее предприятие работает.

Предприятие, действующее в реальной жизни, не имеет равенства между финансовыми ресурсами и капиталом. Финансовая отчетность строится таким образом, чтобы не было видно разницы между финансовыми ресурсами и капиталом. В стандартной финансовой отчетности финансовые ресурсы отражаются в виде обязательств и капитала.

Финансовые ресурсы по происхождению подразделяются на внутренние (собственные) и внешние (привлеченные). В свою очередь, внутренние финансовые ресурсы представлены в стандартной отчетности в конкретной форме в виде чистого дохода и амортизации, а в оборотной форме в качестве обязательств перед работниками предприятия, чистый доход является доходом предприятия после исключения обязательных платежей (налогов, сбережений, штрафов, процентов и других платежей) из общей суммы доходов. Чистый доход находится в руках предприятия и распределяется по решению его руководящих органов [5].

Внешние или привлеченные финансовые ресурсы подразделяются на собственные и долговые. Такое распределение зависит от формы капитала, в который вкладывают ресурсы внешние участники развития данного предприятия: либо как предпринимательство, либо как ссудный капитал. Соответственно, если результатом предпринимательских капиталовложений является создание привлеченных собственных финансовых ресурсов, то результатом ссудного капитала является создание заемных средств.

Предпринимательский капитал представляет собой капитал, вложенный (инвестированный) в различные предприятия с целью получения дохода и получения прав на управление предприятием.

Ссудный капитал-это денежный капитал, предоставленный в долг на условиях возвратности и платежности. Ссудный капитал не вкладывается в предприятие в отличие от предпринимательского капитала, который передается ему во временное пользование с целью получения процентов.

В реальной жизни предпринимательство и ссудный капитал тесно связаны. Современное рыночное хозяйство достаточно проанализировано. Анализ сегодня является одним из основных факторов обеспечения устойчивости рыночного хозяйства и его финансовой системы. Но углубление анализа приводит к усложнению финансовых потоков и капитала, расширению использования специальных инструментов в финансовой практике, что затрудняет финансовую работу фирмы.

Все финансовые ресурсы предприятия подразделяются на краткосрочные (до одного года) и долгосрочные (более одного года) в зависимости от срока существования предприятия. Это

разделение носит условный характер, а масштабы периодов времени зависят от финансового законодательства конкретной страны, Правил ведения финансовой отчетности [2].

В реальной жизни капитал предприятия не может оставаться в денежной форме в течение определенного периода времени, так как он должен приносить новые доходы. Наличие капитала как остатка денежных средств в кассе предприятия или на банковском расчетном счете не приносит предприятию дохода. Превращение капитала из денежной формы в производственную называется финансированием.

Необходимо различать два вида финансирования: внутреннее и внешнее. Такое распределение обусловлено жесткой связью между финансовыми ресурсами и формами капитала предприятия. Описание видов финансирования представлено в таблице 1.

Собственные привлеченные финансовые ресурсы являются основным подразделением всех ресурсов предприятия, которое основывается на момент создания фирмы и находится в ее распоряжении на протяжении всего жизненного цикла. Этот раздел финансовых ресурсов называется уставным фондом или уставным капиталом. В зависимости от организационно-правовой формы предприятия его уставный капитал формируется за счет выпуска акций и их последующей продажи, вложений в уставный капитал. За время существования предприятия уставный капитал может как увеличиваться, так и уменьшаться, в том числе за счет внутренних финансовых ресурсов предприятия.

Таблица 1. Структура источников финансирования предприятия

<i>Источники финансирования</i>	<i>Внешнее финансирование</i>	<i>Внутреннее финансирование</i>
<i>Финансирование на основе собственного капитала</i>	1. финансирование на основе вкладов и долевого участия	2. финансирование на основе дохода после налогообложения
<i>Финансирование на основе заемного капитала</i>	3. кредитное финансирование (например, на основе займов, ссуд, банковских кредитов, кредитов поставщиков)	4. заемный капитал, формируемый на основе отчислений от продаж, в резервные фонды
<i>Смешанное финансирование на основе собственного и заемного капитала</i>	5. выпуск облигаций, которые могут быть заменены на акции, опционные займы, займы на основе предоставления права на участие в получении дохода, выпуск привилегированных акций	6. особые направления, включающие часть резервов (т. е. временно необлагаемые отчисления)

Источниками собственных финансовых ресурсов являются:

- уставный капитал (средства от продажи акций и долевые взносы участников);
- резервы, накопленные предприятием;
- иные взносы юридических и физических лиц (целевое финансирование, благотворительные взносы и т.д.) [7, с.81].

При создании предприятия источником приобретения основных средств, нематериальных активов, оборотных средств является уставный капитал. За его счет формируются необходимые условия для ведения предпринимательской деятельности. Уставный капитал - это сумма средств, предоставленных собственниками для обеспечения уставной деятельности предприятия.

Содержание категории уставного капитала зависит от организационно-правовой формы предприятия:

- для государственного предприятия – оценка стоимости имущества, закрепленного государством за предприятием на праве полного хозяйственного ведения;
- для товариществ с ограниченной ответственностью – сумма долей собственников;
- для акционерного общества – суммарная номинальная стоимость всех видов акций;
- для производственного кооператива – стоимостная оценка имущества, предоставленного участниками для ведения деятельности;
- за арендованное предприятие – сумма взносов работников предприятия;

- для предприятия другой формы – стоимостная оценка имущества предприятия, за которым закреплено полное право хозяйственного ведения.

В процессе производства продукции, выполнения работ, оказания услуг возникает новая стоимость, определяемая суммой выручки от реализации.

Выручка от реализации является основным источником возмещения затрат на производство продукции, формирования фонда денежных средств, своевременное поступление которых обеспечивает непрерывность оборачиваемости средств, непрерывность процесса деятельности предприятия.

Несвоевременное поступление выручки от реализации приводит к снижению доходов, неисполнению контрактных обязательств, штрафным санкциям.

Применение выручки указывает на начальную стадию процессов распределения. Выручка от реализации покрывает материальные расходы предприятия на сырье, материалы, топливо, энергию, другие трудовые материалы, а также услуги, оказанные предприятию. Последующее распределение выручки от реализации связано с формированием амортизационных отчислений как источника воспроизводства основных средств и нематериальных активов. Оставшаяся часть выручки от реализации – валовой доход или реорганизованная стоимость, направленная на выплату заработной платы и формирование доходов предприятия, а также отчислений во внебюджетные фонды, налогов и других обязательных платежей.

Выручка от реализации означает завершение оборачиваемости средств. До поступления выручки от реализации производственные расходы и обороты финансируются за счет источников оборотных средств. Результатом оборота средств, полученных за услугу, является возмещение расходов и создание собственных источников финансирования: амортизационных отчислений и доходов.

Доходы и амортизационные отчисления являются результатом оборота средств, вложенных в производство, и относятся к собственным финансовым ресурсам предприятия.

Назначение амортизационных отчислений – обеспечение воспроизводства основных производственных фондов и нематериальных активов. По своей экономической сущности амортизация – это процесс постепенного переноса стоимости основных средств и нематериальных активов (а также малоценных и быстроизнашивающихся предметов) в зависимости от производимой ими продукции и величины износа. Это целевой источник финансирования инвестиционного процесса.

Доход как экономическая категория – это чистый доход, формируемый дополнительным трудом. Доход является экономическим показателем, характеризующим финансовые результаты предпринимательской деятельности. Кроме того, в процессе его распределения и использования через доход выполняется принцип материальной заинтересованности, а также принцип материальной ответственности. Доход, который остается в руках предприятия, является многоцелевым источником финансирования его потребностей, но основные направления его использования можно определить как накопление и потребление. Пропорция распределения прибыли по сбережению и потреблению определяет перспективу развития предприятия [3].

Часть амортизационных отчислений и доходов, направляемых на накопление, составляют денежные ресурсы предприятия. Они используются для производственного и научно-технического развития предприятия, в качестве приобретения финансовых активов – ценных бумаг, вложений в уставный капитал других предприятий. Другая часть дохода, используемая в сборах, направляется на социальное развитие предприятия. Часть дохода используется для потребления, в результате чего возникают финансовые отношения между предприятием и лицами.

Распределение дохода может производиться путем создания специальных фондов (сберегательный фонд, фонд потребления, резервные фонды) или путем прямого расходования чистых доходов на личные цели. В первом случае на предприятии в качестве приложения к финансовому плану составляется дополнительная смета расходования фонда потребления и сбережений. Во втором случае распределение дохода отражается в финансовом плане.

Сберегательный фонд расходуется на научно-исследовательские, проектные, конструкторские и технологические работы, создание и содержание новых видов продукции, технологических процессов, расходы, связанные с технологической реконструкцией, погашением долгосрочных займов и процентов по ним, погашением процентов по краткосрочным займам, расходы по проведению природоохранных мероприятий, взносы в качестве вкладов участников

при формировании уставного капитала других предприятий, взносы на них, если предприятие входит в состав объединений, ассоциаций, концернов и др.

Фонд потребления расходуется на социальное развитие и социальные нужды. За его счет финансируются расходы по эксплуатации объектов социально-бытового назначения, находящихся на балансе предприятия, строительство объектов непроизводственной направленности, проведение оздоровительных и культурных массовых мероприятий, оказание материальной помощи, выплаты некоторых социальных вознаграждений.

Доход-основной источник создания резервного фонда. Этот капитал предназначен для возмещения возможных убытков и убытков от хозяйственной деятельности. Порядок формирования резервного капитала определяется нормативными документами, регулирующими деятельность предприятия, а также его учредительными документами [4].

Список использованных источников:

1. *Нарықтық экономикадағы қаржы менеджментінің маңызы және қажеттілігі // Экономика негіздері. – 2006 №3-15-18 б.*
2. *Есенова Г.Ж. Управление финансовыми ресурсами. // Қаржы-қаражат 2007 №2-31-36с.*
3. *Илиясов Қ.Қ., Құллыбаев С. Қаржы: Оқулық. Алматы, 2005 – 551б.*
4. *Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиев Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2001 – 328 б.*
5. *Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии. М., 2005 – 44-69 с.*
6. *Большаков С.В. Финансы предприятий. Теория и практика. Учебник. М., 2005-108-132 с.*
7. *Финансы предприятий: Учебник для вузов/ под ред. Н.В. Колчиной. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.*

УДК 336.671

Жанбекова А.С.

Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

zan08@list.ru

Научный руководитель: к.э.н., профессор Дарибекова А.С.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПРИБЫЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

***Аннотация.** В статье рассматриваются показатели прибыли и рентабельности на примере организаций здравоохранения.*

Рассмотрены особенности рентабельности продаж и рентабельности производственных активов, которые отвечают интересам различных участников. На изменение прибыли влияют внешние и внутренние факторы, оказывающие влияние на величину доходов и расходов организаций здравоохранения, а, следовательно, и на величину финансовых результатов. Показаны негативные тенденции рентабельности медицинских услуг и рентабельности активов. В ходе анализа определены факторы роста прибыльности организаций.

Прибыль, являясь абсолютным показателем, не позволяет соизмерить финансовый результат с издержками на его достижение. Для изучения динамики развития, сопоставления с деятельностью других предприятий должны использоваться относительные характеристики эффективности деятельности предприятия. Относительным показателем, выражающим меру прибыльности предприятия, является рентабельность.

Перевод с немецкого на русский язык раскрывает сущность термина. Слово *rentable* в переводе с немецкого языка означает полезность, доходность или прибыльность.

В словаре русского языка под редакцией А. П. Евгеньевой рентабельность комплексно отражает степень эффективности использования материальных, трудовых и денежных ресурсов, а также природных богатств. Коэффициент рентабельности рассчитывается как отношение прибыли к активам, ресурсам или потокам, её формирующим.

В общем виде показатели рентабельности являются важными характеристиками факторной среды формирования прибыли предприятий.

На рисунке 1 представлены виды показателей рентабельности.

По экономическому содержанию и методам расчета показатели рентабельности можно разделить на три основные группы: показатели рентабельности, рассчитанные на основе прибыли (дохода); показатели рентабельности, рассчитанные в связи с использованием производственных активов; показатели рентабельности, рассчитанные на основе потоков наличных денежных средств.

Рисунок 1 – Показатели рентабельности предприятия

Рассмотрим показатели по группам, применимым к организациям здравоохранения.

Показатели рентабельности первой группы рассчитывается отношение прибыли к объему продаж. В зависимости от того, какая именно прибыль стоит в числителе отношения, различают следующие показатели рентабельности этой группы:

$$\frac{\text{Валовая прибыль}}{\text{Доход от реализации услуг}}; \frac{\text{Чистая прибыль за период}}{\text{Доход от реализации услуг}}$$

В практике предприятий эти показатели называют рентабельностью продаж или маржой прибыли. Экономический смысл этих показателей состоит в отражении удельного веса прибыли (дохода) в каждом тенге объема продаж. Рост рентабельности продаж означает более эффективное ведение хозяйственной деятельности. Одновременно эти показатели служат ориентиром в оценке конкурентоспособности продукции, услуг, работ.

Показательности рентабельности второй группы показатели рентабельности, рассчитанные в связи с использованием производственных активов, эти коэффициенты показывают, сколько тенге прибыли приходится на авансированные в предприятие средства, но этот показатель не может дать ответ на сколько эффективно предприятие использует собственные и привлеченные источники финансирования.

Формулы расчета применительно к исследуемому предприятию выглядят следующим образом:

$$\frac{\text{Чистая прибыль}}{\text{Производственные активы}}; \frac{\text{Чистая прибыль за период}}{\text{инвестированный капитал}}; \frac{\text{Чистая прибыль}}{\text{Уставный (акционерный) капитал}}$$

Указанные показатели рентабельности весьма удобны для практического применения, и они отвечают интересам различных участников. Например, администрацию предприятия интересует отдача (доходность) все производственных активов; потенциальных инвесторов и кредиторов – отдача на инвестируемый капитал; собственников и учредителей – доходность акций.

В третьей группе показателей при расчете рентабельности вместо прибыли в расчет принимается чистый поток денежных средств. Формулы расчета:

$$\frac{\text{Чистый поток денежных средств}}{\text{Доход от реализации услуг}}; \frac{\text{Чистый денежный поток}}{\text{совокупный капитал}}; \frac{\text{Чистый денежный поток}}{\text{собственный капитал}}$$

Данные показатели дают представление о степени возможности предприятия обеспечивать кредиторов, заемщиков денежными средствами, то есть отвечать по финансовым обязательствам.

На изменение прибыли влияют внешние (экзогенные) и внутренние (эндогенные) факторы. По нашему мнению, к основным внешним факторам, оказывающим влияние на величину доходов и расходов организаций здравоохранения, а, следовательно, и на величину финансовых результатов, относятся:

- качество действующего законодательства (гражданского, административного, налогового)
- меры государственной поддержки медицины в РК
- социально-экономические условия;
- уровень развития внешнеэкономических связей государства;
- цены на ресурсы;
- инфляция.

К внутренним факторам, влияющим на рентабельность организаций здравоохранения, можно отнести:

- факторы, связанные с оказанием медицинских услуг: объем, структура услуг медицинской организации; обеспеченность сырьем и материалами; медицинское оборудование; местонахождение организации и наличие инфраструктуры; контроль качества услуг;

- факторы, связанные с медицинским персоналом: количественный состав работников, текучесть кадров, затраты на оплату труда, условия труда;

- факторы, связанные с организацией управления: организационная структура, система управления; уровень менеджмента;

- факторы, связанные с финансированием и организацией бухгалтерского учета на предприятии: собственные и заемные средства и их соотношение; эффективная система учета, в том числе учета затрат на производство, составление и выполнение плана развития КГП.

В таблице 1 на основе данных Информационно-аналитической Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан показана динамика двух основных показателей рентабельности – рентабельности продукции (услуг) и рентабельности активов в организациях здравоохранения Карагандинской области за 2017-2019 гг.

Таблица 1 Рентабельность продукции, услуг и активов в организациях здравоохранения Карагандинской области

Показатели	2017г	2018г	2019г
Число организаций здравоохранения Карагандинской области	81	76	75
Чистая прибыль за период, тыс.тенге	2642107	2098378	2407938
Доходы, тыс. тенге	83111646	87489423	103307617
Активы, тыс. тенге	76629890	80923918	97556323
Рентабельность услуг,%	3,18	2,4	2,33
Рентабельность активов,%	3,45	2,59	2,47
Данные: stat.gov.kz/ru			

Как видно из таблицы 1, в 2019 году в организациях здравоохранения Карагандинской области наблюдается негативная тенденция рентабельности медицинских услуг и рентабельности активов. Так рентабельность медицинских услуг снизилась относительно 2017 года и 2018 года на 26,73% и 2,92% соответственно. Рентабельность активов снижена на 28,4% по отношению к 2017 году и 4,63 % по отношению к 2018 году. Поэтому исследование факторов, влияющих на прибыльность предприятия, является важнейшими в системе установления критериев оценки финансовых результатов предприятия, его деловых характеристик, степени надежности и финансового благополучия, как субъекта экономических отношений.

Рост любого показателя рентабельности обусловлен позитивными экономическими явлениями и процессами, влиянием внутренних и внешних факторов прибыльности. Это, прежде всего совершенствование системы управления производственными процессами, повышения эффективности использования ресурсов на основе совершенствования организации медицинских услуг и труда, научно-технические факторы, которые на сегодняшний день имеют решающее значение для появления технологических инноваций в области медицины.

Список использованных источников:

1. Рузавин С.И. Основы рыночной экономики: Учебное пособие для вузов.- М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. -423 с
2. Курс экономики: Учебник под ред. Б.А.Райзберга.-ИНФРА-М, 1997. -720 с
3. Ковалев А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы: Учебник. – 3-е изд, испр.и доп.- М.:ИНФРА-М, 2003. – 496 с.
4. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека
5. Информационно- аналитическая система Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан// stat.gov.kz/ru

УДК 330.322.01

Қыдыркелді Г.С.
«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
kydyrgul@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., профессор Дарибекова А.С.

**ҚР ҰЛТТЫҚ КӘСІПКЕРЛЕР ПАЛАТАСЫНЫҢ
ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ СҮЙЕМЕЛДЕУІ**

Аңдатпа. Мақалада автор кәсіпорындардың инвестициялық саясатын жетілдіру мәселелерін, сондай-ақ ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасының инвестициялық жобаларды сүйемелдеу мәселелерін қарастырады. Шағын және орта бизнесті қолдауда "Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы маңызды рөл атқарады.

Соңғы бірнеше онжылдықта Қазақстан Республикасының үкіметтері қоғамдық әл-ауқатты ынталандыру үшін экономикалық құралдардың кең жиынтығын жиі қолданып келеді. Әдетте, билік несие немесе субсидия беретін экономикалық даму бағдарламалары арқылы жергілікті кәсіпорындарға тікелей инвестиция салады, осылайша жергілікті кәсіпкерлердің қызметіне инвестиция салады.

Қазақстанда тіркелген және жұмыс істеп тұрған инвестициялық жобалардың бастамашыларына жәрдем көрсету мақсатында инвестициялық жобаны қолдау мен мемлекеттік қолдау (ақпараттық, қаржылық, білім беру, мүліктік) алуда инвестициялық жобаларды ұйымдастыру, мемлекеттік билік органдары тарапынан қолдау тетігін – аумақтық бөліністе "бірыңғай терезе" қағидаты бойынша инвестициялық жобаларды қолдауды реттеуді көздейтін бекітілген ҚР Кәсіпкерлік Кодексі [1] қолданылады.

Мемлекеттік және жеке инвестициялар қоғамдық байлықты құруда шешуші рөл атқарады. Олар кәсіпкерлік үшін қажетті капиталды қамтамасыз етеді, бұл жұмыс орындарын құруға және сақтауға және аумақтық экономиканы қолдауға көмектеседі.

Кәсіпкерлік қызметтің сәттілігі өз кезегінде мемлекет қоғамының маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылуы мүмкін бюджеттерге (республикалық және жергілікті) салық түсімдерінің ұлғаюына әкеледі.

Инвестициялар сондай-ақ Қоғамдастық ішінде ақша айналымының сақталуын және қайта айналымын қамтамасыз етуге көмектесетін экономикалық мультипликатордың оң әсеріне ие, өйткені жергілікті кәсіпкерлер қазақстандық жеткізушілер мен сатып алушыларға сенім артатын болады. Жергілікті бизнеске инвестициялардың бір бөлігін инвестициялау кәсіпкерлерге жетістікке жетуге көмектеседі және осылайша инфрақұрылым мен қызметтерді жақсарту үшін пайдалануға болатын үлкен салық түсімдерін тудырады.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі субъекті жобаны іске асыруға жәрдем алу және/немесе мемлекеттік қолдау көрсету үшін республикалық және облыстық билік органдарына жүгінген кезден бастап (инвестициялық жоба бастамашысының өтініші арқылы) субъекті пайдалануға берілген кезге дейін инвестициялық жобаны мемлекет аумағында іске асыру тетігін көздейді.

Кәсіпкерлік субъектілеріне қарыз қаражатын тартуға жәрдем көрсету мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі "Kazakh Invest" Ұлттық компаниясы" АҚ-ға инвестициялар тарту саласындағы органға "Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасымен ынтымақтастық жасасуға уәкілеттік берді, онда өңірлер бөлінісінде бірқатар кредиттік ұйымдармен ынтымақтастық туралы келісім мәселелері қаралатын болады [2].

"Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы - бұл ҚР Үкіметімен және мемлекеттік органдармен Бизнесінің келіссөздік Күшін күшейту үшін құрылған коммерциялық емес ұйым. Кәсіпкерлер палатасы Сыртқы және ішкі сауданы қоса алғанда, кәсіпкерліктің барлық саласын өз қызметімен қамти отырып, шағын, орта және ірі бизнестің мүдделерін білдіреді.

"Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасының негізгі мақсаты – барлық бизнесмендерді кеңінен қамту және тарту аясында бизнестің құқықтары мен мүдделерін қорғау-бизнес бойынша Заңнамалық база құру.

Мысалы, кәсіпкерлер үшін мемлекеттік және жергілікті инвестицияларға бағытталған веб-ресурстар қамтылған. Мысалы, Қарағанды облысының инвестициялық-инновациялық порталының вебсайтында мемлекеттік және аумақтық саясаттағы инвестициялар мен инновациялар бойынша тереңдетілген материалдар ұсынылған. "Бизнесіті қолдау" бөлімі негізгі мақсаты өңірдің тұрақты экономикалық өсуін қолдау болып табылатын даму институттары туралы ақпаратты қамтиды. Сондай-ақ, аймақ кәсіпкерлерінің сәттілік тарихы түрінде ақпарат берілді. Сондай-ақ, бөлімге шағын және орта бизнесті (ШОБ) қолдау бағдарламалары енгізілген [3].

"Бизнесітің жол картасы 2020" бизнесті қолдау мен дамытудың бірыңғай бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 31 наурыздағы №168 қаулысымен бекітілген.

"Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы мен "Kazakh Invest" Ұлттық компаниясы" АҚ арасында өзара түсіністік туралы келісімге қол қою өңірлік кәсіпкерлікті дамыту картасына сәйкес инвестициялық жобаларды сүйемелдеуді көздейді. Ұлттық палата "Kazakh Invest" өкілдерін орналастыру үшін Қазақстан Республикасының әртүрлі өңірлерінде құрылған жеті толық форматты Кәсіпкерлікке қызмет көрсету орталықтарында жабдықталған жұмыс орындарын ұсынады, бұл осы сектор бойынша операциялық мәселелерді тезірек шешуді қамтамасыз етуі тиіс [1].

Кәсіпкерлер палатасы жергілікті жерлерде мемлекеттік және жергілікті инвестициялық стратегияларға мүдделі практикалық қызметкерлерге көмек көрсетуге арналған құралдардың қолданылуын түсіндіруге көмек көрсетеді. Мысалы, Даму Қорының анықтамалығында экономикалық, әлеуметтік және экологиялық пайдаға қол жеткізу үшін жеке инвестициялық қорларды пайдалануға мүдделі адамдар үшін практикалық нұсқаулық бар.

Жеке инвесторлардың инфрақұрылымдық инвестициялауға қалай жақындағанын түсіну жеке жобалық қаржыландыру мен мемлекеттік-жекешелік әріптестікте (МЖӘ) пайдаланылатын келісімшарттық құрылымдарды алдын ала талдауды талап етеді.

Мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік арасындағы әріптестік республикалық және өңірлік деңгейлерде мемлекеттік құрылымдардың болуына немесе олармен қатынастарға байланысты. Көптеген жағдайларда мемлекеттік сектор реттеуші рөл атқарады; басқа жағдайларда ол жеке демеушілер мен инвесторларға қаржылық көмек көрсете алады. Тұтастай алғанда, бұл жағдайларда жобалық қаржыландыру МЖӘ-ні қаржыландыру құралына айналады, ол алдын-ала

келісілген тәуекелдер мен пайданы мемлекеттік сектормен бөлу негізінде жеке сектор мемлекеттік қызметтер көрсететін және мемлекеттік сектор жоспарлау және бақылау функцияларын сақтайтын, сондай-ақ жеке инвесторларға резервтік қаржылық қолдау көрсете алатын немесе тауарларды және/немесе қызметтерді сатып алушы ретінде жеке сектордың контрагенті бола алатын кез-келген келісімшарттық келісім ретінде анықталуы мүмкін [2, 86-бет].

МЖӘ-нің кең жіктелуі оларды мемлекеттік сектор жеке құрылыс салушылар тобының тең құқылы серіктесі болатын институционалдық және келісімшарттық болып бөледі, онда мемлекеттік сектор қызметтерді сатып алушы ретінде жобаға қатысумен немесе қатыспай-ақ жоспарлы және реттеуші рөлін сақтайды. Жеке инвесторлардың көзқарасы бойынша олардың қоғамдық тауарлар саласына қатысуы Толық ауқымды қоғамдық бастамадан толық ауқымды жеке бастамаға үздіксіз көшу ретінде ұсынылуы мүмкін.

Бұл серіктестік келесі факторлармен бірге жүреді:

- жобаға байланысты туындайтын және жеке секторға өткен тәуекелдерді бір мезгілде ұлғайту;

- қаржыландыру үшін жауапкершілік мемлекеттік сектордан жеке серіктестерге өтті;

- жеке секторға ауысатын жобаның орындалуын басқару және бақылау.

Тәуекелдерді әртүрлі жолмен жіктеуге болады, алайда жобаларды қаржыландыру бойынша мәмілелер ұйымдастыратын уәкілетті жетекші банктер пайдаланатын кең санаттарда белгіленген жіктеуге жүгінген жөн.

МЖӘ санатына жататын ең көп таралған келісімшарттық схемалар. Бір жағынан, біз O&M (операциялық менеджмент) саласында объектілерге меншік құқығы мемлекеттік секторда қалатын жеке сектор ұсынатын қарапайым қызметтерге тап боламыз. Мүмкін балама-жеке контрагенттердің қоғамдық тауарларды жалға алуы (мысалы, жалдау-сатып алу).

Жеке Тарапқа берілетін жалғыз тәуекел-бұл мемлекеттік сектор сақтайтын құрылыс/инвестициялық және коммерциялық тәуекелдер болып табылатын операциялық тәуекел.

Жеке сектор объектіні иеленумен байланысты тәуекелдерді өз мойнына алады сонымен қатар, мемлекеттік сектор қызметтерді тікелей сатып алушы болып табылмайтын және жеке сектор ішінара немесе толық коммерциялық/нарықтық тәуекелді (электр станциялары сияқты) жүзеге асыратын концессиялар кіреді, біз мемлекеттік сектордың активтерді сату/иеліктен шығару немесе жекешелендіру процестері арқылы бизнесті басқарудан толық шығуын табамыз.

Мұнда жеке сектор активтерді толық бақылауға алады және мәмілеге байланысты барлық тәуекелдер үшін жауап береді.

Жеке инвесторлардың көзқарасы бойынша МЖӘ жеке контрагентке жүктелетін тәуекелдер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік сектор жеке сектор қаржыландыратын инфрақұрылымға бере алатын қаржылық көмек тұрғысынан да ерекшеленеді.

Көптеген жылдар бойы МЖӘ моделі жеке Тараптар әзірлеген ноу-хау мен ынталандырудың базалық схемаларын пайдаланатын инфрақұрылымның болуын тиімді қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік сектор үшін мінсіз шешім ретінде қарастырылды.

Жеке секторға келетін болсақ, мемлекеттік сектордың белсенді қатысуына, кейде қаржылық салымның белгілі бір түріне сенім арту мүмкіндігі тәуекелдерді азайтудың қуатты құралы және инфрақұрылымды қаржыландыруға ықпал ету элементі ретінде қарастырылды.

Алайда, соңғы оқиғалар осы Келісім формуласының тиімділігіне және оның көпшілікке тиімді және жоғары сапалы инфрақұрылымды қамтамасыз етуге және тұтастай алғанда елдің әл-ауқатына ықпал етуге уәде берді. Бұл пікірталас МЖӘ-нің жеке инвесторларға тигізетін әсерін де көрсетеді. Екі проблемалық фактор анықталды:

1) МЖӘ-ге қаржылық үлес тұрғысынан мемлекеттік сектордың неғұрлым белсенді қатысуы жеке сектордың экономикаға инвестициялауға неғұрлым жоғары бейімділігіне алып келе ме;

2) мемлекеттік сектордың неғұрлым белсенді қатысуы мемлекеттік сатып алудың баламалы көздерімен салыстырғанда шын мәнінде құндылық тудырады ма.

Бірінші тармақ бұрын әрқашан оң жауап алды. Өзге де тең жағдайларда мемлекеттік органның неғұрлым жоғары қаржылық салымы жеке ақшаның катализаторы болып саналады.

Шын мәнінде, көптеген жеке инвесторлар мемлекеттік сектордың қатысуы неғұрлым жоғары болса, жеке инвесторлар арасында ымыраға келу соғұрлым қиын болады деп санайды.

Мемлекеттік сектордың неғұрлым белсенді қатысуы жеке инвесторлар үшін тәуекелдің төмендеуіне алып келуі тиіс. Алайда, мемлекеттік білімнің белсенді қатысуы жеке серіктесті

саяси ықпалдың (экспроприацияның) жоғары қаупіне ұшыратады. Көптеген инвесторлар реттеуші тәуекелді азайту үшін реттелмейтін активтерге инвестиция салуды жөн көреді.

Екінші талқыланатын мәселе, жұртшылықтың қатысу дәрежесі неғұрлым жоғары болса, жеке сектордың мемлекеттік сектордан тым көп шығын алып кету немесе моральдық тәуекелге көбірек ұшырату қаупі соғұрлым жоғары болады (тәуекелдерді барабар басқаруға аз көңіл бөлінеді)

Инвестициялық жобаларды субсидиялаудағы мемлекеттік сектордың рөлі, әсіресе мемлекеттік субъектілердің рөлі бұрынғысынша басым болып табылатын, ал МЖӘ моделі әлі де жеткілікті дамымаған немесе пайдаланудың өте ерте сатысында тұрған нарықтарда маңызды мәнге ие. Мемлекеттік қаржылық көмек жүйесі екі негізгі санатқа негізделген:

- 1) мемлекеттік қаржыға тікелей әсер ететін көмек (гранттар мен дотациялар);
- 2) мемлекеттік қаржыға жанама әсер ететін көмек.

Мұндай жағдайларда мемлекеттік сектор субсидиялар есебінен жеке инвестициялық жобаларды субсидиялайды, олардың мақсаты не жеке міндеттемелерді қысқарту, не керісінше жағдайда пайда әкелмейтін жобадан қайтарымды ұлғайту болып табылады. Бұл субсидиялар құрылыс кезеңінде немесе пайдалану кезеңінде енгізілуі мүмкін [3].

Сонымен, Қазақстан Республикасында неғұрлым пайдалы салаларды инвестициялау жүзеге асырылуда, бұл ретте инвестициялардың екі бағытын - бизнесті құруға және айналым капиталын қаржыландыруға бөлу қажет. Инвестициялау процесін схема түрінде сипаттауға болады: "инвестициялық ресурстар - өндіріс факторлары - инвестициялық қызметтің өнімі". Шағын және орта бизнесті қолдауда "Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы маңызды рөл атқарады.

"Атамекен" ҰКП бизнестің инвестициялық жобаларының сүйемелдеуімен 15,2 млрд. теңгеге 497 жоба бар. 262 жоба іске асырылды, 1 млрд. теңгеден астам инвестиция салынды, 600 - ден астам жұмыс орны құрылды, 1512 адам тұрақтылық қамтамасыз етілді, агроөнеркәсіптік кешен саласында 470,8 млн. теңге сомасына 106 жоба, өнеркәсіпте-350 млн. теңге сомасына 8 жоба, саудада 72,3 млн. теңге сомасына 33 жоба, қызмет көрсету саласында 421,9 млн. теңге сомасына 115 жоба сүйемелденді.

"Атамекен" ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы көрсететін шаралар келесідей:

- Мемлекеттік бағдарламалар бойынша кеңес беру;
- кәсіпкерлерді сервистік қолдау;
- қаржы қаражатын алуға жәрдемдесу;
- келісу рәсімдері;
- өнімді өткізуге жәрдемдесу.

Осылайша, шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық жағдайдағы қаржылық тұрақтылығы артады және оны қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қолдаудың маңызы зор [4].

Барлық кәсіпорындар қандай да бір дәрежеде инвестициялық қызметпен байланысты, сондықтан инвестициялық жобалар бойынша шешімдер қабылдауда мемлекет тарапынан ел экономикасын дамыту мақсатында Меншікті және қарыз қаржы ресурстарын пайдалану мүмкіндіктерін кеңейту бойынша белгілі бір шаралар қабылдануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Атамекен "мен" *Kazakh Invest* инвесторлар мен кәсіпкерлерді қолдауға бірікті <http://atameken.kz/ru/>

2. инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Индустрия және жаңа технологиялар министрінің 2012 жылғы 1 маусымдағы № 184 бұйрығы <https://online.zakon.kz>.

3. Қарамендин Т. Қазақстан экономикасындағы шетелдік инвестициялардың рөлі / / Еуразиялық қоғамдастық. 2019. №2. Б.59.

4. Қазақстан Республикасының 2019 жылғы әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі қорытындылары // <http://www.ccikaz.kz/rus/econ/ocenka.htm>.

Малицкая Н.А.
 «Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан
 Malitskaya_75@mail.ru
 Научный руководитель: к.э.н., доц. Шевякова А.Л.

ПРОБЛЕМЫ СЕКТОРА ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ВОДООТВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

***Аннотация.** Актуальность работы определяется тем, что сектор водоснабжения и водоотведения в Республике Казахстан является основой жизнеобеспечивающей инфраструктуры, но при своем монопольном характере сталкивается со специфическими проблемами, в том числе и финансовыми, которые в свою очередь делятся как на проблемы тарифообразования, так и финансового состояния.*

За последнее десятилетие крупные государственные инвестиционные программы позволили Казахстану значительно улучшить качество услуг водоснабжения и водоотведения, но основные проблемные аспекты сохраняют свою актуальность. Уровень обслуживания в городах очень высок: охват услугами централизованного водоснабжения является практически повсеместным, и практически все предприятия сектора обеспечивают подачу воды на постоянной основе с соблюдением приемлемых стандартов пригодности воды для питьевых целей. Несмотря на эти важные достижения, сектор продолжает нуждаться как в инвестициях, так в повышении компетенций участников.

В частности, инвестиции необходимы для обеспечения полного охвата услугами сельского населения, развития инфраструктуры по очистке сточных вод и приведения их в соответствие с европейскими стандартами, а также решения остающихся вопросов, связанных с качеством подаваемой воды.

По региональным стандартам, коммунальные предприятия водоснабжения имеют в целом приемлемые показатели производительности, которые, тем не менее, могут быть улучшены, особенно в малых городах. Малые или средние предприятия часто имеют недостаточный уровень производительности и производственных возможностей [1-4].

В 2018 году предприятиями водоснабжения Казахстана было подано в сеть 2359,8 млн м³ воды, более четверти объема воды пропущено через очистные сооружения. В 2019 году предприятиями водоснабжения было подано в сеть 2339,9 млн м³ воды, при этом четверть объема воды пропущено через очистные сооружения.

Объем воды, отпущенной потребителям в 2018 году, составил 1168,3 млн. м³ воды, из него населению – 44,2%. Объем воды, отпущенной потребителям в 2019 году, составил 1160,9 млн. м³ воды, из него населению – 46,2%.

В 2018 году на территории республики действовало 573 канализационных сооружений и 301 отдельных канализационных сетей. В 2019 году на территории республики действовало 599 канализационных сооружений и 272 отдельных канализационных сетей.

Ключевые проблемы и барьеры для формирования эффективной системы экономического стимулирования сектора водоснабжения и водоотведения включают:

1. Необоснованно низкие тарифы (социально ориентированные) для конечных пользователей водных ресурсов делают сектор зависимым от государственных субсидий (см. данные таблицы 1).

Таблица 1. Средние цены и тарифы на водопользование в Казахстане, конец периода

№ п/п	Наименование показателя	Единицы измерения	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Средние цены и тарифы на платные услуги для населения									
1	Горячая вода	Тенге/м ³	172	173	178	199	218	234	240
2	Холодная вода	Тенге/м ³	35	45	48	57	65	71	73
3	Канализация	Тенге/м ³	23	30	31	37	43	46	48
Цены приобретения на отдельные виды продукции производственно-технического назначения									

промышленными предприятиями									
4	Пар и горячая вода (тепловая энергия)	Тенге/ Гкал	2958	3707	4127	4446	5284	5435	6410

Примечание: Разработано авторами

2. Система платежей не стимулирует развитие эффективной системы управления водными ресурсами.

3. Ограниченный доступ к инвестициям, в том числе заемным средствам, субъектами, предоставляющими услуги по водоснабжению и водоотведению.

Несмотря на значительные усилия государства по реализации мер, направленных на перевод на самофинансирование затрат по содержанию водохозяйственных сооружений за счет средств водопользователей, в настоящее время вопросы окупаемости эксплуатационных затрат водохозяйственных служб остаются открытыми, оставляя многие водохозяйственные службы, особенно в сельской местности, на грани банкротства.

Уровень тарифов для промышленных потребителей варьируется в пределах до 350 тенге за м³ (включая затраты на инвестиции – менее 1 евро) и, таким образом, не сравним с уровнем тарифов, применяемым в других странах. Используемый тарифный уровень не покрывает полную стоимость обеспечения водой (капитальные расходы и операционные затраты). Помимо покрытия стоимости водоснабжения промышленные потребители, как правило, вынуждены субсидировать коммунальных потребителей. Текущие тарифы для промышленных предприятий связаны лишь с уровнем водопотребления, что практически не создает стимулов для использования возвратного водопотребления и оборотного использования воды.

В результате низкого уровня тарифов вода воспринимается как условно «бесплатный» ресурс, и большинство потребителей не пытаются использовать воду экономно. Это приводит к низкой эффективности использования водных ресурсов конечными пользователями и непроизводительному расходу воды со стороны сельскохозяйственных потребителей и населения. В промышленном секторе текущие тарифы на водопотребление предусматривают лишь незначительные экономические стимулы для инвестирования средств в водосберегающие технологии [5-7].

Тарифы на услуги канализации также обеспечивают недостаточное стимулирование снижения степени загрязнения и очистки сточных вод. Тарифы на сточные воды для промышленности не зависят от качества и степени очистки сточных вод. Несмотря на наличие в Казахстане детально разработанных методик, их применение затруднено отсутствием постоянного и повсеместного мониторинга качества воды и способности вводить эффективные штрафы за нарушения. В сельскохозяйственном секторе Казахстана тарифы на сточные воды не применяются, вследствие чего отсутствуют какие-либо стимулы для поддержания дренажных систем.

Результаты проведенного SWOT-анализа развития сектора водоснабжения и водоотведения в Казахстане (с учетом реализации государственных инвестиционных программ) представлены в таблице 2.

Таблица 2. SWOT-анализ развития сектора водоснабжения и водоотведения в Казахстане

1. Сильные стороны	2. Слабые стороны
В целом по Казахстану	
<p>1.1 Тенденции роста численности городского населения (т.е. увеличение числа пользователей услуг).</p> <p>1.2. Высокая доля крупных городов Алматы и Нур-Султана в ВВП страны и рост потребности в водоснабжении (возможна реализация пилотных проектов обучения и создания специализированных Учебных центров).</p> <p>1.3. Динамичное развитие сферы услуг в крупных городах - Нур-Султане и Алматы, в</p>	<p>2.1. Отставание по уровню урбанизации от развитых стран.</p> <p>2.2. Низкая конкурентоспособность крупных городов страны на глобальном и региональном (евразийском) рынках.</p> <p>2.3. Региональные диспропорции по показателям качества жизни населения, особенно между городскими и сельскими населенными пунктами.</p> <p>2.4. Низкий уровень диверсификации экономики моно- и малых городов, сельских</p>

том числе оказываемых МСБ (образование, здравоохранение, культура и досуг), а, следовательно, рост потребности в водоснабжении и водоотведении.	населенных пунктов.
Непосредственно в секторе водоснабжения и водоотведения	
1.4. Постоянная государственная поддержка развития и модернизации системы ЖКХ (возможность финансирования проектов). 1.5. Уже имеющаяся относительно высокая степень обеспеченности <u>городского населения</u> централизованным водоснабжением и водоотведением. 1.6. Продолжены работы по использованию потенциала подземных вод в целях обеспечения населения доступа к питьевому водоснабжению (особенно актуально для сельских населенных пунктов), следовательно, появление новых субъектов МСБ для эксплуатации и обслуживания водозаборных сооружений и, как следствие, рост потребности в квалифицированном персонале.	2.5. Незрелость и отсутствие практикоориентированности системы подготовки кадров, обладающих современными навыками и компетенциями для сектора водоснабжения и водоотведения. 2.6. Несоответствие инженерной и социальной инфраструктуры, высокий износ водопроводных, канализационных, тепловых и электрических сетей, внутригородских дорог в населенных пунктах, особенно в малых и моногородах и сельских населенных пунктах. 2.7. Отсутствие альтернативных источников финансирования модернизации инженерной инфраструктуры в городах (помимо государственного бюджета). 2.8. Низкая степень внедрения новых технологий в систему ЖКХ.
3. Возможности	4. Угрозы
В целом по Казахстану	
3.1. Развитие мобильного рынка труда в крупных городах Казахстана. 3.2. Формирование и расширение рынков сбыта в агломерациях, крупных городах, в том числе для услуг водоснабжения и водоотведения. 3.3. Реализация стратегий развития крупных городов страны до 2050 года.	4.1. Продолжающаяся пандемия и ужесточение санитарно-эпидемиологического режима. 4.2. Инвестиционная непривлекательность отдаленных от крупных и больших городов малых и моногородов; сельских населенных пунктов.
Непосредственно в секторе водоснабжения и водоотведения	
3.4. Внедрение механизмов ГЧП для повышения инвестиционной привлекательности сектора водоснабжения и водоотведения. 3.5. Внедрение новых технологий и цифровизации в сектор водоснабжения и водоотведения для повышения срока службы инженерной инфраструктуры, сокращения объемов потерь и автоматизации производственных процессов. 3.6. Развитие системы образования для подготовки квалифицированных кадров, обладающих необходимыми навыками и компетенциями на всех уровнях подготовки (возможна реализация пилотных проектов обучения и создания специализированных Учебных центров).	4.3. Чрезмерная нагрузка на городскую инженерную инфраструктуру. 4.4. Отсутствие системы заказов образовательными учреждениями (вузы, колледжи и др.) специалистов со стороны эксплуатирующих организаций по направлениям подготовки. 4.5. Отсутствие Центров повышения квалификации и повышения компетенций, как на самих предприятиях эксплуатации, так и вообще по Казахстану. 4.6. Сокращение государственной поддержки модернизации инженерной инфраструктуры ввиду бюджетных ограничений. 4.7. Ослабление курса национальной валюты, что приведет к росту цен на импортные строительные материалы и оборудование.

Выводы:

Однако, несмотря на улучшения в управлении водными ресурсами, значительное количество проблем в секторе водоснабжения и водоотведения все еще остается нерешенным:

1. Большинство усилий по предотвращению дефицита направлено, в основном, на развитие инфраструктуры, а не на сокращение потребности в воде.

2. Существующая структура тарифообразования, особенно в сельском хозяйстве и для населения, не стимулирует эффективное использование водных ресурсов и не позволяет инвесторам покрывать операционные и капитальные затраты собственников.

3. Недостаток инвестиций в инфраструктуру наблюдается как в строительстве новых мощностей для обеспечения доступа к воде, так и в содержании существующих объектов инфраструктуры.

4. Некоторые ключевые механизмы управления водными ресурсами недостаточно развиты или отсутствуют, также отсутствует стратегический подход к управлению водным сектором.

Таким образом, учитывая тенденции 2020 года в части ухудшения ситуации в мировой экономике, падения мировой цены на нефть, пандемии, необходимо кардинально переосмыслить стратегические цели и задачи и возможно:

- пересмотреть систему подготовки специалистов всех уровней организациями образования;
- создать методологическое обеспечение и запустить пилотные проекты обучения и создания специализированных Учебных центров по повышению квалификации и компетенций;
- обеспечить выделение средств из бюджета на наиболее приоритетные направления, максимизирующие эффект от вложенных средств;
- проводить кампании по повышению информированности населения о процессах, происходящих в секторе водоснабжения и водоотведения, о тарифообразовании, преимуществах новых технологий, системах экономии и учета потребления.

Список использованных источников

1. *Dialogue on Water and Climate. Climate Changes the Water Rules*, 2018. UNESCO.
2. Dobrovolskienė N., Tvaronavičienė M. and Tamošiūnienė, R. 2017. *Tackling projects on sustainability: a Lithuanian case study // Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 4(4), 477–488, doi: [https://doi.org/10.9770/jesi.2017.4.4\(6\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2017.4.4(6)).
3. Enke J., Kraft K., Metternich J., *Competency-oriented Design of Learning Modules*. 2015. *Procedia CIRP* 32, 7-12.
4. Olefirenko O., Petrenko E., Shevyakova A., Zhartay, Z. 2016. *Towards economic security through diversification: case of Kazakhstan, Entrepreneurship and Sustainability Issues* 5(4): 509-518. doi: [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4\(6\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4(6))
5. *Using the Water Poverty Index to Monitor Progress in the Water Sector*, 2012. Oregon State University. *Transboundary Freshwater*.
6. World Bank. 2015. *Kazakhstan: Adjusting to Low Oil Prices, Challenging Times Ahead*. Available on the Internet: <http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/publication/economic-update-fall-2015>
7. World Water Assessment Programme. *The United Nations World Water Development Report: Water for People, Water for Life*, 2013.

УДК 336.226.2

Мукашева З.С.

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

zarinka_89@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: доцент Дарибекова Н.С.

ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ МҮЛІКТІК САЛЫҚ САЛУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПРАКТИКАСЫ

Аңдатпа. Жұмыстың өзектілігі мүлікке салық салу елдің жергілікті бюджеттері үшін маңызды болып табылатындығымен анықталады. Мүліктік салық салуды қарастырған кезде басқа салықтармен өзара әрекеттесу мәселелері туындайды; олардың жаһандану және интернационализация белгілері аз. Бірақ, бұл ретте, мемлекет қазынасына осы салықтар түсімдерінің өсуін шет елдердің тәжірибесін ескере отырып ұлғайтуға болар еді.

Мүлікке салық салу-ең көне салықтардың бірі, көптеген юрисдикцияларда бар. Дегенмен бойы бұл салық тобы салық заңнамасындағы реформалар мен өзгерістер кезінде бірнеше рет бейімделді. Өзгерістер мүлік объектілерінің жаңа топтарының пайда болуынан туындайды, олар мүлік объектісі мен меншік иесі арасындағы қатынастардың өзгеруімен байланысты болуы мүмкін.

Жүргізіліп жатқан реформалар, салық базасын қалыптастыру әдістемесін өзгерту, мүліктің әр тобына салық салудың жеке тәсілдерін қолдану және басқа факторлар мүліктік салық салу жүйесіне айтарлықтай әсер етеді.

"Мүлікке салық салу" термині заңнамалық параметрлер тұрғысынан ұжымдық тұжырымдаманы білдіреді. Ол объектілердің әртүрлі санаттарына қолданылатын салық жүйесін қамтиды мүлікті.

Бұл санаттарды біріктіретін белгілердің бірі-мүлік салығы.

Тағы бір ерекшелігі-салық салу субъектілері-мүлік объектілерінің иелері.

Үшінші белгі-мүліктің бар-жоғына және ол кезінде алынған кіріс мөлшеріне қарамастан, мүлік объектісінің құнына қатынасы пайдалану.

Салық салынатын мүлік саласын ерекшелейтін белгілердің арасында мыналарды бөлуге болады:

- мүліктік салықтардың атаулары;
- салық төлеушілер шеңбері;
- салық базасын қалыптастыру әдістемесі;
- мүліктік салықтарды төлеу тәртібі.

Төлеу тәртібі тұрғысынан салықтардың жүйелілігін бөліп көрсетуге болады: мысалы, салық салу объектісін иелену кезінде төленетін жыл сайынғы және сатып алу-сату мәмілелері кезінде бір салық төлеушіден екіншісіне ауысу операциялары кезінде, сондай-ақ мүлік объектілерін мұра ету және сыйға тарту кезінде төленетін бір реттік.

Мүлікке белгілі бір салықтар жеке және заңды тұлғаларға, басқалары салық төлеушілердің барлық санаттарына қолданылады;

- мемлекеттік (немесе Ресей Федерациясындағы Федералдық); өңірлік (Ресей Федерациясының субъектілері, АҚШ және Австралия Штаттары немесе Канада провинциясы); Жергілікті (Қазақстан Республикасындағы сияқты немесе мемлекеттердің өңірлік субъектілері ішіндегі муниципалдық құрылымдар).

Мүліктік салық салу объектілерін жіктеу осы салық салуға жататын объектілердің едәуір кең спектрін ескеретін әртүрлі жіктеу ерекшеліктерін ескере отырып салынған. Сонымен, мүліктік салық салу объектілері бола алады:

- жылжымайтын мүлік (ғимараттар мен құрылыстар, сондай-ақ жер учаскелері);
- жылжымалы мүлік (көлік құралдары).

Кейбір мемлекеттер мүліктік объектілерге салық салуды заңды түрде бөліседі, ал басқалары жалпы заңдарды, әсіресе жылжымайтын мүлікті қалайды.

Мүліктік салық салуды қарау кезінде басқа салықтармен өзара әрекеттесу мәселелері туындайды. Мүлік салығы мүліктің құқықтық және құқықтық ұғымдарының қалыптасуымен бір уақытта пайда болғандығы белгілі, сондықтан олар мемлекеттің даму тарихын көрсетеді. Салықтың басқа түрлерінен айырмашылығы, мүліктік салықтар жаһандану мен интернационализацияның белгілері аз, олар ҚҚС сияқты салық түрлеріне көбірек тән.

Мүлікке салық салу туралы заңнамалық құжаттарды зерделеу кезінде әртүрлі түсіндірмелерді ескеру қажет, өйткені мүліктің анықтамасы әр түрлі мемлекеттерде мазмұнды жағынан, мүліктің белгілі бір түрге: жылжымалы, жылжымайтын және т. б. жатқызылуын анықтайтын шарттармен ерекшеленуі мүмкін.

Мүліктік салық салу жүйесіне өзгерістер енгізу үшін қандай да бір ұсыныстарды қарау кезінде мүлікке, атап айтқанда, заңды тұлғалардың жылжымайтын мүлкіне салық салуға қатысты салық жүйесін қайта құрылымдау барысында ұқсас міндеттерге тап болған шетелдік салық әкімшіліктерінің халықаралық тәжірибесі мен үздік әдістемелеріне жүгіну қажет.

Сонымен бірге, экономикалық құрылымы мен салықтық кіріс көздері айтарлықтай ерекшеленетін мемлекеттер қолданатын мүліктік салық салу әдістері мен бағыттарын салыстыру дұрыс емес. Егер Қазақстан Республикасының салық жүйесінде салық кірістерінің жартысынан астамы мұнай-газ секторынан бюджетке түсетін болса, онда бюджеті Туризм немесе ауыл шаруашылығы саласынан немесе қаржылық және сақтандыру қызметтерінен және т. б. кірістер

есебінен қалыптасатын мемлекеттердің мүлдіктік салық салу үрдістерін қабылдау орынсыз болар еді.

Соған қарамастан, бұл айырмашылықтар қарастырылып, зерттелуі керек және қолдану мүмкін болса, біздің еліміздің мүлдіктік салық салуына қолданылуы керек.

Қазақстан Республикасындағы мүлдік салығы, көптеген басқа елдердегідей, мемлекет субъектісі белгілейтін салықтың жергілікті түрі болып табылады, мемлекеттік салық саясатынан белгілі бір тәуелсіздікке ие. Бұл факт мемлекеттердің емес, әлеуметтік-экономикалық дамудың ұқсас шарттары бар субъектілердің мүлдікіне салық салуға салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді.

Салыстыру үшін маңызды көрсеткіштер:

- салық салу объектілерінің саны,;
- салық кірістерінің жалпы сомасындағы мүлдік салығынан түсетін түсімдердің үлесі.

Мысалы, АҚШ-тың Нью-Йорк штаты мүлдік салығы түсімінен бюджеттің шамамен 40% алады. Сонымен қатар, жалпы Қарағанды облысы бойынша жылжымайтын мүлдікке салынатын салықтан түсетін түсімдер субъектінің жергілікті бюджетінде 9% - дан сәл астам құрайды.

Мұндай айырмашылықтар мүлдіктік салық салу компоненттерін қалыптастырудың әртүрлі тәсілдерінен туындайды. Нью-Йорктің сол штатында салық салу объектісі-бұл жерде орналасқан жер, ғимараттар немесе құрылыстарды қамтитын мүлдіктік кешен. Сонымен қатар, мүлдік объектілерін бағалаудың қолданылатын әдістері ерекшеленеді, соның арқасында салық базасы қалыптасады.

Мысалы, Канададағы мүлдікке салық салу жыл сайын жер мен ондағы ғимараттардың жиынтық нарықтық құнымен анықталатын объектілердің құны бойынша жылжымайтын мүлдікке салынатын жалпы салық есебінен жүзеге асырылады. Жеке мөлшерлемелер мүлдіктің әртүрлі түрлеріне қолданылады, бюджеттің жоспарланған шығындарына және қолданыстағы салық базасына байланысты өзгеруі мүмкін. Билік әр провинциядағы жылжымайтын мүлдік салығының ставкаларын дербес анықтайды.

Шетелдік тәжірибеде жылжымайтын мүлдікке салық салу пайдаға салынатын салық пайдасына шегерімдерді қолдану кезінде ескеріледі. Осыған қарамастан, құрылыстар мен ғимараттар салынбаған жер салығы бойынша шегерімдерді есептеу кезінде шегерім сомасы сол жер учаскелерін пайдаланудан түскен жалпы табысқа қатысты ғана қолданылуы мүмкін. Егер кәсіпкерлік қызметтің негізгі түрлері жылжымайтын мүлдік объектілерін жалға алу-беру, Жылжымайтын мүлдік объектілерін сату немесе салу болып табылатын жағдайлар осы ереже қолданылмайтын

Ұлыбритания кәсіпкерлік белгілері болған кезде бір жалпы салықтың көмегімен жылжымайтын мүлдікке салық салу практикасын қолданады. Салық салынатын құн осы мүлдікті жалға алғаны үшін төлемақының шамамен жылдық сомасымен айқындалады.

Франция салық төлеушінің меншігіндегі немесе тұру үшін пайдаланылатын ғимараттардың немесе ғимараттардың болуына байланысты жылжымайтын мүлдікке салық салуда үш түрлі салық түрін бөледі. Егер жылжымайтын мүлдік ғимаратпен немесе құрылыспен ұсынылған жағдайда, онда осы объектілерге мемлекеттің жергілікті субъектісінің жер тізіліміне сәйкес жалдау сомасын ескере отырып, өңірлік Үкіметтің Француз органдары кезең-кезеңімен қайта бекітетін коэффициенттер шкаласын қолдану арқылы салық салынады. Жеңілдіктер мемлекеттік меншік объектілері салынған жер учаскелеріне, ауыл шаруашылығы қызметіне олар қала шекарасынан тыс жерде болған жағдайда, сондай - ақ салық төлеушілер-75 жастан асқан немесе әлеуметтік жәрдемақы алатын жеке тұлғаларға қатысты қолданылады. Егер ғимараттар немесе құрылыстар болмаса, салық салу объектісі жер учаскелері. Салық сомасы белгіленген коэффициенттерге көбейтілген жалдаудың 80% мөлшерінде есептеледі. Егер учаскенің меншік иесі мемлекет болса, объект салық салудан босатылады. Ауыл шаруашылығы қызметіне арналған жер учаскелері белгілі бір уақыт кезеңіне салық салудан босатылуы мүмкін. Тұрғын үйге жергілікті салық салынады, ол 1 қаңтардағы жағдай бойынша осы объектіде тұратын барлық жеке тұлғаларға жыл сайын есептеледі. Салық сомасы осы тұрғын үй объектісін жалдау сомасын салықты басқаратын мемлекеттік органдар белгілеген коэффициенттерге көбейту арқылы есептеледі.

Швецияда жылжымайтын мүлдікке тұрғын үй үшін, сондай-ақ коммерциялық немесе өндірістік мақсаттар үшін пайдаланылған жағдайда салық салынады. Салық кезеңіне дейінгі екі жыл кезеңдегі жағдай бойынша жылжымайтын мүлдіктің құны салықты есептеу үшін база ретінде әрекет етеді. Бұл әдістің артықшылығы-мүлдік объектілерін бағалайтын мемлекеттік органдар оны

бағалау кезінде жылжымайтын мүліктің түпкілікті құнына әсер ететін барлық деректерді толығымен ескере алады. Жылжымайтын мүлікке салынатын салық ставкаларының шкаласы жылжымайтын мүлік түріне байланысты: тұрғын үйге 1,3% ставка, коммерциялық үй - жайларға 1% ставка, ал өнеркәсіптік жылжымайтын мүлік объектілеріне 0,5% ставка салынады. Бес жылдық кезең ішінде жаңа тұрғын үй объектілері мүліктік салықтардан босатылады, ал келесі бес жылдық кезеңде жарты мөлшерлеме қолданылады.

Жылжымайтын мүлікке әлемнің барлық дерлік елдерінде салық салынады, бірақ жылжымайтын мүлікке салық салу жүйесі мен құрылымы әртүрлі.

Сондықтан кейбір елдерде мүліктік салықтардан түсетін салық кірістері мемлекеттік деңгейдегі барлық бюджеттің 3% - ынан аспайды. Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбритания сияқты елдерде салық кірістерінің көлемі тиісінше 9,2 және 10,4% - ға жетеді.

Канадада мүліктік салықтардан түсетін түсімдер жергілікті мемлекеттік органдар бюджетінің 8,16% - ын құрайды.

Жапония мен Австралиядағы мүліктік салықтардың үлесі шамамен 5% - ды құрайды (тиісінше 5,7 және 4,6%). Көптеген юрисдикциялардағы мүлік салығы жергілікті болғандықтан, ол жергілікті бюджеттердің салық кірістерінің негізгі ағынын құрайды.

Австралияда мүліктік салықтардан түсетін салық түсімдері жергілікті бюджеттердің 90% - дан астамын құрайды, Канада мен АҚШ-та бұл үлестер сәл төмен (сәйкесінше 80 және 75%).

Қазақстан бұл тұрғыда бірқатар шет елдерден айтарлықтай артта қалып отыр.

Осылайша, шетелдік жылжымайтын мүлікке салық салу жергілікті және (немесе) өңірлік деңгейлерде жүзеге асырылады. Бұл ретте жер учаскелері, ғимараттар мен құрылыстар салық салудың негізгі объектілері болып табылады. Кейбір елдер Швеция, Испания, Германия және Түркия сияқты жер учаскелері мен ғимараттарға (құрылыстарға) салық салу үшін жалпы заңды қолданады. Басқа елдерде салық салу объектілерінің әртүрлі түрлерін реттеу үшін жеке салықтар бар: Жаңа Зеландия, Австралия, Дания.

Францияда ең ерекше жүйе қолданылады, онда мүлікке салық салу үш түрлі заңмен реттеледі:

- біріншісі жер учаскелерін және оларда орналасқан жылжымайтын мүлік объектілерін айқындайды;

- екінші және үшінші - егер мүлік бірнеше салық төлеуші арасында бөлінсе немесе жер учаскелерінде өз аумағында құрылыстар немесе ғимараттар болмаса, салық салудың жеке тәртібін белгілейді.

Әлемнің көптеген елдерінде мүліктік салықтарға қатысты жеңілдіктер жүйесі қолданылады. Жеңілдіктер негізінен мемлекеттік мүлікке, мемлекеттік компанияларға және муниципалды және федералды деңгейдегі басқару құрылымдарына қолданылады; консулдықтар, елшіліктер және басқа да дипломатиялық мүлік объектілері. Жеңілдіктерді мақсаты пайда табу болып табылмайтын діни және қайырымдылық ұйымдары пайдаланады. Мүлік иесінің түрі (мемлекет немесе жеке меншік иесі) жеңілдіктер беру үшін негіз болып табылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелері, медициналық мекемелер дәстүрлі түрде жеңілдіктерді пайдаланады.

Қазақстанды қоса алғанда, көптеген юрисдикцияларда мүліктік салық салу субъектісін (салық төлеушіні) айқындау проблемасы мүлік иесінің - мүлік салығын төлеу жауапкершілігі жататын тұлғаның пайдасына шешілді. Егер мұндай қажеттілік болса, меншік иесі бұл ауыртпалықты мүлік объектісін жалға алушыға ауыстыра алады. Кейбір елдерде, мысалы, Франция мен Ұлыбританияда салық салу субъектісі мүлік объектісінің нақты пайдаланушысын (жалға алушыны) анықтайды және оған мүліктік салықтарды төлеу үшін жауапкершілікті толығымен жүктейді.

Мүлік объектісінің салық базасы үйлердің, құрылыстардың және жер учаскелерінің құнын бағалау арқылы айқындалады. Объективті бағалау критерийлерінің болмауы, салық базасын дәл анықтаудың бірінші дәрежелі маңыздылығы және осы процеске терең жеке көзқарас қажеттілігі мүліктік салықтарды әкімшілендіру процесін қиындатады. Мүлікті бағалаудың кемшілігі-қайта бағалау арасындағы ұзақ уақыт аралығы. Салық салу объектілерінің құнын неғұрлым әділ анықтау үшін бірқатар елдерде жеңілдіктер, шегерімдер және жеңілдіктер жүйелері қолданылады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына (ЭЫДҰ) мүше елдерде мұндай жүйелер жоқ не салық төлеушілермен өзара іс - қимыл нұсқаларының жеткіліксіз санына негізделген.

Қазақстан Республикасында ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында нарықтық

қатынастарға көшумен жеке меншік және мүлік тұжырымдамасы Жаңа болды және тиісінше осы объектілерге салық салу заңнамалық актілерде алғаш рет пайда болған ұғым болды. Кәсіпкерлікті дамыту мүліктік салық салу тетіктерін белсенді енгізумен шұғылданды, оның дамуына осы уақытқа дейін үлкен мән беріліп келеді. Жылжымайтын мүлікке салынатын салық жылжымайтын мүліктің барлық кешенін (жер учаскесін, ондағы құрылыстарды немесе ғимараттарды) қамтымайды.

Жер учаскелеріне жер салығы, ал осы учаскелердегі жылжымайтын мүлікке - меншік иесінің кім екеніне қарай заңды тұлғалардың мүлік салығы немесе жеке тұлғалардың мүлік салығы салынады. Осы тұлғалар мүлкінің өзге де объектілері заңдармен реттеледі.

Халықаралық практикада тұрақты (жыл сайынғы) болып табылатын және осы объектіге жұмсалатын барлық шығындардың (міндеттемелердің) сомасын шегере отырып, мүлік объектісіне қатысты қолданылатын таза мүлікке салынатын салық әлі де бар. Мұндай салық алғаш рет Нидерландыда XIX ғасырдың соңында, содан кейін XX ғасырдың басында Солтүстік Еуропа мен Скандинавия елдерінде, ал Жапонияда соғыс аяқталғаннан кейін (1951 ж.) және XX ғасырдың аяғында енгізілді. орталық және Батыс Еуропа елдерінде таратылды.

Қазіргі уақытта экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының мүшелері болып табылатын дамыған елдердің көпшілігі таза мүлік салығын пайдаланады. Австралия, Канада және Америка Құрама Штаттары бұл елдердің тізіміне кірмейді, бірақ кейбір Еуропа елдері сияқты, мысалы, Ұлыбритания классикалық мүлік салығы немесе капитал салығы комбинациясын қолданады.

Дәстүр бойынша, жыл сайын алынатын таза мүлік салығы ұйымдардың (немесе жеке тұлғаның кірістерінің) пайдасына салынатын салықпен бірге қарастырылады. Бұл салықты бастапқы енгізудегі мотивация, мақсаттардың айырмашылығына қарамастан, мемлекеттердің физикалық нысаны бар мүлікті кірістерден бөлуге деген ұмтылысы болды. Сондай-ақ, байлықты халық арасында бөлуге деген ұмтылыс (байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты азайту) немесе салық жүйесін неғұрлым прогрессивті бағытта қайта құрылымдау болуы мүмкін. Таза мүлік салығы бойынша мөлшерлемелер арасындағы айырмашылық Жеке тұлғаларға салық салу кезінде 1% - ға жетуі мүмкін, бірақ көбінесе 0,5-тен 1,5% - ға дейінгі аралықта ауытқиды. ЭЫДҰ-ға кіретін жекелеген елдер бұл салықты заңды тұлғаларға қатысты қолданады. Кейбір жағдайларда таза мүлік салығы ұйымдардың пайдасына салынатын салыққа ішінара балама болып табылады.

Жылжымайтын мүлікке салық салудың шетелдік тәжірибесін талдау қазақстандық практикамен ортақ кейбір сәттердің болуы туралы, жекелеген салықтық жеңілдіктер мен басқа да преференцияларды қолдану, қолданылатын мүліктік салықтардың осындай салықтарды әкімшілендірудің әртүрлі деңгейлеріне тиесілігі, таза мүлік салығын қолдану бөлігіндегі қазіргі айырмашылықтар туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Қазақстан Республикасының Кодексі» <https://online.zakon.kz>

2. Березин, М.Ю. Развитие системы налогообложения имущества (Development of Property Taxation) [Текст] : монография / М.Ю. Березин. - Москва : Инфотроник Медиа, 2011. - 496 с.

3. Бобошко, И.В. Имущественное налогообложение: теория и методика [Текст] : монография / И.В. Бобошко. - Йошкар-Ола : Стринг, 2018. - 140 с.

4. Бобошко, Н.М. Оценка и контроль в системе имущественного налогообложения: теория и методология [Текст] : монография / Н.М. Бобошко. - Йошкар-Ола : Стринг, 2011. - 260 с.

Раимбеков Д.Д.
КарУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
raimbekov.dd@gmail.com
Научный руководитель: к.э.н., доц. Дарибеков С.С.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

***Аннотация.** Актуальность работы определяется тем, что приоритетным элементом национального суверенитета и экономической безопасности государства является полное обеспечение продовольственной безопасности как важнейшей составляющей жизнеобеспечения населения.*

Роль продовольственной безопасности связана с тем, что продовольствие является базовым показателем жизнедеятельности человека. Уровень питания населения характеризует уровень экономического развития страны в целом, поскольку, как известно, производство продуктов питания было, есть и будет самым первым условием непосредственных производителей и всякого производства вообще, а уровень обеспечения населения продовольствием рассматривается как важнейший фактор, определяющий критерий уровня социальной жизни, жизнеспособности экономической структуры и государственного устройства каждой страны [1].

Так, В.С. Балабанов, Е.Н. Борисенко под продовольственной безопасностью относят часть концепции национальной экономической безопасности, суть которой состоит в обеспечении уровня и качества экономического роста, позволяющих максимально удовлетворить насущные потребности людей и общества и иметь достаточные государственные резервы, активные торговый и платежные балансы. Без обеспечения экономической безопасности невозможно успешно решать внутренние экономические и социальные задачи, влиять на происходящие мировые процессы, отстаивая государственные интересы страны [2].

А.А. Есекеева понятие продовольственная безопасность сформулировала следующим образом:- это положение экономики Казахстана, при котором осуществляется продовольственная независимость, гарантируется физическая и экономическая доступность для населения страны пищевых продуктов, соответствующих требованиям технических регламентов, в объемах не ниже рациональных норм потребления, необходимых для активного, здорового образа жизни [3].

По определению Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО) продовольственная безопасность включает в себя физическую и экономическую доступность достаточного для поддержания жизни объема и качественного продовольствия для всего населения.

Обеспечение продовольственной безопасности необходимо связывать также с действием угроз, вызывающих соответствующие риски получения населением продуктов питания.

Угрозы можно разделить [4]:

- по источнику: внутренние для АПК и/или возникающие на территории государства; внешние – источник расположен за пределами АПК или государства;
- по отношению к жизнедеятельности человека: объективные – не зависящие от его деятельности (природные катаклизмы, стихийные бедствия и др.); субъективные, связанные непосредственно с деятельностью человека, с неоптимальными организацией труда, производства и управления;
- по возможности прогнозирования: прогнозируемые и непрогнозируемые;
- по вероятности возникновения: реальные (могут осуществиться в любой момент времени), потенциальные (могут возникнуть при определенных условиях);
- по последствиям: всеобщие (макроэкономические, отражающиеся на всей территории государства или в большинстве его субъектов); региональные (на уровне регионов) и локальные (местного значения);
- по величине ожидаемого ущерба: незначительные, значительные, вызывающие трудности, катастрофические;
- по сфере проявления:
- производство сельскохозяйственного сырья и продовольствия;
- продовольственное снабжение населения территорий;
- экономическая доступность продуктов питания;

- конкурентоспособность отечественных товаров (по затратам, качеству);
- другие виды, зависящие от направления деятельности и воздействующих факторов

Наиболее значимыми рисками в АПК являются:

- макроэкономические риски, обусловленные снижением инвестиционной привлекательности экономики АПК и конкурентоспособности отечественной продукции, а также зависимостью от внешнеэкономической конъюнктуры;
- технологические риски, вызванные отставанием АПК страны от ведущих стран по уровню технологического развития; различиями в требованиях к безопасности пищевых продуктов и организации контроля их соблюдения;
- агроэкологические риски, обусловленные неблагоприятными природно-климатическими условиями, а также последствиями природных и техногенных чрезвычайных ситуаций (например, в РК на космодроме Байканур и др.);
- внешнеторговые риски, вызванные колебаниями цен и рыночной конъюнктуры, применением мер государственной поддержки в других странах.

Наличие указанных рисков создает угрозы продовольственной безопасности страны и регионов, которые могут приводить к недостижению пороговых уровней продовольственной безопасности.

К важным внешним угрозам продовольственной безопасности страны можно отнести:

- 1) технологическую блокаду, опасность которой возрастает из-за внешнеполитических проблем и отставания в научно-технической сфере;
- 2) потерю рынков сбыта в дальнем и ближнем зарубежье;
- 3) перепроизводство продовольствия в других странах;
- 4) экономическую и финансовую зависимость от других стран.

К особо значимым внутренним угрозам можно отнести:

- а) усиление зависимости по продовольственным товарам от импорта продукции;
- б) чрезмерная открытость экономики.
- в) финансово-экономическая нестабильность экономики на всех уровнях (макро, мезо, отдельных товаропроизводителей и потребителей).

При этом разрушительное воздействие внутренних факторов, вызывающих экономические проблемы в стране в целом и в АПК может оказаться значительно более масштабным, чем внешних.

Главным гарантом продовольственной безопасности является государство.

Особенно важным можно считать при этом созданный им резерв зерна – стратегический запас, включающий в себя продовольственное зерно, продукты его переработки и денежные средства, предназначенные для оказания регулирующего воздействия на рынок зерна, для закупки и создания этого запаса, обеспечения гарантии закупок продовольственного зерна у отечественных товаропроизводителей, выделение товарных кредитов, проведения товарных интервенций при возникновении диспропорций между спросом и предложением на зерно, продукты его переработки и хлебобулочные изделия. Переходный запас зерна должен составлять, по мнению ряда ученых, 60 дней его потребления. Это равно, примерно, 17 % от объемов потребления зерна в год [5].

Продовольственная безопасность должна являться одним из важнейших приоритетов в системе национальной безопасности, так как без надежного снабжения продовольствием страна не в состоянии быть независимой от других государств.

Если рассматривать важнейший социальный аспект продовольственной безопасности, то есть тот, ради которого ведется вся работа по обеспечению продовольственной безопасности страны, то почти все авторы сходятся во мнении, что в обобщенном виде оценка состояния продовольственной безопасности населения страны определяется [6]:

- физической доступностью продуктов питания для потребителей, то есть постоянным наличием продуктов питания на всей территории страны в количестве и ассортименте, соответствующем платежеспособному спросу;
- экономической доступностью продуктов питания, то есть их доступностью на минимальном уровне для всех потребителей по цене независимо от социального статуса и места проживания;
- безопасностью продуктов питания, то есть отсутствием в них веществ, делающих данный продукт непригодным или опасным для человека;

– качеством питания, то есть ежедневным потреблением человеком необходимого ему количества калорий и питательных компонентов в зависимости от возраста и сферы деятельности. При этом качество питания обеспечивается также сочетанием в пище белков, жиров, углеводов, витаминов, макро- и микроэлементов, которые соответствуют рациональным нормам, рекомендованным компетентными органами.

Безопасность любой продукции является жизненно важным достижением для общества, пищевой - в первую очередь. 70% вредных веществ в наш организм попадает через потребляемые продукты. Министерство сельского хозяйства РК разработало законопроект «О безопасности пищевой продукции», по которому вся ответственность за недорожественную продукцию ложится на производителя.

С 1 января 2008 года вступил в силу вновь принятый закон «О безопасности пищевой продукции». Регламентация в Законе «О безопасности пищевой продукции» основных терминов, применяемых в пищевой отрасли, направлена на то, чтобы ее использовали все субъекты рыночных отношений. Применение единой терминологии специалистами пищевой отрасли, контролирующими органами и потребителями позволит исключить из повседневной жизни возможность разной трактовки определенных событий, свойств и явлений, которые нередко возникают на различных этапах жизненного цикла пищевой продукции [7].

Потребители становятся все более требовательными в своих пожеланиях, увеличивая давление на производителей и продавцов пищевой продукции, заставляя их изобретать новые способы приготовления, упаковки и продажи продукции. Требования потребителей все больше унифицируются.

Однако на этом стремительно развивающемся рынке два требования остаются постоянными - качество и безопасность пищевой продукции. Без них ценность новаторской упаковки, продуктов, бренда предприятия, изощренного и дорогостоящего маркетинга и широкой сети логистики незначительны и недолговечны. Репутация строится на поставке всегда безопасной и всегда качественной продукции.

ФАО предлагает комплекс мер по обеспечению продовольственной безопасности стран в новых условиях, для Казахстана наиболее применимыми являются следующие:

- наращивание инвестиций и поощрение финансирования научных исследований в сельское хозяйство, и в частности личные подсобные хозяйства;
- повышение уровня информированности рынках продовольственных товаров и повышения их прозрачности;
- разработка стабильных долгосрочных национальных стратегий социальной защиты и механизмов социальной поддержки, ориентированных, на уязвимые категории населения
- предпринимать меры, направленные на то, чтобы людям стали доступны необходимые услуги и товары, дающие возможность мере использовать пищевую ценность потребляемого продовольствия, и за счет этого достичь благополучия в сфере питания;
- принимать меры по поддержанию и укреплению пищевого разнообразия и принципов здорового питания и приготовления пищи
- обеспечить меры в образовании, информации и маркировке по предупреждению чрезмерного потребления продуктов и несбалансированности рациона.

Список использованных источников

1. Есекеева А. А. *Продовольственная безопасность как экономическая категория и ее роль в обеспечении национальной безопасности // Вестник КазНУ. Сер. юридическая. - 2014. - №3(71). - С. 192-193*
2. *Продовольственная безопасность: междунар. и внутренние аспекты / Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. - М. : Экономика, 2012. - 550с.*
3. Есекеева А. А. *Проблемы продовольственной безопасности в современном Казахстане // Вестник КазНУ. Сер. юридическая. - 2014. - №4. - С. 222-226*
4. *Кайгородцев А.А. Механизм продовольственной безопасности в Казахстане. - Усть-Каменогорск: Издатель ВГГУ им. С. Аманжолова, 2012. - 230 с.*
5. *Д. О. Аташева Продовольственная безопасность региона и методы прогнозирования/ Д. О. Аташева, Д. Б. Муратова // Транзитная экономика. - 2015. - №1. - С. 40-45*
6. *Мировая экономика: учебник / под ред. И. П. Николаевой. - 4-е изд., перераб. и доп. - М : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. - 399 с.*

ӘОК 336.3

Серикова А.Е.
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
@mail.ru
Ғылыми жетекші э.ғ.к., профессор Дарибекова Н.С.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Аталмыш мақала еліміздің төлем жүйесін қадағалаушы уәкілетті органның құзыреттілігі мен төлем жүйесіндегі БААЖ және Банкаралық клиринг жүйесі статистикалық тұрғыдан талданып өткен. Жалпы 2019 жылғы басталған пандемия жағдайына байланысты ішкі және сыртқы сауда, қаржылық қарым-қатынастар төлем жүйесінің біршама ілгерілеуіне ықпал еткендігін айқындап отыр.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» ҚР заңының 8 және 48-баптарына сәйкес төлем жүйелерін қадағалауды (оверсайт) жүзеге асырады.

Төлем жүйелерінің оверсайты (қадағалау) – төлем жүйелерінің тиімді, қауіпсіз және үздіксіз жұмыс істеуін, сондай-ақ өзге де қадағалау объектілерінің тиімді жұмыс істеуін, пайдалануды және дамытуды қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатын төлем жүйелері бөлімшесінің қызметі.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» ҚР Заңының 48-бабына сәйкес төлем жүйелерін қадағалауды (оверсайтты) жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Ұлттық Банкі:

- төлем жүйелеріне қадағалау (оверсайт) жүргізу тәртібін белгілеуге;
- төлем жүйелерін ұйымдастыру және олардың жұмыс істеу шарттары мен тәртібін айқындайтын нормативтік құқықтық актілерді қабылдауға;
- төлем жүйелерінің мониторингін жүзеге асыруға;
- төлем жүйелерін ұйымдастыруды және олардың жұмыс істеуін тексеруге;
- төлем жүйелерінің қатысушыларынан және операторларынан ақпарат алуға;
- төлем жүйелеріне қатысушылардың қызметін тексеруді жүзеге асыруға құқылы.

Төлем жүйелерінің оверсайт объектілері мыналар болып табылды: банкаралық ақша аудару жүйесі, банкаралық клиринг жүйесі, банктер арасындағы корреспонденттік қатынастар жүйесі, төлем құралдары, төлем карточкаларының нарығы және халықаралық ақша аударымдарының нарығы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Төлем жүйелерінің жұмыс істеуін қадағалауды жүзеге асыру ережесіне және Қазақстан Республикасының төлем жүйелерін қадағалауды жүзеге асыру тұжырымдамасына сәйкес төлем жүйелерін қадағалауды жүзеге асырады.

Соңғы жылдар статистикасы қолма-қол ақшамен есеп айырысу тұрақты тәжірибесінің елеулі өзгеріске ұшырағанын және қолма-қол ақшасыз төлемдерді жүзеге асыру үшін төлем карточкаларын пайдалануға біртіндеп көшуін көрсетеді. Төлем карточкалары енді ғажайып нәрсе емес. Төлем карточкалар нарығы өзінің даму кезеңі барысында бұдан әрі қолжетімді болды, ал ілеспе банктік қызметтер және ұсыныстар бұдан әрі түрлендірілді. Бұрын тұтынушылардың көпшілігі төлем карточкасын тек еңбекақыны алу үшін қолданса, қазіргі кезде оны біртіндеп қолайлы және сенімді төлем құралы ретінде қабылдайды.

Төлем карточкаларын ұстаушыларының көбісі олардың артықшылықтарын және тауар мен қызметтерді, соның ішінде Интернет-ортасы арқылы, төлеудегі қолайлықты бағалай алды. Қолма-қол ақшасыз төлемдерді жүзеге асыру үшін жайлы ортаны қамтамасыз ететін банктермен ұсынылатын мобильдік шешімдер осыған зор әсерін тигізді.

Банк секторы инновациялар мен заманауи технологияларды қолдануға бағдарланды. Автоматизация процесстері банктерді клиенттерімен өзара қарым-қатынасының негізгі арналары интернет пен мобильдік дистрибуция болған сәтін жақындатты.

Бұрынғыдай қазақстандық нарықта көбінесе VISA және MasterCard халықаралық төлем

жүйелерінің төлем карточкалары ұсынылған. Олардың үлесі тиісінше нарықтың 51% және 32 % құрайды, нарықтың қалған бөлігі -(17%) - басқа төлем жүйелері.

Тұтастай алғанда Қазақстанның төлем жүйелері арқылы (Банкаралық ақша аударымы жүйесі және Банкаралық клиринг жүйесі) 2020 жылдың қаңтар-қараша айларында 582,4 трлн. теңге сомаға 46,0 млн. транзакция жүргізілді. 2019 жылғы қаңтар-қараша айларымен салыстырғанда төлем жүйелеріндегі төлемдер саны 22,0%-ға (8307,8 мың транзакцияға) көбейді, төлемдер сомасы 17,3%(және 122,1 трлн. теңгеге) азайды.

Кесте 1. 2019-2020 жж. БААЖ және Банкаралық клиринг жүйесі, тиісінше мың транзакция және млрд.тг

Жыл	Қараша		Жиынтығы (қаңтар-қараша)	
	саны	көлемі	саны	көлемі
2019	3 430,2	56 257,5	37 694,3	704 454,2
2020	4 420,4	43 552,8	46 002,1	582 357,5
Өзгеріс, %-бен	28,9%	-22,6%	22,0%	-17,3%

2020 жылдың қаңтар-қараша айларында БААЖ арқылы 575,8 трлн. теңге сомаға 13,4 млн. транзакция жүзеге асырылды. 2019 жылғы қаңтар-қараша айларымен салыстырғанда төлемдер саны 2,0%-ға (265,4 мың транзакцияға) көбейді, төлемдер сомасы 17,5% (122,3 трлн. теңгеге) азайды [1].

Орташа алғанда бір күнде БААЖ арқылы 2020 жылдың қаңтар-қараша айларында 2,5 трлн. теңге сомаға 59,2 мың транзакция өтті, бұл 2019 жылғы осындай кезеңіндегі деңгейден саны бойынша 2,1%-ға (1,2 мың транзакцияға) аз болса, сомасы бойынша 17,5% (0,5 трлн. теңгеге) аз.

Кесте 2. Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ), мың транзакция және млрд.тг

Жыл		Қараша		Жиынтығы (қаңтар-қараша)	
		саны	көлемі	саны	көлемі
2019	барлығы	1 205,8	55 628,9	13 106,5	698 095,7
	орташа алғанда бір күнде	57,4	2 649,0	57,9	3 087,3
2020	барлығы	1 412,7	42 847,3	13 371,9	575 798,0
	орташа алғанда бір күнде	67,3	2 040,3	59,2	2 547,8
Өзгеріс, %-бен	барлығы	17,2%	-23,0%	2,0%	-17,5%
	орташа алғанда бір күнде	17,2%	-23,0%	-2,1%	-17,5%

2020 жылдың қаңтар-қараша айларында бөлшек төлемдер ағыны 6,6 трлн. теңге сомаға 32,6 млн. құжат болды. 2019 жылғы қаңтар-қараша айларымен салыстырғанда клиринг жүйесіндегі құжаттар саны бойынша 32,7% (8 042,3 мың құжат) және төлемдер сомасы бойынша – 3,2% (201,0 млрд. теңге) көбейді. Орташа алғанда бір күнде клиринг жүйесі арқылы 2020 жылдың қаңтар-қараша айларында 29,0 млрд. теңге сомаға 144,4 мың құжат өтті, бұл 2019 жылғы осындай кезеңдегі деңгейден төлемдер саны бойынша 33,3%-ға (36,1 мың транзакция) және төлем сомасы бойынша – 3,6%-ға (1,0 млрд. теңге) артық.

Кесте 3. Банкаралық клиринг жүйесі, тиісінше мың транзакция және млрд.тг

Жыл		Қараша		Жиынтығы (қаңтар-қараша)	
		саны	көлемі	саны	көлемі
2019	барлығы	2 224,4	628,6	24 587,8	6 358,5
	<i>орташа алғанда бір күнде</i>	<i>105,9</i>	<i>29,9</i>	<i>108,3</i>	<i>28,0</i>
2020	барлығы	3 007,7	705,6	32 630,2	6 559,5
	<i>орташа алғанда бір күнде</i>	<i>143,2</i>	<i>33,6</i>	<i>144,4</i>	<i>29,0</i>
Өзгеріс, %-бен	барлығы	35,2%	12,2%	32,7%	3,2%
	<i>орташа алғанда бір күнде</i>	<i>35,2%</i>	<i>12,2%</i>	<i>33,3%</i>	<i>3,6%</i>

2021 жылғы 1 ақпан жағдай бойынша төлем карточкаларын шығаруды 21 банк және «Қазпочта» АҚ жүзеге асырады. Аталған ұйымдар келесі халықаралық жүйелердің төлем карточкаларын шығарып, таратумен айналысады: VISA International, MasterCard Worldwide, UnionPay International, American Express International және Diners Club International. Бұдан басқа келесі Қазақстан банктері жергілікті жүйелері төлем карточкаларын шығарады: Altyn Card – «Қазақстан Халық Банкі» АҚ, Ситибанк Қазақстан жергілікті карточкасы - «Ситибанк Қазақстан» АҚ және Kaspi.kz төлем карталары жүйесі - «Kaspi Bank» АҚ.

2021 жылғы 1 ақпан жағдай бойынша банктердің айналымдағы карточкаларының саны 49,3 млн. жетіп, карточкаларды ұстаушылардың саны – 39,8 млн. адам болды (2020 жылғы осындай күнгі жағдаймен салыстырғанда – тиісінше 45,4% және 29,6% өсім байқалады). Кеңінен таралған карточкалар түрі дебеттік карточкалар болып табылады, олардың үлесі 73,9%, екінші орындағы кредиттік карточкалардың үлесі – 23,8%. Кредиттік лимиті бар дебеттік карточкалар мен алдын ала ақысы төленген карточкалардың үлесіне сәйкесінше 2,5% және 0,4% тиеді [2].

2021 жылдың қаңтарында қазақстандық эмитенттердің төлем карточкаларын пайдалана жүргізілген транзакциялардың көлемі 4,9 трлн. теңгеге жетіп, транзакциялар саны 365,8 млн. бірлікті құрады.

Оның ішінде қолма-қол жасалмайтын транзакциялар саны 2,4 есе, ал (транзакциялардың саны 336,9 млн. және көлемі 2 трлн. теңге. Төлем карточкаларын ұстаушылардың қолма-қол ақшаны алу операцияларының саны 19,9 млн. бірлікті, көлемі 1 237,4 млрд. теңгені құрады. 2020 жылдың осындай уақыт аралығымен салыстырғанда ақша шешу операцияларының саны 20 %-ға, көлемі 9,1%-ға азайды.

Қазақстан аумағында қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі интернет/мобильді банкинг (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 65,4% және 81,5%) және POS-терминалдар (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 34,5% және 18,1%) арқылы жүргізілді. Қолма-қол ақшаны беру операциялары негізінен банкоматтар арқылы жүзеге асырылған (қолма-қол ақшаны беру бойынша операциялардың жалпы саны мен көлемінен сәйкесінше 98,6% және 90,7%).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан банкаралық есеп айырысу орталығының ресми ақпараттық сайтынан. Төлем жүйелерінің статистикалық ақпараттары 2019-2020 жж. <https://www.kz.kisc.kz/catalog/173>

2. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми ақпараттық сайтынан. Төлем карточкалар және банк көрсететін электронды қызметтер <https://www.nationalbank.kz/kz/news/elektronnye-bankovskie-uslugi>

УДК 336.76

Спатаев Э.Е.

Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
l4dead.mail.ru@mail.ru

Научный руководитель: к.э.н., профессор Дарибекова А.С.

ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье проблемы финансового рынка Республики Казахстан.

Рассмотрены характеристики структурных элементов финансового рынка: кредитного рынка; пенсионного рынка; страхового рынка. Отмечено, что за период введения национальной валюты в Казахстане произошли серьезные изменения в части закрытия частных пенсионных фондов и образования ЕНПФ с общей финансовой неэффективностью и низкой доходностью, с повышенным кредитным риском и агрессивными стандартами кредитования, избыточным количеством БВУ, что обуславливает умеренность и нестабильность банковского сектора.

Финансовый рынок представляет собой сплав национальных и международных рынков. Основной функцией финансового рынка является накопление и перераспределение денежных капиталов при помощи таких институтов, как банки, валютные фонды, пенсионные и страховые фонды и т. д. На поле кредитно-финансовых рынков прежде всего определяется направление перераспределения активов и наиболее эффективные сферы приложения финансовых ресурсов.

На поле кредитно-финансовых рынков прежде всего определяется направление перераспределения активов и наиболее эффективные сферы приложения финансовых ресурсов.

Структура финансового рынка Казахстана выглядит следующим образом:

- денежный рынок;
- депозитный рынок;
- кредитный рынок;
- валютный рынок;
- рынок ценных бумаг;
- пенсионный рынок;
- страховой рынок.

Следует отметить, что в экономической литературе существует достаточно много подходов к определению сущности и выявлению роли финансового рынка [1;2;3;4].

Важным является то, что основная задача, стоящая перед финансовым рынком в нынешних условиях, заключается в обеспечении эффективного движения финансовых ресурсов с учетом интересов всех субъектов финансового рынка.

За 27 лет после введения национальной валюты сделано многое. Выстроена крепкая финансовая инфраструктура, разработана и обновляется при необходимости нормативно-правовая база. Профессиональный уровень участников рынка достаточно высок. В то же время скорость качественных изменений не такая, как хотелось бы. Создается впечатление, что

государство имеет намерения, но не имеет четкого целеполагания и стратегии действий в отношении финансового рынка и его отдельных составляющих. Это, например, видно по тому, как часто меняется статус финансового регулятора. Уполномоченный орган постоянно переименовывают, меняют степень его самостоятельности. Между тем частая смена руководства и обновление аппарата снижают уровень доверия игроков к статусу регулятора.

Непоследовательность действий привела к тому, что результаты работы финансового рынка отклонились от тех задач, которые ставились 27 лет назад. Создавая финансовую систему практически с нуля, хотели видеть ее эффективной в плане накопления и сбережения средств домохозяйств и субъектов экономики, а также перевода накоплений в реальный сектор экономики. В первое время так оно и было. На этапе становления накопительной пенсионной системы проговаривалось, что задача сохранения и приумножения активов вкладчиков идет рука об руку с задачей финансирования реального сектора экономики. Наличие частных пенсионных фондов и конкуренции между ними привело к мощному подъему рынка корпоративных облигаций. На начало 2000-х этот рынок по объему бумаг занимал второе место после российского, вызывая восхищение финансистов соседних стран.

Однако в 2013 году система перекачки средств от населения в экономику внезапно нарушилась. Национальный банк РК, являвшийся регулятором финансового рынка, закрыл частные фонды, передав пенсионные активы в государственный ЕНПФ. Данный шаг обосновывался общей финансовой неэффективностью, низкой доходностью фондов. Хотя на самом деле оценить эффективность пенсионного инвестирования можно только на большом промежутке времени и 15 лет деятельности НПФ – не показатель. К тому же половина этого периода пришлось на финансовый кризис 2008–2009 годов.

Населению в тот период было обещано, что доходность пенсионных активов под управлением Национального банка будет выше, а комиссии за работу управляющего – ниже. В настоящее время видно, что доходность пенсионного портфеля крайне консервативна. На начало октября 2020 года, например, реальная доходность составила 0,4% (номинальная доходность – 7,5% годовых при годовой инфляции в 7,1%). Нацбанк РК, как управляющая компания, продолжает зарабатывать комиссию за управление активами, хотя под напором общественности предпринимает некоторые шаги для ее сокращения.

Так, в 2019 году снизил комиссию по инвестиционному доходу с 5,25 до 5%. И все равно в теньговом эквиваленте расходы управляющего остаются внушительными: 40,5 млрд тенге. Тогда как половину портфеля ЕНПФ составляет безрисковый долг государства и квазигосударственных компаний. Фактически государство накачивает портфель государственными долгами и берет за это внушительный гонорар (Рисунок 1)

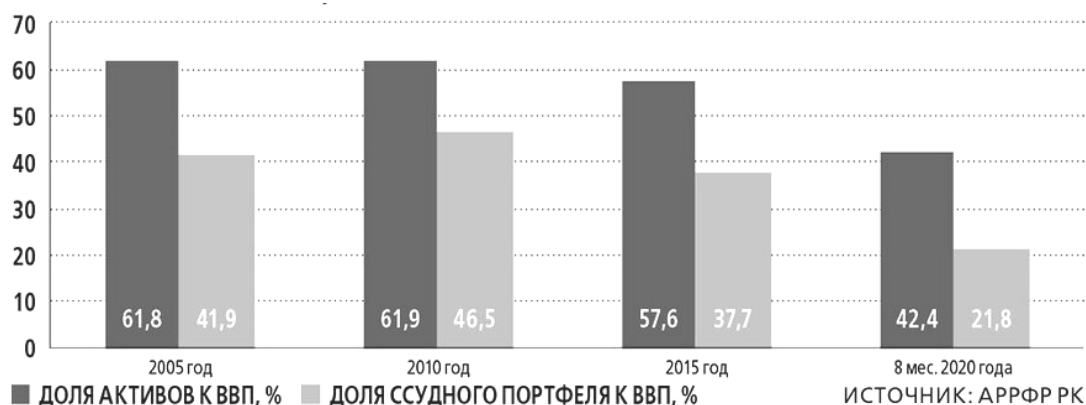

Рисунок 1. Влияние банковского сектора на экономику РК за период 2005-2020 годы

Хуже всего, что пенсионные деньги перестали фондировать реальный сектор, тем самым лишив последний альтернативного источника денег. По факту мы имеем слабую доходность пенсионных активов, которая отражается в низкой замещаемости пенсией заработной платы: в Казахстане данный показатель в среднем составляет 12% против 70% в развитых странах. Кроме того, у нас просевший рынок корпоративного долга. И полная неясность с дальнейшим развитием пенсионной системы.

Следовало ожидать, что снижение доли пенсионных денег в финансировании экономики открывает дорогу банковскому кредитованию. Но нет, займы БВУ экономике в последнее время снижаются. На начало сентября 2020 года ссудный портфель занимал в совокупных активах банков 47,8% против 63,6% на аналогичную дату 2015 года. Можно бесконечно объяснять снижение кредитного предложения высокой стоимостью денег для самих БВУ, ростом активности государственных программ и сокращением числа платежеспособных заемщиков. Но, как это обычно бывает, причины имеют системный характер.

В частности, октябрьский отчет S&P указывает на следующие факторы, определяющие риски БВУ. Во-первых, сохранение агрессивных стандартов кредитования и андеррайтинга (повышенный кредитный риск). Во-вторых, слабое банковское регулирование и надзор – в связи с тем, что регулирующий орган не принимает жестких мер в отношении банков, не выполняющих его требований. В-третьих, неэффективная «расчистка» балансов БВУ и недостаточный уровень прозрачности в прошлые годы, что затягивает коррекцию экономики после кризиса 2008-го. В-четвертых, избыточное число банков, что обуславливает умеренную нестабильность сектора.

Любопытно, что, сокращая кредитование, банки остаются в прибыли, зарабатывая на платежных транзакциях, операциях с ценными бумагами и на валютной переоценке. Так, отношение чистого дохода к собственному капиталу по балансу (ROE) на начало сентября 2020 года составило 25,94%, (на начало сентября 2015-го показатель также был значительным – 15,4%).

Отметим также, что регулятор постепенно «расширяет» проблемы сектора через ужесточение регулирования и введение прогрессивных методов надзора и оценки рисков. Так, в 2019 году он провел системную оценку качества банков (AQR), которую собирается осуществлять на постоянной основе.

Резюмируя работу банковского сектора, по факту получаем все больший уход БВУ с позиций кредиторов на позиции инвесторов, стремящихся заработать на сравнительно безопасных инвестициях. Это значит, что банковское предложение и дальше будет заменяться государственными программами.

На фоне БВУ достаточно мощно выглядит страховой сектор. С момента своего появления казахстанские страховщики не ощущали на себе повышенного внимания, как банки. Страхование по своему значению ставилось ниже банковской «кровеносной системы» экономики. Как следствие, активы страховых компаний к ВВП росли медленнее и до сих пор остаются в два десятка раз меньше банковских. Хотя в развитых странах страховые организации – одни из ведущих институциональных инвесторов, позиции которых обеспечивают полисы добровольного страхования.

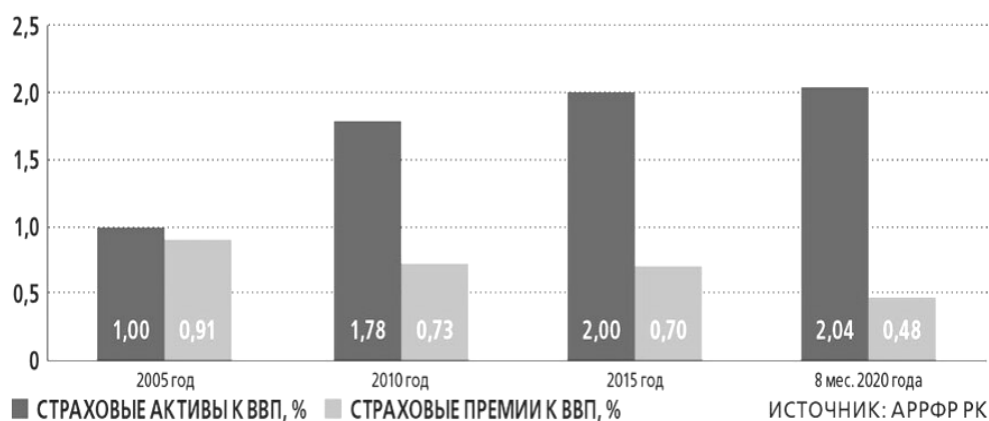

Рисунок 2. Уровень проникновения страхования в экономику РК за период 2005-2020 годы

В РК пропорция добровольных и обязательных страховок меняется с трудом, хотя процесс начался еще 10 лет назад. Девальвационные шоки снижают финансовые возможности бизнеса, который начинает экономить на добровольной страховой защите. В то же время возможности обязательных видов ограничены числом работающего бизнеса, а в случае со страхованием ответственности автовладельцев – количеством регистрируемых автомобилей.

Но есть и положительные моменты. В последние несколько лет драйвером страхового рынка является страхование жизни. Появляется все больше продуктов накопительного страхования, а с осени 2020 года к ним добавилось инвестиционное страхование – тот самый, давно ожидавшийся unit-linked. Причиной является интерес частных лиц к более маргинальному накоплению, поскольку депозиты не приносят ожидаемой доходности на фоне снижения покупательской способности тенге. Накопительные страховые продукты являются хорошей заявкой сектора на дальнейший рост и усиление роли на финансовом рынке. К примеру, за восемь месяцев 2020 года страховые премии компаний по страхованию жизни показали рост на 14% (в 2019 году – на 57,7%) против роста на 10% компаний по общему страхованию. Уместно вспомнить, что до рывка накопительных продуктов страховщики жаловались на слабую страховую грамотность населения. Но, как оказалось, важно предложить потребителю актуальный продукт.

Начиная развивать финансовый сектор 27 лет назад, чиновники и финансисты ожидали получить софинансирование экономики и отладить механизм сбережений. Вышло все существенно хуже. Частные деньги заменены государственными вливаниями, а умножение средств не является сильной стороной текущей модели рынка.

Основной рынок казахстанских IPO находится в Лондоне. Даже МФЦА – наш флагман и «окно» в мировые финансы – остается производной площадкой после LSE. Особенность финансового рынка – излишнее регулирование отдельных секторов и недостаточное поддержание должного уровня конкуренции. По этой причине брокеры, управляющие активами и страховые компании – до сих пор слабо развитые институциональные инвесторы. Также можно отметить вялое саморегулирование финансового рынка. Лоббистские функции пытается выполнять Ассоциация финансистов Казахстана (АФК), которой, судя по инсайдерской информации игроков, далеко не всегда удается донести до регулятора собственное видение проблем.

Но в то же время можно отметить и некоторые плюсы: оживление конкуренции за розничного клиента, которое сопровождается появлением новых тенговых и валютных продуктов. Однако регуляторные излишества поощряют пассивность участников рынка. Хорошо, что быстро развиваются финансовые технологии, при этом важно найти баланс между развитием рынка и рисками недобросовестности отдельных игроков.

Список использованных источников:

1. Joseph Stiglitz *Financial Systems for Eastern Europe's Emerging Democracies*. – San Francisco: ICS Press, Cal., US,
2. Самуэльсон П. А., Вильям Д. Нордхаус *Экономика: пер. с англ.* – М.: Бином, Лаборатория базовых знаний,
3. Fazzari, Hubbard G., Petersen B. *Financing constraints and corporate investment [Electronic source]*. – 1988. – URL: http://www.brookings.edu/~media/Projects/BPEA/1988%201/1988a_bpea_fazzari_hubbard_petersen_blinder_poterba.PDF (дата обращения: 02.04.2013)
4. Долан Эдвин Дж. *Экономикс*. – М.: Лазурь,
5. *Статистический бюллетень Министерства финансов РК*// <http://www.minfin.gov.kz/irj/servlet/>- Дата обращения 9.03.2021г.

УДК 336.711

Таттыбаева А.Т.
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
aika_tattybaeva@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі қазіргі жағдайдағы Қазақстандағы, оның ішінде банк секторындағы қаржылық қауіпсіздігін сақтауда туындайтын көптеген проблемалармен анықталады.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында (28.12.2018ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне негізгі қатерлердің бірі оның қаржы жүйесі тұрақтылығының төмендеуі, яғни оның қаржылық қауіпсіздігіне қатердің туындауы болып табылады [1].

Қаржылық қауіпсіздік елдің экономикалық қауіпсіздігінің құрамдас бөлігі болып табылады және мемлекет оның тұтастығын, тәуелсіздігін және орнықты дамуын қамтамасыз ете алатын нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қаржы жүйесінің қорғалу жағдайын көздейді.

Қаржылық қауіпсіздік - бұл күрделі жүйе, оның құрамына бірқатар ішкі жүйелер немесе сегменттер кіреді, олардың әрқайсысының өзіндік өлшемдері мен индикаторлары бар (1-сурет).

Сурет. 1. Мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігінің негізгі сегменттері

Бүгінде Қазақстанның қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саясаты мынадай басым бағыттарды қамтиды:

- елдің бюджет жүйесінің ұзақ мерзімді теңгерімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- елдің банк жүйесі қызметінің тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ету;
- төлем балансының оң сальдосын қамтамасыз ету;
- ақша жүйесінің тұрақтылығы, ұлттық валюта бағамы;
- елдің сыртқы мемлекеттік қарызының төмендеуі;
- қаржы нарығының тұрақты жұмыс істеуі.

Елдің қаржы жүйесінің жай-күйін диагностикалаудың негізгі құралы қаржылық қауіпсіздік индикаторларының жүйесі болып табылады.

Қаржылық қауіпсіздік индикаторларының жүйесі болашақ тәуекелдер мен қауіптердің деңгейін анықтауға, олардың таралу ошақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты қаржы саласындағы қауіп-қатерлер деңгейін төмендетуге, сондай-ақ оның тұрақтылығын, орнықтылығын және тиімділігін арттыруға бағытталған алдын алу шараларының кешенін әзірлеу және іске асыру мүмкіндігі пайда болады [2, с.46].

Қаржылық қауіпсіздік жүйесінің негізгі буыны, ең алдымен, елдің бүкіл қаржы жүйесінің тұрақтылығы байланысты болатын бюджет саласы болып табылады. Мемлекеттік бюджет - бұл мемлекеттің негізгі қаржылық жоспары, мемлекет өзінің функциялары мен міндеттерін орындайтын орталықтандырылған ақша қоры. Бюджеттің жұмыс істеу көрсеткіштері (кірістер, шығыстар, тапшылық, профицит) елдің әлеуметтік - экономикалық даму деңгейін сипаттайтын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштермен қатар тұр.

Қазақстанның ағымдағы бюджет саясаты заң негізінде іске асырылады

2018 жылғы 30 қарашадағы 2019-2021 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында оны дамытудың негізгі басым бағыттары көрсетілген, оларға мыналар жатады:

- 2025 жылға қарай бюджет тапшылығын ЖІӨ-ге шаққанда 2% - дан асырмай төмендету;

- мемлекеттік бюджеттің мұнай емес тапшылығын 2020 жылы ЖІӨ – ге қатысты 7% - ға дейін, 2025 жылы 6% - ға дейін төмендету;
- ашықтық, тиімділік және үнемділік негізінде нәтижеге бағдарланған бюджет саясатына толық көшу;
- бюджеттің мұнай кірістеріне тәуелділігін төмендету;
- салық салу базасын кеңейту, өңірлердің қаржылық дербестігін кеңейту арқылы бюджеттің кіріс бөлігін нығайту;
- мемлекеттік-жекешелік әріптестік қағидаттарында жеке инвестицияларды тарту және 2018 жылдан бастап күрделі шығындардың сервистік моделін енгізу есебінен бюджет шығыстарын оңтайландыру [3].

Бюджет саласындағы қаржылық қауіпсіздік деңгейін айқындау үшін Индикаторлардың мынадай шекті мәндері пайдаланылады:

- бұл бюджет тапшылығының ЖІӨ-ге қатынасы, осы индикатордың шекті мәні ҚР-да 5% - дан аспайды (ЕО елдерінде 3% - дан аспайды%);
- бюджеттің мұнайлық емес тапшылығының ЖІӨ-ге қатынасы, (ҚР-да шекті мән бекітілмейді, көрсеткіш талдамалық мақсаттарда пайдаланылады).

Кестеде 2017-2020 және 2021 жылға жоспарланған бюджеттік саланың қаржылық қауіпсіздік көрсеткіштері мен индикаторларының динамикасы қарастырылған.

ҚР бюджеттік саласының қаржылық қауіпсіздік көрсеткіштерінің динамикасы

Көрсеткіш	Нақты деректер				Жоспар
	2017 г.	2018 г.	2019г.	2020г.	2021 г.
Республикалық бюджеттің кірістері, млн теңге	6136967,6	7662220,3	9691789,1	8789004,5	10 547 475, 2
Республикалық бюджеттің шығыстары, млн теңге	7049101,6	8403405,5	11048764,2	9518192,6	11 912110,6
Республикалық бюджет тапшылығы (дефицит), млн теңге	- 912134,0	- 741185,2	- 1356975,1	- 729188,1	- 1 364 635, 4
Бюджеттің ЖІӨ тапшылықтың қатынасы, %	2,2	1,6	2,6	1,2	2,1
Мұнай емес* тапшылықтың ЖІӨ-ге қатынасы, %	9,6	9,2	12,0	7,4	8,5

Ескерту: Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды (<http://stat.gov.kz/>).

* - республикалық бюджеттің мұнайлық емес тапшылығы (профициті) қарыздарды өтеуді қоспағанда, ҚР Ұлттық қорынан трансферттер түсімдері мен шикі мұнайға кедендік әкету бажы мен республикалық бюджет шығыстары арасындағы айырмаға тең.

ҚР Бюджет жүйесі 2017-2020 жылдар кезеңінде тапшылықты бастан кешірді, оның шамасы 2018 жылға қарай төмендеуде, бірақ жоспарлы 2021 жылы бюджет ЖІӨ-ге 2,1% тапшылықпен бекітіледі. 2018 жылы бюджеттің кіріс бөлігі Ұлттық қордан берілетін трансферттер көлемінің қысқаруына байланысты төмендеді, ал шығыстардың тиімділігі артты.

ЖІӨ-ге қатысты мұнай емес тапшылық деңгейі 2020 жылы өткен жылмен салыстырғанда 4,6% - ға төмендеді, бұл оң үрдіс болып табылады және бюджет шығыстарының мұнай түсімдеріне тәуелділігінің төмендегенін білдіреді, ұзақ мерзімді кезеңде мұнай емес тапшылық шамасы экономиканың мұнай емес секторын дамыту есебінен төмендеуі тиіс. Бюджет тапшылығы бар, бірақ ол бүкіл талдау кезеңінде $\leq 5\%$ шегінде, сондықтан қаржылық қауіпсіздікке ешқандай қауіп төнбейді.

2021 жылғы республикалық бюджеттің атқарылуы айтарлықтай табысты жүріп жатыр, ағымдағы жылдың 1 шілдесіне республикалық бюджет тапшылығы 255 398,6 млн теңге немесе ЖІӨ-ге 0,4% (65 239,3 млрд теңге), жылдың соңына бюджеттің болжамды тапшылығын төмендету жоспарлануда. Бюджет жүйесінің теңгерімділігін одан әрі қамтамасыз ету көптеген факторлардың іске асырылуына, ЖІӨ-нің өсу қарқынына, салық жүйесінің тұрақтылығына, бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің бюджет қаражатын тиімді игеруіне, мұнай бағасына, экспорт көлеміне, бюджеттің шығыс бөлігін оңтайландыруға байланысты болады.

Елдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында ҚР Үкіметі елдің қаржы саласын дамытудың басым бағыттарын әзірледі, олар "Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында" айтылған [3]:

- жүйесін интеграциялау, салықтық әкімшілендіруді жетілдіру, өңірлердің қаржылық дербестігін кеңейту, салалық салықтық преференцияларды енгізу арқылы қол жеткізуге мүмкіндік береді;

- салық салу базасын кеңейту, мемлекеттік шығыстарға жүктемені азайту арқылы бюджеттің мұнай кірістеріне тәуелділігін азайту және мемлекеттік қаржының тұрақтылығын арттыру;

- бағаның тұрақты деңгейін қамтамасыз ету, теңгенің еркін өзгермелі бағамы режимі кезінде инфляциялық таргеттеуге толық көшу, бұл экономикаға сыртқы күйзелістердің әсерін жояды;

- инфляцияның төмен деңгейін қамтамасыз ету, бұл ішкі жинақтардың, кредиттік және инвестициялық белсенділіктің өсуіне оң ықпал етеді, сол арқылы қаржы жүйесінің орнықтылығына және экономиканың орнықты өсуіне ықпал етеді;

- бюджеттен тыс қорлардың қаражатын тарту, шағын және орта бизнес үшін акцияларды бастапқы жария орналастыру, листинг компаниясы үшін неғұрлым қарапайым әкімшілік рәсімдерді құру арқылы қазақстандық қор биржасы арқылы экономикаға инвестициялауды кеңейту.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстанның қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз ету оның макроэкономикалық тұрақтылығының негізі болып табылатынын атап өтуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында (28.12.2018ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

2. Каранина Е.В. Финансовая безопасность (на уровне государства, региона, организации, личности): монография. – Киров: ФГБОУ ВО «ВятГУ», 2015. – 239 с.

3. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>.

УДК 336.13

Федорчук Е.А.

«Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан

Fedorchuk.lena777@mail.ru

Научный руководитель: к.э.н., профессор Дарибекова А.С.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Актуальность работы определяется тем, что финансовый контроль является неотъемлемым атрибутом государственной власти. Вопросы организации методов государственного финансового контроля, результативности контроля и его действительности остаются одними из важнейших задач системы управления финансовыми ресурсами государства, от объективного решения которой в значительной степени зависит дальнейшее развитие экономики в целом.

Во всем мире поступательное развитие общества, изменения в системе управления государством и проводимая государственная экономическая и финансовая политика постепенно испытывают сложности на пути к совершенству в процессе распределительных и

перераспределительных отношений. Удовлетворение интересов всех участников рыночных отношений, отдельных собственников и конкретно государства происходит в результате объективного использования таких инструментов как:

- деньги,
- цена,
- финансы,
- кредит,
- эффективный механизм регулирования.

Только системный подход к проблемам денежных, финансово-кредитных отношений на современном этапе разрешат имеющиеся негативные проявления в сфере бюджета, налогов, кредита при формировании денежных фондов и их использовании, при платежах и займах, а также в процессе финансирования многочисленных проектов и программ.

В этой связи, одним из действенных инструментов в управлении государством и выступает финансовый контроль. Понятие "контроль" охватывает объект, субъект, цель, следование правовым нормам, интересы участников хозяйственных связей, денежные и финансово-кредитные отношения. Представленный в системе финансов финансовый контроль во взаимосвязи с финансовым правом и финансовой политикой по сути нацелен на выявление нарушений в сфере государственных финансов и финансов хозяйствующих субъектов, которые в распределительном и перераспределительном процессах всегда первичны. Следовательно, финансовый контроль следует рассматривать с позиции соблюдения законодательства, полномочий и действий финансового аппарата в соответствии с объективной политикой. Обоснованность такой позиции следует объяснять наличием нормативно-правовой основы по осуществлению финансового контроля, его направленностью и целями государства в социально-экономическом развитии. Из этого следует, что:

- во-первых, контроль за исполнением государственного бюджета - прерогатива государства;
- во-вторых, государство возлагает контроль за исполнением государственного бюджета на специальные органы - органы государственного финансового контроля;
- в-третьих, государственный финансовый контроль проверяет соблюдение бюджетного и иного законодательства Республики Казахстан объектами контроля;
- в-четвертых, основными методами государственного финансового контроля являются проверка и анализ;
- в-пятых, через государственный финансовый контроль государство преследует цели выявления, устранения и недопущения нарушений.

История развития и становления финансового контроля как отдельного, независимого, самостоятельного учреждения в составе государственного управления в нашей стране фактически началась после Октябрьской революции с созданием Народного комиссариата государственного контроля, который неоднократно преобразовывался, менял названия, но в своих функциях имел большие права. При любых формах органы государственного финансового контроля должны выполнять благородную миссию - выявлять нарушения в сфере финансовых операций, хозяйственных сделок, при выполнении экономическими субъектами обязательств перед государством.

В Республике Казахстан система финансового контроля более самостоятельное развитие получает с 1956 года в связи с расширением прав союзных республик. Начало финансового контроля связано с созданием Контрольно-ревизионного управления в составе Министерства финансов Казахской ССР, которое за полвека своего функционирования осуществляло контроль за исполнением государственного бюджета, за правильным и экономным расходованием бюджетных и собственных средств учреждениями, предприятиями и организациями и выполняло поручения правительства.

Финансовый контроль в республике усиливается в дальнейшем с образованием в 1991 году Главной государственной налоговой инспекции, призванной обеспечивать действенный контроль за полнотой и своевременностью перечисления налогов в бюджет всеми субъектами налогообложения.

Вместе с тем поиск путей усиления финансового контроля в условиях рыночных отношений привел к тому, что за короткое время в Казахстане был проведен ряд реорганизаций и изменений:

- в сентябре 1993 года Контрольно-ревизионное управление (КРУ) выводится из состава Министерства финансов и создается Государственный комитет финансового контроля республики при Кабинете Министров;

- организация Контрольной палаты при Верховном Совете и создание собственных ревизионных служб при республиканских министерствах;

- передача к концу 1995 года Государственного комитета финансового контроля в ведение Министерства финансов и создание Комитета финансово-валютного контроля;

- создание института казначейства и преобразование его в Казначейство при Министерстве финансов к концу 1995 года в целях усиления контроля за исполнением доходов и расходов республиканского бюджета;

- создание по поручению Главы государства в апреле 1996 года Счетного комитета для выполнения более широких функций в сфере контроля за республиканским бюджетом.

Из поэтапных преобразований можно проследить как государство в поисках эффективного пути определяло новые цели и задачи:

- полнота поступлений в бюджет доходов,

- эффективность использования бюджетных средств,

- снижение монопольного влияния Министерства финансов и, наоборот, расширение его контрольных функций,

- совершенствование финансового контроля в более широком контексте,

- надзор за денежными операциями и контроль за состоянием государственного долга, целевое использование бюджетных средств и т.д.

Пройденный путь Казахстана подтверждает развитие рыночных отношений, функционирование хозяйственных и финансовых структур, присущих рынку, появление новых контролирующих государственных органов и независимых органов в виде аудиторских служб.

В настоящее время можно критически подойти к вопросу о деятельности всех органов системы финансового контроля. Несмотря на то что, и права, и обязанности этих органов, а также методы, применяемые ими, имеют свои особенности, тем не менее, до сих пор присутствует дублирование в подходах к решению одной и той же проблемы, а также незавершенность в результатах контроля.

Между тем, тема организации и методов государственного финансового контроля, результативности контроля и его действенности остаются одной из важнейших задач системы управления финансовыми ресурсами государства, от объективного решения которой в значительной степени зависит дальнейшее развитие экономики в целом.

Казахстанские ученые-экономисты и практики в сфере государственных финансовых органов однозначно признают слабость в управлении государственными финансами, показатели которых выступают критерием устойчивого развития экономики Казахстана в условиях глобализации и продвижении страны к стратегическим целям.

Существующая ныне в Казахстане структура финансового контроля, законодательно включающая внешний и внутренний контроль, осуществляемые соответствующими институтами, в целом требует глубокого теоретического, методологического и практического исследования и разработки Концепции финансового контроля в Казахстане на долгосрочный период.

Нынешняя система отечественного финансового контроля только за расходованием бюджетных средств довольна громоздка и малоэффективна. Из года в год проводимые на различном уровне проверки при выявлении финансовых нарушений на огромные суммы завершаются взысканием сумм в бюджет государства не более 50-70%. Т.е. проблемы не освоения бюджетных средств, нецелевое использование средств республиканского и местных бюджетов, низкая ответственность администраторов бюджетных программ в регионах, сокрытие налогов и наличие значительных объемов недоимок в сфере налогообложения остаются на повестке дня исполнительной власти и на законодательном уровне. Отсутствие четких взаимоотношений между органами финансового контроля, различные ограничения в работе контролирующих органов приводят к снижению эффективности функций всех существующих институтов контроля в стране.

Отмечая остроту проблем в сфере государственного финансового контроля в Казахстане в части правового регулирования организации и деятельности органов финансового контроля, расширения и уточнения перечня объектов финансового контроля, в вопросах полной ответственности за "прозрачность" финансов всех участников рыночных отношений, необходимо провести реформы в системе финансового контроля.

Список использованных источников

1. Скобара В., Телетнева А.В. Государственный финансовый контроль в системе управления государством. М.: Литрес.: 2016.- 220 стр.
2. Петросян Д., Столярова А.Н., Ж.К.Леонова, ББоиашева Л. Финансовый контроля как инструмент обеспечения экономической безопасности. Учебное пособие. Литрес., 2020,- 590 стр

УДК 336.61

Хасенова К.К.
Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
kirmizihk@mail.ru
Научный руководитель: к.э.н., профессор Дарибекова А.С.

ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ УЧРЕЖДЕНИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ЦЕЛЯХ РЕАЛИЗАЦИИ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ, ОРИЕНТИРОВАННОЙ НА РЕЗУЛЬТАТ

Аннотация. В статье рассматриваются показатели финансового состояния учреждений здравоохранения.

Рассмотрены характеристика финансового состояния организации здравоохранения, показатели оценки эффективности управления бюджетными средствами. На основе результатов анализа, состоящего из взаимосвязанных разделов: финансового анализа и производственного управленческого анализа объективно оценена точная картина финансового состояния предприятия, его прибылей и убытков, изменений в структуре активов и пассивов, в расчетах с дебиторами и кредиторами.

Становление рыночных отношений в системе здравоохранения Казахстана, формирование рынка медицинских услуг, интенсивно развивающийся процесс коммерциализации отрасли происходят одновременно с ухудшением медико-демографических показателей: сокращением численности и средней продолжительности жизни населения, высоким уровнем смертности населения трудоспособного возраста, распространением социально опасных заболеваний.

Между тем уровень и качество здоровья населения государства во многом характеризуют степень цивилизованности страны, влияя на ее социально-экономический потенциал и качество жизни. Для здравоохранения Казахстана, в настоящее время, особенно актуальной является проблема повышения эффективности медицинской помощи населению. Следовательно, необходимо найти решение таких задач, как финансовое обеспечение отрасли, развитие альтернативных источников финансирования, рациональное использование имеющихся ресурсов, создание условий для внедрения современных высокотехнологичных медицинских услуг.

Тема финансирования здравоохранения, в том числе оценки финансового состояния медицинских учреждений, является особенно актуальной в настоящее время.

Финансовое состояние является комплексным понятием и характеризуется системой показателей, отражающих наличие и размещение средств, реальные и потенциальные финансовые возможности предприятия.

Хорошее финансовое состояние — это устойчивая платежная готовность, достаточная обеспеченность и эффективное их использование с хозяйственной целью, четкая организация расчетов, наличие устойчивой финансовой базы.

Финансовое состояние характеризуется составом и размещением средств, структурой их источников, скоростью оборота капитала, способностью погашать свои обязательства в срок и в полном объеме, а также другими факторами.

Контроль эффективности может, к примеру, включать рассмотрение таких аспектов деятельности, как поддержание использования действенной современной методики учета материально-технического обеспечения, приобретение ресурсов надлежащего качества, в нужном количестве и по разумной цене; сохранение и содержание своих ресурсов должным образом; устранение дублирования работы служащих, простоев в работе и излишних единиц в штате; использование рациональных методов деятельности; эффективность и оперативность применения

своих ресурсов в процессах производства и реализации продуктов и услуг необходимого количества и качества.

Помимо этого, показатели оценки эффективности могут быть необходимы в том случае, если происходят какие-либо существенные изменения в проводимой социальной политике, вследствие чего необходима разработка новых систем и методов работы.

Комплексная оценка эффективности управления бюджетными средствами учреждений социального обслуживания способствует достижению конечных общественно значимых результатов, а также соотносится с основными задачами региональной социальной политики в современных условиях.

Анализ финансового состояния организации - комплексное системное исследование финансового состояния организаций и факторов его формирования, целью которого является оценка степени финансовых рисков и прогнозирования уровня доходности капитала. Финансовое состояние хозяйствующего субъекта — это характеристика его финансовой конкурентоспособности (т.е. платежеспособности, кредитоспособности), оценка использования финансовых ресурсов и капитала, рассмотрение выполнения обязательств перед государством и другими хозяйствующими субъектами.

Результаты анализа финансового состояния организации в дальнейшем определяют его судьбу, так как он играет значительную роль для большого круга пользователей, как внутренних, так и внешних – директоров, менеджеров, инвесторов, партнеров, кредиторов, конкурентов и т.д. Для внутренних пользователей, итоги финансового анализа важны для оценки результатов деятельности компании и вынесения решений о корректировке финансовой политики предприятия. Для внешних пользователей, информация о предприятии используется для принятия решений о реализации конкретных планов по отношению к данному предприятию (приобретение, инвестирование, заключение длительных контрактов и т.п.).

Финансовый анализ состоит из двух тесно взаимосвязанных разделов: финансового анализа и производственного управленческого анализа.

Разделение анализа на финансовый и управленческий обусловлено сложившимся на практике разделением системы бухгалтерского учета в масштабе предприятия на финансовый учет и управленческий учет. Такое разделение анализа несколько условно, потому что внутренний анализ может рассматриваться как продолжение внешнего анализа и наоборот. В интересах дела оба вида анализа подпитывают друг друга информацией.

Особенностями управленческого анализа являются:

- ориентация результатов анализа на свое руководство;
- использование всех источников информации для анализа;
- отсутствие регламентации анализа со стороны;
- комплексность анализа, изучение всех сторон деятельности предприятия;
- интеграция учета, анализа, планирования и принятия решения;
- максимальная закрытость результатов анализа в целях сохранения коммерческой тайны.

Анализом финансового состояния занимаются не только руководители и соответствующие службы предприятия, но и его учредители, инвесторы с целью изучения эффективности использования ресурсов, банки - для оценки условий кредитования и определения степени риска, поставщики - для своевременного получения платежей, налоговые инспекции - для выполнения плана поступления средств в бюджет. В соответствии с этим анализ делится на внутренний и внешний.

Основная цель финансового анализа - получение небольшого числа ключевых (наиболее информативных) параметров, дающих объективную и точную картину финансового состояния предприятия, его прибылей и убытков, изменений в структуре активов и пассивов, в расчетах с дебиторами и кредиторами;

Субъекты финансового анализа - как непосредственно, так и опосредованно, заинтересованные в деятельности предприятия пользователи информации. Субъекты могут классифицироваться по различным основаниям, в качестве которых могут выступать степень заинтересованности в финансовых результатах деятельности предприятия, степень доступности субъектов к информации о деятельности предприятия и т.д.

Важнейшим критерием эффективности управления является всестороннее анализ деятельности организации. В настоящее время многие руководители предприятий не осознают

всю важность анализа. Международный опыт показывает, что анализ широко и успешно применяется в условиях рыночной экономики.

Для оценки финансовой устойчивости предприятия, принятия объективных, научно-обоснованных и оптимальных управленческих, производственных и особенно финансовых решений необходим анализ финансового положения предприятия. Только на базе глубокого и тщательного анализа можно объективно оценить его деятельность, дать конкретные предложения руководству для принятия управленческих решений по оздоровлению или укреплению финансовой устойчивости предприятия и повышению его деловой активности.

В настоящее время психиатрическую помощь населению Карагандинской области оказывают:

Областной психоневрологический диспансер (670 коек и 253 посещения в смену) с региональными отделениями по гг. Балхаш, Жезказган и Темиртау,

- Областной детский психоневрологический диспансер (110 коек и 105 посещений в смену),
- психиатрические кабинеты городов и сельских районов (15).

Медицинская помощь населению предоставляется в следующих формах:

- Амбулаторно-поликлиническая (консультативно-диагностическая)
- Стационарная медицинская помощь
- Стационар замещающая медицинская помощь

Показатель заболеваемости психическими расстройствами составил 84,4 на 100 тыс. населения (впервые взято на учет 1166 больных ППР). В 2016 году было выявлено 1434 больных, показатель заболеваемости был 103,5 на 100 тыс. населения. Тенденция к снижению выявляемости лиц, страдающих ППР связана как с необходимостью их строгой и своевременной регистрацией в регистре психически больных.

Количество состоящих на учете лиц, страдающих психическими расстройствами по Карагандинской области, составляет 21 272 человек (в 2016 году – 21 832), в том числе детей 3896 и 917 подростков.

В 2017 году по ОПНД он снизился с 98,7 на 100 тыс. населения в 2016 году до 80,3 в 2017.

По Карагандинскому отделению показатель первичной заболеваемости снизился с 103,4 до 71,9.

По Балхашскому отделению показатель стабильный – 90,2 в 2016 году и 90,3 в 2017.

По Жезказгану показатель вырос с 89,3 до 93,5, но, одновременно – по Сатпаеву он снизился в 1,5 раза, с 75,8 до 48,9.

По Темиртаускому отделению показатель умеренно вырос – с 105,6 до 111,0.

На основании приказа Министра здравоохранения РК № 575 от 1.08.2017 «О реализации мер по развитию службы охраны психического здоровья на 2017-2018 годы», в сентябре 2017 года руководителем Управлением здравоохранения Карагандинской области была утверждена Дорожная карта по развитию службы охраны психического здоровья Карагандинской области на 2017-2018 годы.

Доход предприятия составил 1 1546758,3 тыс. тенге, в том числе: бюджетные средства (по гос. заказу) 1 089 494,4 тыс. тенге, прочие (обучение психологов действиям при актах террора – 2 565,0 тыс. тенге и обучение резидентов 662,5 тыс. тенге) - 3 227,5 тыс. тенге, бесплатные медикаменты – 270077,5 тыс. тенге и из платных услуг – 183958,9 тыс. тенге.

Общие расходы составили 1 532281,3 тыс. тенге.

Перевыполнение запланированных объемов (недостаточное возмещение затрат). В 2017 году при плане 5 664 пролеченных больных в круглосуточном стационаре на сумму 931,3 млн. тенге, было пролечено 6 046 пациентов (на 6,5% больше) на сумму 1 102,6 млн. тенге. Недофинансирование составило 151,8 млн. тенге (расходы возмещены на 84,5%).

На КДУ план гос. заказа был перевыполнен на 60%, расходы возмещены на 53,3%, недофинансирование составило 81,9 млн. тенге.

По всем услугам затраты возмещены на 76,8%, недофинансирование – 335,2 млн. тенге.

Сумма финансирования на лекарственные средства для стационарного лечения составляет 117,3 млн. тенге. В 2017 году сумма финансирования 117,3 млн. тенге при потребности – 141,8 млн. тенге потребность удовлетворена на 82%.

На 2017 год на бесплатное лекарственное обеспечение заявлено препаратов на 368 902, 6 тыс. тенге, а выделено на 269 691, 8 т. е. на 73% от потребности.

Сформирована потребность в бесплатных медикаментах на 2018 год на сумму 291 040 930,57 тенге. Предполагается 100 удовлетворение.

В 2017 году помещения аптеки приведены в соответствие международным стандартам GPP, пройдена инспекция.

Основная цель процесса управления рисками при принятии управленческих решений – увеличение вероятности успешного достижения целей, целевых индикаторов и показателей результатов, в целом реализации стратегического плана через снижение степени воздействия рисков до приемлемого уровня.

Анализ и управление рисками выполняются на протяжении всего планового периода реализации стратегического плана. Стратегия управления рисками реальна и содержит действия, который предпримет ОПНД в случае их возникновения.

Стратегическое направление по повышению финансовой устойчивости и эффективному управлению активами предполагает проведение комплексных мероприятий по развитию платных медицинских услуг, для снижения зависимости от колебаний доходов в рамках оказания ГОБМП.

Вместе с тем, с целью достижения стабильного уровня финансовой устойчивости будет организована работа по внедрению системы контроля за рациональным использованием доступных ресурсов, своевременным реагированием на отклонения доходной и расходной статей бюджета диспансера.

Увеличение уровня доходов от платных услуг будет достигаться путем повышения информированности населения, путем увеличения перечня востребованных услуг с субподрядными организациями, заключением договоров со страховыми организациями.

Работа по повышению информированности населения о деятельности диспансера, прежде всего, подразумевает восприятие ОПНД в качестве медицинской организации с обширным перечнем услуг и высоким уровнем качества оказываемой медицинской помощи.

Эффективный больничный менеджмент является важным условием для развития передовой модели оказания медицинской помощи.

Для создания гибкой операционной системой управления на всех уровнях, включая клинические, административные и финансовые процессы, будет продолжаться внедрение единых информационных систем: КМИС - Комплексная медицинская информационная система, ЭРСБ - Электронный регистр стационарных больных, Портал Бюро госпитализации, ГИС – госпитальная информационная система.

Вместе с тем будет дальше контролироваться процесс бережливого производства в процессы управления потоками пациентов, распределение потоков лекарственных средств, достижения оптимальной нагрузки медицинского оборудования.

Список использованных источников:

1. Литовченко, В.П. Финансовый анализ: Учебное пособие / В.П. Литовченко. М.: Дашков и К, 2013. 216 с.

2. Стратегический план КГП Областной психоневрологический диспансерУЗКО на 2018-2022 годы

ҚАЗАҚ ТІЛІ
МЕН ӘДЕБИЕТІ

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И
ЛИТЕРАТУРА

Тусупханова Б.А.
 «Bolashag» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
banu77-77@mail.ru
 Ғылыми жетекшісі: фил.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ҮСТЕМЕ ҚҰРЫЛЫМ ЖӘНЕ ҚЫСТЫРЫНДЫ ҚҰРЫЛЫМ

Аңдатпа. Қазақ тілінің синтаксисінде зерттелмей жатқан үстеме құрылым саласы қарастырылған.

Үстеме құрылым синтаксистік құрылыстың өзіндік бір ерекшелігі болып есептелетіні нақты мысалдармен дәлелденген.

Қыстырынды құрылым – бұл негізгі сөйлемдерді толықтырып, түсіндіріп, нақтылап тұратын сөз, сөз тіркесі және сөйлемдер болып табылады.

Қыстырынды сөйлемдер сөйлем мазмұнына немесе жеке мүшелерге комментарий, қосымша хабар береді. Кез-келген уақытта негізгі сөйлемнің мазмұнын жолай ескерту барысында олар интонациялық жағынан бөлінеді және негізгі сөйлемнің интонациялық бірлігін бұзады. Қыстырынды құрылымдарға ерекше интонациялық қасиет тән: негізгі сөйлемнің бөлінген /разрыв/ жерінде үлкен үзіліс жасалады. Қыстырынды құрылым сөйлемнің басында қолданылмай, негізінен олар сөйлемнің ортасында немесе соңында келеді. Осы жағынан олар үстеме құрылымға ұқсайды.

1) Үстеме құрылым: Ауылдағы қалған үйлердің көбі кішкене, 3-4 канат жыртықтау қара үйлер. Малшы-қосшының үйлері /М.Әуезов/.

2) Қыстырынды құрылым: Бұрын көп балалы отбасын құрайтын қазақ /оны ұлттық ділдің дәстүрі деп білетін/ үш баланы көпсінетін дәрежеге де жетті / «Заман-Қазақстан» газеті, 15-наурыз, 1996 ж./.

Жоғарыдағы екі құрылымда мынандай жақтарынан ұқсастықтары бар:

а) екі құрылымның мазмұны да негізгі айтылыммен байланысты:

ә) үстемеді де, қыстырынды құрылымда да негізгі айтылымдағы хабарға баға беріледі.

1-сөйлемде /үстеме құрылымда/ «үйлер» деген сөздерге үстеме құрылымда қосымша хабар беріп түсіндіріп тұр. Автор оқырманның назарын «малшы-қосшы» деген сөзге аударған.

Ал ә) мысалда қыстырынды сөйлем өзінің алдында тұрған негізгі айтылымға түсінік беріп тұр. Ол негізгі айтылым – «көп балалы отбасы». Осы негізгі айтылымды қыстырынды сөйлем негізгі сөйлемнің ішіне кіріп, интонациялық үзіліс /сөйлемдік интонацияны бұзу/ арқылы оқырманға жолай хабар беріп тұр.

1) Тымық ауаны дауылдатып, құлағын жымита зулаған шаңқан боздың шабысын місе тұтпаса керек, басынан аса секіретей ерінен көтеріле, ұмтыла береді алға /Ғ.Мұстафин «Дауылдан кейін», 5-бет/.

2) Қазіргі кезеңде өзінің мешіті жоқ облыс, аудан орталығы /тіптен ауылдардың көбісінде бар деуге болады/ жоқтың қасы /«Заман-Қазақстан» газеті, 15-наурыз, 1996 ж./.

1-сөйлемде «місе тұтпауының» нәтижесі үстеме құрылымда берілген. Негізгі ой үстеме құрылымда түсіндірілген. Негізгі айтылым сөйлемге тән интонациямен көтеріңкі айтылады да, үстеме құрылымы айтылғанда, интонация төмендеп, басқаша ырғақпен айтылады. Негізінен негізгі айтылым мен үстеме бөлікті тұтастырып тұратын – интонация.

2-сөйлемде негізгі айтылымды қыстырынды бөлігі нақтылап тұр. Негізгі айтылымнан соң интонация үзіледі де, қыстырынды бөлігі басқаша, ерекше интонациямен тез айтылады да, негізгі сөйлем қайта жалғасқанда /жақшадан кейін/ алдыңғы үзілген интонация қайта жалғасады.

Жоғарыда үстеме құрылым мен қыстырынды құрылымның ұқсастық жақтарын айтқан болатынбыз. Енді айырмашылық жақтарына келейік.

1. Үстеме құрылым әр уақытта негізгі сөйлемнен кейін келеді және тұтас сөйлемді, не бір жеке мүшені түсіндіріп, нақтылап, мағынасын кеңейтіп тұрады.

2. Ал қыстырынды құрылым негізгі сөйлемнің ортасында, не негізгі сөйлемнен соң келеді. Қыстырынды құрылымның тағы бір ерекшелігі – ол негізгі сөйлемнің қай жерінде келсе де жақшаға алынып жазылады.

Үстеме құрылымның өзіне тән екпіні бар: негізгі сөйлемнен кейін жалғамалы екпін болады

– дауыстың төмендеуі – үзіліс. Мұндай үзіліс негізгі сөйлемді үстеме құрылымды қабылдауына дайындайды. Үстеме құрылымның екпіні негізгі сөйлемнің екпініне қарағанда төмен айтылады. Бұл – үстеме бөлігін негізгі сөйлемнен ерекшелеп айтуда маңызы ерекше.

Қыстырынды құрылым сөйлемнің ортасынан келгенде негізгі сөйлемнің интонациялық бірлігін үзеді де, қыстырынды сөйлем жылдам айтылып, жақшадан кейін негізгі сөйлемнің алдында үзілген екпіні жалғасады.

Үстеме құрылым және толымсыз сөйлемдерге тоқталсақ, бірталай зерттеушілер үстеме құрылымды толымсыз сөйлемнің түрі ретінде қарайды. Бұл жерде шамамыздың келгенінше мұндай мәселенің басын ашып, екеуінің айырым жігін анықтап көрейік.

Толымсыз сөйлем туралы М.Балақаев өзінің кітабында былай дейді: «Толымсыз сөйлемде тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің бірі, не бірнешеуі түсіріліп айтылуы мүмкін. Бірақ сол түсірілген мүшенің қай сөз екені алдыңғы сөйлемнен, толымсыз сөйлемдегі басқа мүшелердің жалғауларынан, сөйлемдердің, сөздердің өзара қатынасынан белгілі болып тұрады. Толымсыз сөйлемдер әсіресе сөйлеу тіліне, солай болғандықтан, диалогты сөйлемдерге тән:

- Кім жазды?
- Слесарь Лапшин /Ғ.Мүсірепов/.

Бұл екі сөйлемнің алдыңғысында не жазылғаны айтылмаған. Слесарь Лапшин деген сөйлемде анықтауыш пен бастауыш қана айтылған. Ал баяндауыш /жазды/ пен тура анықтауыш /жазуды/ ерекше айтылмаған»[1.75].

Яғни, айтылуға тиісті мүшелер негізгі ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады.

Толымсыз сөйлемдер ерекше структуралық түр /тип/ құрмайды. Олардың контекстегі басқа сөйлемдерге қатысы, тәсіл және амал жағынан контекске қатысуы толымды сөйлемдерден айырмашылығы жоқ.

Үстеме құрылым негізгі сөйлемге баға беруге бейім болады. Оларда коммуникативтік дербестік жоқ. Бұлар мағыналық жағынан міндетті түрде негізгі сөйлемге тәуелді болулары тиіс. Әйтпесе үстеме құрылым болмайды. Ал, толымсыз сөйлемде өзіндік коммуникативтік дербестігі болады. Толымсыз сөйлемнің өзін қоршаған сөйлемдерге /контекст/ тәуелділігі – оның белгілі бір мүшесінің /тұрлаулы, тұрлаусыз/ түсіп қалуына байланысты. Толымсыз сөйлемнің мағынасы тілдік ситуацияға қарай ашылып отырады.

1) Үстеме құрылым: - Сіз менің не істегенімді өзіме түсіндірем деп әуреленбей-ақ, Рязановтың ақтық байламын айтыңыз, - деді Ушаков. Ызалы еді, шыдамай кетті /Ғ.Мүсірепов/.

- 2) Толымсыз сөйлем: - Сен мұғалім болып неше жылдан бері қызмет істейсің?
- Жиырма жылдан бері /«Жас Алаш» газеті, 1996, наурыз/.

1-мысалда автор кейіпкердің басынан өткен психологиялық жағдайына баға беріп, түсіндіріп тұр. Ол үшін автор үстеме құрылымды қолданған. Үстемедегі айтылған ой мағыналық жағынан негізгі сөйлемде айтылған ситуацияға тікелей тәуелді және байланысты.

2-мысалдағы толымсыз сөйлем үстеме құрылымға ұқсас. Бірақ сыртқы түрімен ұқсағанымен, өзіндік ерекшеліктері бар. «Жиырма жылдан бері» деген сөйлемді бөлек алып қарайтын болсақ, ештеңе түсініксіз. Мұнда «мен» деген бастауыш пен «мұғалім болып істеймін» деген құрама баяндауыш алдыңғы сөйлемде айтылып, соңғы сөйлемде бұл мүшелер түсіп қалғандықтан, соңғы сөйлем алдыңғы сөйлемсіз түсініксіз болады. Мұндағы тәуелділік – сөйлем мүшелерінің түсіп қалғандығында.

Үстеме құрылымның толымсыз сөйлемнен принциптік айырмашылығы структурасында емес, қызметінде. Толымсыз сөйлем алдыңғы айтылған ойға жалғастық беріп, оны әрі қарай дамытып, толықтырады. Олар текке жаңадан хабар қосады /таратады/ және тексті құруға атсалысады. Ал үстеме құрылым коммуникативтік мақсаттан туып, негізгі сөйлемге баға береді [2.15].

Толымсыз сөйлем мен үстеме құрылым көп жағдайларда бір-біріне ұқсас болып келеді. Оны, әсіресе, сыртқы тұлғалық жағынан ұқсастық болғанда байқаймыз.

Тағы да мынандай мысалдарды талдап көрелік. Толымсыз сөйлем: Тегі, капелла атаулы сұрыпталып алған сұлудан құралмайды. Талғап алған әншіден құралады.

Үстеме құрылым: Бұл – ауылға жақындағанда, бәрі үйіне кіріп жоқ болады да, үйлерінде күледі. Жаз бойы, қыс бойы күледі... /Ғ.Мүсірепов «Оянған өлке», 77-бет/.

Жоғарыдағы мысалдарға қарайтын болсақ, сыртқы тұлғалық жағынан бір-біріне өте ұқсас. Мұндай ұқсастықты бөліп, ажырату үстеме құрылымның мағынасын аша түсуге себі мол. Енді бұл мысалдарды талдап көрелік.

1-мысалдағы толымсыз сөйлем өзінен бұрын тұрған сөйлемге қарсылықты мағынада тұр.

Алғашқы сөйлемде айтылған «капелла атаулы» деген күрделі сөз соңғы толымсыз сөйлемде аталмайды. Бұл сөйлемде ойға қатысты бастауыш түсіп қалған. Сондықтан соңғы сөйлем мағыналық жағынан алдында тұрған сөйлемді толықтырып, түсіндіріп, мағынасын кеңейтіп тұр. Меніңше, жоғарыдағы 1-сөйлемді «...сұрыпталып алған сұлудан құрмайды, талғап алған әншіден құралады» деп, салалас құрмалас сөйлемге де айналдыруға болады. Бұл салалас құрмалас та ортақ бастауышқа бағынып тұр.

2-мысалда үстеме сөйлем негізгі сөйлемдегі ойдың ауқымын кеңейтіп, түсіндіріп тұр. Соңғы мысалдағы үстеме құрылым мағыналық жағынан да, құрылыстық жағынан да негізгі сөйлемге тәуелді. Себебі бұл жерде «күледі» деген баяндауыш екі рет қайталанған. Үстеме сөйлемде «күледі» деген баяндауыш жай қайталанбайды, оның күлуінің уақытын бере, негізгі сөйлемге қосымша информация бере қайталанған. Соңғы сөйлем алдыңғы сөйлемге тәуелді деуінің тағы бір дәлелі – үстеме құрылымдағы «жаз бойы, қыс бойы» деген пысықтауыштың негізгі сөйлемнен бөлініп шығуы. Бұл үстеме құрылымды қалыпты сөйлемге айналдырсақ былай болады: Бұл ауылға жақындағанда бәрі үйіне кіріп жоқ болады да, үйлерінде жаз бойы, қыс бойы күледі. Бұл жерде баяндауыштың болу уақытын білдіріп тұр, яғни мезгіл пысықтауыш.

Толымсыз сөйлем мен үстеме құрылымның ерекше атап айтатын айырмашылығы – айтылу интонациясында. Толымсыз сөйлемді айтқанда айтылу интонациясы өзгермейді. Алдыңғы толымды сөйлемдерде айтылған интонация өзгермей, сөйлемге тән интонациямен айтылады [3.40].

Яғни үстеме сөйлем негізгі сөйлеммен салыстырғанда ерекше интонациямен айтылады. Мұндай ерекше интонация үстеме бөлікті негізгі бөліктен ерекшелеп, айырым-жігін /шекарасын/ ашып тұруда маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М., Қордабаев Т. «Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис.» –А., 1971.
2. Есенов Қ. «Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер.» –А., 1974.
3. Рахимова А.Қ. «Қазіргі қазақ тіліндегі парцелляция құбылысының көрінісі». Ғылыми жұмыс. –Қарағанды, 1995

УДК 84

Тусупханова Б.А.
«Bolashag» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
banu77-77@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: фил.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ҮСТЕМЕ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі үстеме құрылым мәселесі айтылған. Үстеме құрылымның синтаксистегі орны мен атқаратын қызметі, қазақ тіліндегі тың сала екенін нақты мысалмен қарастырылған.

Қазақ тілінде үстеме құрылымның бірнеше структуралық түрлері бар. Атап айтар болсақ, сөз түрінде, бір мүшенің негізгі сөйлемнен бөлініп шыққан сөйлем мүшесі ретінде, сөз тіркесі және толық сөйлем түріндегі үстеме құрылымдар. Үстеме құрылым сұрау есімдіктері арқылы, шылаулар арқылы, сілтеу есімдіктері, модаль сөздер арқылы жасалады, сөз формасы түріндегі үстеме құрылымға төмендегідей мысал келтіруге болады:

Жырығын бүркейгін мұрты да жоқ. Көсе /Ғ.М. «Кездеспей кеткен бір бейне», 198-бет/.

Бұл үстеме құрылымда бір сөз арқылы негізгі сөйлемде айтылған мәселеге тағы да қосымша, жаңа баға беріліп тұр. Негізгі құрылымда адамның сипаты суреттеледі де, үстеме құрылымда оған жаңа баға беріледі. Бұл жерде сөйлемнің /негізгі/ сыртындағы сөздің нүктеден кейін бас әріппен жазылуы – ол сөзге оқырманның назарын ерекше аударады. Мұнда ерекше атап өтетін мәселе: бір сөзден тұратын үстеме құрылымда интонацияның ролі ерекше [1.9].

Берілген коммуникативтік қызметте жеке сөздерді сөйлем мүшесі немесе сөйлем ретінде қызметке ендіру үшін грамматикалық амал-тәсілдер мен интонация маңызды роль атқарады.

Сөз тіркесі түріндегі үстеме құрылымның жасалу жолдары мынадай жолдармен көрсетіледі:

1) Алғашқы рет амалсыздан көпке қарап аузын ашып ышқынғанда ішінен зор дауыс шықты. Күтпеген дауыс /М.Ә. «Көксерек», 13-бет/.

2) Ауылдағы қалған үйлердің көбі кішкене, үш-төрт қанат жыртықтау кара үйлер. Малшы-қосшының үйлері /М.Ә./.

1-мысалдағы үстеме құрылым қабыса байланысқан сөз тіркесі. Негізгі құрылым мен үстеме құрылымның арасындағы байланыс – анықтауыштық. Бұл үстеме құрылымды қалыпты сөйлемге айналдырсақ, «зор мен күтпеген» сөздері бірыңғай анықтауыш болар еді. Үстеме құрылымда сөзінің 2-рет қайталануы арқылы негізгі сөйлемнің мазмұнын кеңейтіп, «дауыс» сөзіне қосымша мағына беріліп тұр.

2-мысалдағы үстеме құрылым күрделі бағыныңқылы матаса байланысқан үстеме құрылым боп табылады. Бұл құрылым да «үй» сөзінің 2 рет қайталануы арқылы жасалған. Бұл сөз 2 рет қайталанғанда тағы қосымша мағына алып, үйдің кімдікі екені анықталып, иесіне меншіктеліп тұр. Негізгі автор «малшы-қосшы» деген қос сөзді негізгі сөйлемнің құрамындағы «жыртықтау» деген сөзден кейін қойып, қалыпты сөйлем қылып, жазуға да болар еді. Бірақ автор олай істемеген. Менің ойымша, автордың бұл күрделі анықтауышты /«малшы-қосшының» деген/ сөйлемнің сыртына шығарып жіберуі – коммуникативтік мақсаттан туған. Автордың мақсаты – «малшы-қосшы» деген сөздің астын сызу арқылы оған ерекше мағыналық жүк артып, оқырманның назарын аудару болған.

Үстеме құрылымды құрайтын сөйлем ерекше синтаксистік түр боп табылмайды. Ол кәдімгі қалыпты сөйлемге тән құрылыста болады. Бұларға да кәдуілгі қалыпты сөйлемге тән құрылыс, интонация, предикативтілік және белгілі бір форма тән. Мысалы: Оның қытай тілінде оқыған сөздерін тілмашы Дабынтай қолма-қол қазақшаға аударып тұр. Сан рет қайталанған ежелгі жарапазан, ойдан шығарылған «қылмыстардың» тізбегі... /Қ.Ж. «Тағдыр», 600-бет/.

Жоғарыдағы құрылымның үстеме бөлігінің бастауышы – негізгі бөлік құрамындағы «сөздері». Предикаттық қатынасы бар, қалыпты сөйлем болғанда былай болады: Сөздері сан рет қайталанған ежелгі жарапазан, ойдан шығарылған «қылмыстардың» тізбегі... Бастауышы – «сөздері» болады да, баяндауышы «тізбегі» болады.

Соңғы үстеме бөліктегі баяндауыштың бастауышы негізгі бөлікте айтылған. Бұл жерде бастауыш пен баяндауыштың арасында үзілмелік байланыс бар. Яғни, үстеме сөйлемді «сөздері» деген бастауышсыз предикаттық қатынасы бар сөйлем деуге болмайды.

Жоғарыдағы мысалда үстеме құрылым негізгі сөйлем құрамындағы «сөздерін» деген толықтауыштың мағынасын кеңейтіп, түсіндіріп тұр.

Ойымыз делелді болу үшін төмендегідей мысалдарды келтіріп көрейік:

Ескі Ресейдің барлық тоң-торыс, топас мінездерін түгел бойына жинап алғандай, содыры көп, соқтыға жүретін Иван Зубов ордаң басып келіп, ұйлығып тұрған жұртты түгел бір шолып өтті. Ашы мен арығына, азғаны мен тозғанына наразы сияқты, ұнатпай қарайды. Арып талғанға танданбайды да, аяр түрі де жоқ, ашықтан-ашық ұнатпай қарайды. Жас деп сатып алған аты кәрі болып шыққандай безіне қарайды /Ғ.М. «Оянған өлке», 144-бет/.

Негізгі сөйлемде айтылған ұғымның, іс-қимылдың, сапаның түрлі белгілері үстеме құрылымда айтылған: қалпы, амалы, сапасы т.б.

Жоғарыдағы мысалда үстеме бөлік үш сөйлемнен тұрады. 1-сөйлем – жай сөйлем, 2-сөйлем – құрмалас сөйлем, оның ішінде мезгілдес салалас сөйлем. «Да» жалғаулығының екі компонентте де, қайталану арқылы жасалып, іс-әрекет үдей, өсе, күшейе түскен мәнде берілген. 3-сөйлем – жай сөйлем. Үш үстеме сөйлемде де «қарайды» етістігі қайталанып, ортақ бастауышқа бағынған.

Соңғы үш сөйлемге де ортақ бастауыш – негізгі сөйлем құрамындағы «Иван Зубов». Кейінгі үстеме сөйлемдер осы ортақ бастауышқа жарыса бағынған. Үстеме сөйлемдер негізгі сөйлемге қалай тәуелді боп тұр? – деген сұрақ туады. Біздіңше, алғашқы сөйлемде айтылған «шолып өтті» деген бастауыш үстеме құрылымда «қарайды» түрінде қайталанып келуі арқылы негізгі сөйлемге тәуелді боп тұр. Зубовтың жиналған жұртқа қарауының түрлі амалдары үстеме сөйлемдерде қайталануы – тізбектеле келген үстеме сөйлемдердің негізгі сөйлемге тәуелді қылып, бас-аяғын жинақы қылып тұтастырып тұруға негіз болады.

Екі солдат пен Абылаев әрі асты. Ойылдағы кадет мектебін алып келіп, бүлік шығарған төрт жүз жігіттің басын кестіруге асты. Жәкесі, жә келісу үшін асты... /Х.Есенжанов «Ақ Жайық», 208-бет/.

Соңғы үстеме сөйлемдерде негізгі сөйлемдегі іс-әрекеттің себебі айтылған. Бұл – амал бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем. 1-үстеме сөйлемнің баяндауышы – асты, бастауышы –

олар /жасырын тұр/, яғни «екі солдат пен Абылаев: «Бағыныңқы компонентінің баяндауышы – «алып келіп», «Ойылдағы кадет мектебін» - толықтауыш, «төрт жүз жігіттің» - анықтауыш, «бүлік шығарған» - анықтауыш. Өзіміз көріп отырмыз, сөйлемге тән бүкіл белгілері бар: тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелері бар, предикаттық қатынасы бар, екі жай сөйлемнен құралған, күрделі ойды білдіріп тұрған құрмалас сөйлем. Толымсыз сөйлем. Себебі, ойға қатысты бастауыш жасырын тұр. Жақты сөйлем, сөйлем III жақта тұр.

Жоғарыдағы үш сөйлемді бір сөйлемге айналдыруға болады: Екі солдат пен Абылайев Ойылдағы кадет мектебін алып келіп, бүлік шығарған төрт жүз жігіттің басын кесу үшін әрі асты.

Үстеме құрылым мен жоғарыдағы қалыпты сөйлемнің бір-бірінен қандай айырмашылығы бар? Үстеме сөйлемнің қалыпты сөйлемнен ерекшелігі мынада: біріншіден, үстемеленген ойға оқырман ерекше назар аударады, екіншіден, ой ықшам, жеке-жеке беріліп, үстемеленген бөлшек өзіне мағыналық жүк артып тұрады.

Сонымен, толық сөйлем түріндегі үстеме құрылым өзіндік предикаттық қатынасы болса да, негізгі сөйлемге тәуелді болады. Негізгі сөйлемнің түрлі белгілерін түсіндіріп тұрады.

Үстеме құрылымның сөйлем мүшелеріне қатыстылығы орыс тіл білімінде сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері үстеме құрылымда толық жеткілікті қаралған. Біздің қарауымызша, мұндай құбылыс қазақ тіл білімінде де жеткілікті кездеседі. Олар сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері негізгі сөйлемде болмай, үстеме сөйлемде болуы; бастауыш не баяндауыштың үстеме мағынамен қайталануы; негізгі сөйлемдегі белгілі бір мүшенің /тұрлаулы, тұрлаусыз/ мағынасын кеңейту, нақтылау болады.

Бұл мәселе жөнінде орыс тіл білімінде былай дейді: «Основным средством связи при бессоюзном присоединении является присоединительная пауза. Структурна бессоюзная присоединительная конструкция представляет собой вынесенный за пределы основного предложения какой-либо член, главный или второстепенный. Это может быть подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство» [2.120].

Б.Маскапов аталмыш мәселе туралы былай дейді: «В данном работе мы утверждаем, что присоединительные конструкции могут выполнять функции как главных, так и второстепенных членов предложения.

Из главных членов предложения в роли присоединительных конструкций чаще выступает сказуемое, а присоединительные подлежащие встречаются значительно реже. Объяснение, очевидно, следует искать в актуальном членении предложения. Актуальное членение предложения при отсутствии эфматического ударения обычно составляют тему или входят в состав темы. Присоединительные конструкции же всегда являются ремой или входят в состав ремы. Они всегда содержат актуальное более значимую информацию, чем тема. Эти особенности сказуемого чаще выступать в роли коммуникативного центра высказывания /ремы/ - ставят его ближе к присоединительным конструкциям, чем подлежащее» [3.12].

Бұл жерде бастауыштың үстеме құрылымда көп кездеспеуін автор тема-рема мәселесімен байланыстырып отыр. Біз де бұған қосыламыз. Себебі, тема бұрыннан белгілі хабар, ал рема темаға байланысты пайда болған жаңа хабар. Сөйтіп алдында рема болған мәселе келесі кезекте ол темаға айналды. Мысалы: Аспан мырс етіп күлді. Күлді де терезеден ақшағырмақ далаға қарап, үнсіз жатты /О.Бөкеев Таңдамалы, I-том, 241-бет/.

1-сөйлемдегі тема – «Аспан», рема – «мырс етіп күлді».

2-сөйлемдегі тема – «күлді», басқасының бәрі /қос сызықпен сызылғандар/ ремаға жатады.

Бастауыш-баяндауышпен синтаксистік байланысқа түсіп, предикативтік қатынасқа негіз болатын мүшенің бірі. Сондықтан ол негізінен тема болады да, сол сөйлемде хабарланатын ой рема болып табылады. Ал үстеме құрылымдағы үстеме бөлік әр уақытта рема боп табылады. Яғни, ол – негізгі сөйлемге қосылып отырған тың, жаңа хабар. Сондықтан бастауыш өте сирек үстемеленеді. Ал басқа сөйлем мүшелері бастауышқа қарағанда көбірек үстемеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. «Тіл білімінің негіздері.» –А., 1993.
2. Современный русский язык. Часть II. «Синтаксис.» –М., 1976.
3. Маскапов Б. «Присоединительные конструкции в узбекском языке». Автореф. канд. дисс. Ташкент. 1985.

Ферметаева Т.Ғ.
«Bolashag» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
fermetaeva@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: фил.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ТАҢБАЛАРДЫҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада дыбыстық тіл арқылы хабарлауға ,ойды,ақпаратты жеткізуге болмайтын жағдайлар күнделікті өмірде жиі кездесетіні айтылған.Бір нәрсе жөнінде басқа субъектіге хабар беру үшін сол хабардың шартты белгісі ретінде әр түрлі материалдық көрсеткіштер қолданылатыны ,ондай шартты белгілер тілде таңба немесе тілдесімнің көмекші құралдары екені қарастырылған.

Ерте замандағы адам баласы ойды, ақпаратты жеткізу үшін, сондай-ақ қарым-қатынас құралы ретінде таңбаларды көптеп қолданған. Тарихшы ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, адам баласының өз ой-пікірін таңба арқылы жеткізу дәстүрі сонау неолит дәуірінен бастау алады. Бұларға пиктографиялық және де бұл жазудың дамыған түрлері – логографиялық және идеографиялық жазуларды жатқызуға болады.

Пиктографиялық жазу ойды сурет арқылы беретін ең көне жазу түрі (латын тілінде *puktus* – сурет салу, грек тілінде *γραφο* - жазамын), сондықтан ол «суретті жазу» деп те аталады.

Пиктографиялық жазу сөйлеудегі жекелеген сөзді, буынды не дыбысты білдірмейді, негізінен тұтас хабарды, оқиға желісін білдіретіндіктен ақпарат алмасу құралы болып есептеледі. Суретті жазу неолит (б.з.д. III- мыңжылдық) дәуірінің жемісі. Кейбір деректер бойынша петроглифтер одан да ертерек, палеолит дәуірлерінде (б.з.д. X мыңжылдық шамасында) қолданыста болған. Бұл көне жазу үлгісін Солтүстік Америка, Меланезия, Африка тайпалары мен Ресейдің Солтүстік шығысында (коряктар мен юкагирлер т.б.) қолданған .

Сан ғасырлық тарихы бар тасқа қашалған бедерлі суреттер Қазақстан аумағында да көп кездесетіні белгілі. Қаратау, Ақсу-Жабағалы өңіріндегі, Алатау баурайындағы, Шығыс Қазақстан облысындағы Қалба тау қыраттарындағы, Шұбартау өңіріндегі Арсалаң қойнауындағы, Шыңғыс тау өңіріндегі т.б. жартастар мен қойтастардың үнгір қабырғаларындағы бейнелі суреттер осы аймақтардың ежелгі тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі мен кәсібі жайлы құнды деректер береді. Ғалым М.Ескееваның еңбегіне сүйенсек, Арсалаң баурайындағы Бауырлы бұлақ маңындағы қойтастарда бейнеленген пиктографиялық жазулар жабайы жылқыны ұстау, ноқталау, шідерлеу сәттерін, жабайы түйені ұстау оқиғасын байқаймыз. Бұл жазу үлгілерінен аңшылардың саны, іс-әрекеті, аңшылық амал-тәсілдері, қару-жарақ түрлері, іс-әрекеттің сәттілік, сәтсіздігі жайлы толық мәлімет алуға болады. Археолог-ғалымдардың топшылауынша бұл ескерткіштер де неолит (б.з.д. III-IV мыңжылдықтар) дәуірінің жемісі. Қаратау петроглифтерінің негізгі арқауы арқарлар мен таутекелер болғанымен, ірі жыландар, мысық тұқымдас жыртқыштарға қатысты оқиғалар да кездеседі. Енді бір суреттерде бейнеленген қолға үйретілген түйелер мен жылқылар, салт аттылар, иттер, атқа, түйеге жегілген екі дөңгелекті, үш дөңгелекті арбалар (б.з.д. II-I мыңжылдықтар) адамзат өркениетінің жетіле бастағанын көрсетеді [1.11].

Логографиялық жазу (грек тілінде *logos* – сөз, *γραφο* - жазамын) - пиктографиялық жазудың даму барысында пайда болған жазу. Египет, шумер, қытай, ацтек жазулары - логографиялық жазу. Логографиялық жазу жүйелерінің барлығында да нақтылы мағынасы бар сөздер заттар мен құбылыстардың бейнесімен немесе сұлба түрінде берілді. Ал, дерексіз мағынасы бар сөздерді, соның ішінде етістіктер мен сын есімдерді таңбалау үшін образды-символдық сипаты бар бейнелер қолданылған.

Идеографиялық жазу (грек тілінде *idea* – идея, *γραφο* - жазамын) пиктографиялық жазудың жетілген түрі. Идеографиялық жазуда әрбір жазу таңбасы әр сөздің кез-келген грамматикалық формасын анықтап отырады, яғни сурет сол заттың атын немесе соған қатысты басқа мағыналарды, іс-әрекеттерді білдіреді, мысалы: күннің суреті, аспан денесі «күн» деген мағынасымен қатар «жарық», «ыстық», «тәңір», мағыналарын; аяқтың суреті адамның дене мүшесі «аяқ» деген мағынасымен бірге «жүру», «тұру», «келу», «кету» сияқты мағыналарды да берген. Идеограммалар көп мағыналылығымен ерекшеленеді. Идеографиялық жазу түрінің графикалық таңбалары қазіргі дыбыстық жазуда да пайдаланылады, мысалы: цифрлар,

математикалық белгілер (= «тең», < «аз», > «көп»), басқа да химиялық, ғылыми-техникалық шартты таңбалар. [1.16].

Таңба түркі тайпаларында ежелгі заманнан-ақ қолданылған, О.Сүлейменов өзінің «Аз и Я» еңбегінде таңбаның түркілерден шыққандығын өте иланымды дәлелдейді. [2.246]. Ал тарихшы-ғалым Т.Зәкенұлы: «... б.з.д. YII-III ғасырлар кезінде сақтардың қазақ даласын негіз еткен Каспийдің шығысындағы маң далада мемлекет құрғаны тарихи шындық. Ол кезде тұтас қазақ даласы тек бір ғана қуатты сақ мемлекетінің құзырында болды. Оның біртұтас әскері, патшасы, ортақ тілі, мемлекеттік рәміздері (мүйізді тұлпар, қанатты барыс, алтын мүйізді қошқар, бөрі, қошқар мүйіз, ою-өрнек т.б.), дәстүрі болды» деген дерек келтіреді. Сахараның ұлы ғалымы, біртуар ойшылы, тіл зергері М.Қашқари барлық түрік тектес ұлыс, тайпаларды аралап, зерттеп жазған «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегінде: «... солардың (түрік халықтары мен тайпалары) ұрықтарын, малдарына басатын таңбаларын да көрсеттім» - деп жазған (3.54). Осы мәліметтерге қарағанда, таңбаны пайдалану дәстүрінің тамыры тереңде жатқаны дау туғызбаса керек. Көшпелі өмірімен, халықтың салтымен сабақтасып жатқан малға ен-таңба салу дәстүрінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Сондай-ақ «көшпелі түркі тайпаларының кез-келгені өзі мекендеген ұлыс шекарасын тайпалық таңбамен белгілеп отырды» [3.247]. Б.Қожабекұлының айтуынша: «Әуелде таңба табынатын құдіретті иесіне – күнге (дөңгелек таңба), зеңгі бабаға (өгіз таңба), түрлі құбылыстарға еліктеуден шыққан болуы ықтимал; дүние жүзінің ежелгі халықтарында құсқа, жәндікке, жануарларға ұқсатып бейнелеген таңбалы жазу бар» [4.3]. Таңба меншікті білдіруге, мынау менікі, анау сенікі деп ажырату қажеттілігінен де пайда болған. Көшпелі ел дәстүрінде малға ен салуды көктемде бір науқан етіп өткізеді. Қазақ арасында мал құлағына ен салудың мынадай түрлері кең тараған: тілік ен, сота тілік ен, кез ен, жүрекше ен, солақ ен, қиықша ен, қиық ен, ойық ен, құмырсқа ен, кесік немесе байпақ ен, тесік ен, сыдырғыш ен, сырға ен т.б. Осы жерде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолынан» мынадай мысал келтіруге болады:

«Абай қора ішінде келе жатып, әр топтың тұс-тұсында байлаулы тұрған аттарына қарап, сандарының таңбаларын көріп, іштен танып келеді. Анау: «көз таңба» дейтін қос дөңгелек – Арғын, Бошан аттары. Мына біреу «ашамай» таңба Керей. Ал, ана біреу көк ат ше? Е,е, ол «шөміш» таңбалы Найман екен зой... Екі жерде арабтың «шын» әрпіне ұқсаған Төре таңбасын да таныды».

Ен-таңба салу кезінде малдың кесілген қанды құлақтарының үстіне ақ тамызып, құмырсқаның илеуіне тастайды. Бұл – малымыз құмырсқадай көп болсын деген ырым.

Шыңғысханның билік жүргізген кезеңінде таңба кеңінен қолданылып, оның ат тұяғы басқан жердің бәріне таратылады. Б.Қожабекұлының мақаласында «Хальфиннің 1822 жылы Қазан қаласында татар тілінде басылған «Шыңғысхан мен Ақсақ Темірдің өмірі» деген жылнамасында: «Шыңғысхан әрбір бекке арнайы таңба, құс, ағаш, ұран үлестірген. Ол Қоңырат би оғылы Сенкелеге: «Әй, Сенкеле, сенің ағашың - алма ағаш, құсың – сұңқар, ұраның – қоңырат, таңбаң – ай болсын», - депті. Сол сияқты үйсін Майқы биге де: «Таңбаң сырық болсын», депті. Ал қазақ арасында таңбаны Тәуке хан (1680-1718) үлестірген» деген дерек келтіріледі. Сонымен қатар «Көшпенділер» романынан мынадай мысал келтіруге болады:

«Халық ақсақалы Асан Қайғы әр рудың белгісі етіп таңба үлестірді. – Үйсіннен шыққан бабамыз Майқы би мен Шыңғысханның кезінде-ақ – деді саудыраған жағын жібек орамалмен таңып алған қарт жырау. – Қазақ деген атты ту етіп көтерген екен, Үйсін руының таңбасы жалау болсын. Халқымызға жау тисе ең алдымен атқа қонған жау жүрек Қытшаққа айбалтаны таңба етелік – деді қарт жырау. Осылай дәлелдермен Асан Қайғы қазақтың сол кездегі басты қырық руына таңба үлестірді. Бұл қырық таңба сол күні Нұраның Қаратұзының жарына түсірілді» (I.E.).

Алайда, Б.Қожабекұлының да, басқа да этнограф ғалымдардың да тұжырымдауынша, таңба біреудің үлестіруімен емес, әр рудың шыққан тегіне, туыстық, жақындық жағдайына қарай берілген. Мәселен, рулық қатынас көп заманнан бері жойылып біткен шығыс-фин тайпаларында бұрынғы отбасынан отауланып, қонысын бөлектеген жаңа отбасы сол бұрынғы отбасынан таңбасына қосымша сызық, белгі соғып пайдаланған. Қазақ руларының таңбасы да осы жорамалға сай келеді. Сонымен қатар таңба тайпаның кәсібіне, қоғамдағы алатын орнына, туыстығына қарай белгіленген.

Д.Кішібеков пен Т.Кішібековтің пікірінше, қазақтың барлық руларының таңбалары екі таңбаға негізделеді. Олар: **І және О. І** – кәдімгі таяқша, адам жүргенде таяққа сүйенеді, таяқ оның қорғануының және шабуыл жасауының құралы. Ал **О** – Күн мен Ай (толған ай) белгісі, сонымен

қатар көкжиек, ошақ, киіз үй де дөңгелек пішінді. Мәселен, **I** (бір таяқша) - Қаңлының таңбасы, **II** (екі таяқша) – Қыпшақтың, **III** немесе **E** (төрт таяқша) – Тарақты руының таңбасы, **O** – Дулат руының, **Q** – Албан руының таңбасы. Кейінірек осы таяқшалар мен дөңгелектен жеке ұғым, әріп және цифрлар пайда болған [3.247].

Адамзат қауымының тұрмыс-тіршілігінде өте ерте дәуірлерге барып тірелетін, көшпенділердің мал шаруашылығына ен тағып меншіктеуге, кейінірек тайпалық, аталастық, рулық жіктелуге байланысты пайда болған символдық белгілер туралы академик Ә.Қайдар мынадай пікір айтқан: «Көшпелі түркі, монғол халықтарының дәстүр-салтында рәміздің бес-алты түрі қалыптасқан. Олар: ен, таңба, ұран, ту, ағаш, құс, аң. Аталмыш рәміз түрлерінің пайда болу себептері о баста көрші отырған, не ылғи көшіп-қонып, араласа өмір кешкен қауымның қаптаған малдың ішінен өзіне тән, меншікті өз малын бірден танып алу үшін қолданылған ен-таңба салу дәстүрі, кейін бара-бара сол малдың иесі саналатын аталас ру-тайпалардың, көршілес ұлыстардың өзара жіктелуін білдіретін қосымша символдық атауларына айналғандығы белгілі». Б.Қожабекұлының зерттеулеріне жүгінсек, 64 ру-тайпадан тұратын қазақ ұлысына 150 жуық таңба-өрнек тән екен [4.4]. Олардың атаулары: *дөңгелек таңба, айшық, ашамай, ергенек, босаға, түйемойын, балға, найза* т.б. Көптеген тарихи-этнографиялық еңбектерде қазақтардың этникалық негізін құрайтын аталас ру-тайпалар санының жүзге жуықтығы, ал оларға берілген таңба атауларының одан үш есе көп екендігі айтылады.

Сөйтіп, қазақ халқының ру таңбалары этногенез мәселесінде, этнонимдердің шығу төркінін айқындауда құнды дерек көзі ретінде қарастырылады деп айтуға әбден болады.

Сонымен қатар таңбалардың астарында күрделі элеуметтік дәстүр нышандары да көрінеді екен. Олардың халқымыздың табиғи тіршілігіне тереңдей енгендігі соншалық, ол көне замандарда рухани бастауларымыздың қалыптасуына түрткі болды: бірі – халқымыздың алфавитінің көзі болғандығы. Жазудың жүйесі таңбалардың жиынтығынан құралатындығы белгілі. Ол таңбалар бүтіндей сөзді, буынды не дыбысты белгілейді. Әрбір жазбаша таңбаның графикалық формасы, белгілі бір мағынасы бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ескеева М. Қазақ жазуының тарихи негіздері. – Аст., 2002.
2. Сүлейменов О. *Аз и Я: Изгі ниетті оқырман кітабы.* – А., 1992.
3. Қашқари М. *Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік):3 томдық шығармалар жинағы.* – А., 1997. – Т.1.
4. Қожабекұлы Б. *Таңба // Ана тілі. 1990. № 25.*

ОӘК 84

Ферметаева Т.Ғ.

«Bolashag» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
fermetaeva.@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: фил.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ТІЛДЕСІМНІҢ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа. Аталған мақалада қазақ тіл біліміндегі тілдесімнің паралингвистикалық құралдары қарастырылған.

Паралингвистикалық құралдар белгілі бір дәрежеде әрбір тілдік бірлікпен қоса жүретіні сөз етілген.

Ойды вербалды түрде жеткізу жағынан алғанда, паралингвистикалық құралдар қосымша ақпарат жеткізе алатыны мысалдар арқылы түсіндірілген.

Паралингвистика - зерттеудегі жаңа бағыт, онда түрлі ғылым өкілдерінің – лингвистердің, психологтердің, этнографтардың, дәрігерлердің, семиотиктер мен мәдени антропологтардың т.б. ой-пікірлері бір-бірімен ұштасады.

Әдетте, тіл туралы айтылған пікірлерде белгілі тілдік модельдерге жататын сегменттелген бірліктер – фонемалар, морфемалар, сөздер - үнемі ерекшеленіп отырады. Басқаша айтқанда, лингвист нағыз тілді емес, бірліктер арқылы суреттелетін модельді зерттейді, ал бөлшектеуге

келмейтін құбылыстар мұнда мүлдем қаралмайды. Егер зерттеліп отырған тілдің белгілі бір нақты мәтінін талдайтын болсақ, онда көп нәрсе лингвистикалық талдаудан тыс қалады. Жеке алғанда, оларға дауыстың түрлі интонациялық модуляциясы, қосымша дыбыстар (жөтел, пысылдау т.б.), сөйлеу жылдамдығы, дауыс ырғағы және т.б. жатады. «Нағыз мәтінге», яғни шынайы қабылданатын ақпаратқа дәйекті түрде сөзді боямалап отыратын ым мен ишараны, сөйлесушінің сөйлеу үлгісін және ол туралы әр түрлі көзқарастарды – субъективті физиологиялық әсерлерді де жатқызуға болады.

Шынтуайтқа келгенде, әрбір естілген немесе көрінген ой-пікірдегі ақпарат өте әрқилы және мол, тіпті, ол - лингвистикалық тұрғыдан белгіленбейді де. Мысалы, *көрші бөлмеде біреу телефонмен сөйлесіп отыр делік. Біз оның сөзін естиміз; біз оны қабылдаймыз және түсінеміз. Бірақ біз оны ғана түсініп қоймаймыз. Сөйлеушіні көрмей-ақ біз ол туралы көп нәрсе айта аламыз – оның жынысын айта аламыз, жасын, денсаулығын, этникалық, әлеуметтік шыққан тегін шамалаймыз, және, тіпті, оның кіммен сөйлесіп отырғанын да (досы немесе бастығы, әйелі немесе баласы) анықтай аламыз.*

Бұған қоса, біз сол адам туралы ақпаратты оның мінез-құлқын да бақылай аламыз. Адамның қандай іспен айналысып жатқанын оны көрмей-ақ, жүріс-тұрысына зер салудан да анықтауға болады. Бұл – мәселенің семиотикалық жағы. Адамның қай халықтың өкілі екенін саусақтарының есептегендегі ишарасынан ажыратуға болады: *қазақтар санағанда, саусақтарын бүгеді, батыста, керісінше, жұмылған саусақтарын ашып санайды.* Мұндай детальдардың ақпараттығы тілмен жеткізгеннен еш кем емес.

Демек, біз осылайша тым әр қилы құбылыстармен ұшырасады екенбіз; алайда мұның бәрі семиотикаға, оның әлеуметтік бөлігіне – адамның мінез-құлық семиотикасына жатады.

«Шын мәнінде жалпы мінез-құлықты *коммуникативті* деп айта аламыз, өйткені оны жіберушісі мен алушысы бар хабарлама (мәтін) деп есептеуге болады», - деген ғалымдар пікіріне қосыламыз [1.64].

Шынында да, тілдесімді (коммуникацияны) оны жіберушінің саналы түрде берген ақпараты деп түсінсек, ол тар мағынада айтылған кез келген мінез-құлық мүлдем коммуникативті емес екендігіне көзіміз жетеді. Сөздің осындай тар мағынадағы коммуникативтілігі дегеніміз тек «тілдік» мінез-құлық болса керек. Тіл дегеніміздің не екенін анағұрлым түсінікті деп есептей аламыз және оны материалдың субстантивтілігімен (дыбыстық, жазбаша, ым-ишаралық немесе т.б.) шектейміз. Сонда тіл арқылы нақты ақпарат беретін адамның мінез-құлқының құбылысын (факультативті) белгілеуге болады. Олар паралингвистиканың нысаны болып табылады.

Паралингвистикаға, қалыптасқан түсінік бойынша, өзіндік тілі жоқ ым-ишаралар және басқа да дыбыстық тілге жатпайтын феномендер жатады. Осылайша алғанда, біз саңыраулардың өзіндік ым-ишара тілі мен құран оқығанда қазақтардың қол жаюы, бет сипауы сияқты қимылдарды ажыратуға тиіспіз. Алғашқысында ым-ишара жүйесі функционалды жағынан табиғи тілмен тең болса, екіншісіндегі ым-ишара факультативті және олардың функциясы ауызша сөйлесудің факультативті элементтеріне (күрсінуге, қыңқылдауға, кейбір одағайларға т.б.) сәйкес келеді:

«Бұл алтыс мыңдай жан зой. Әйтеуір шамасы келгенше қазақты жырымдап жатыр-ау бекзадалар, - деп күрсінді Хақназар» (І.Е. «Көшпенділер»);

«Зере күрсініп отырып, қабағын түйді де, Жақыпқа қарап: - Балама сәлем айт! Көп өмірім қалған жоқ!.. - деді» (М.Ә. «Абай жолы»);

«- Киіз үйіміз болса, мына күркеге қамалмай, тігіп қойып отырмас па едім! – дейді апам көкірегі қарс айрыла күрсініп» (Қ.Ж. «Таңғажайып дүние»).

Паралингвистикалық құбылыстар «суперсегментті, осыған орай тілдегі басқа да түрлі суперсегментті құбылыстарға сәйкес келеді, олар тілден тыс коммуникацияны да білдіре алады» [1.67]. Мысалы, Африка негрлерінің барабан тілі белгілі бір ақпаратты тек мәтіннің просодикалық (буындар сәйкестігі) нұсқасын жеткізу арқылы береді. Пантомима тек бір ғана паракинетикалық құбылысты, мәтіннің бір ғана паракинетикалық толық ақпаратты нұсқасын беруге құрылған.

Біз жоғарыда тілдік мінез-құлық пен тілдік құбылыстардан туатын мінез-құлықтар жайында айттық. Алайда мінез-құлықтың тілге қатыссыз семиотикасы туралы, яғни жіберушінің ақпаратты саналы түрде жеткізуі жайлы да айтуға болады. Шындығында, адам мінез-құлқының ең көп түрі алушы үшін нақты ақпарат болады да, жіберуші үшін ол нағыз табиғи болып қалады. Мәдени антропология зерттейтін фактілердің көпшілігі осындай. Жалпы алғанда, тілге тікелей қатысы жоқ паралингвистикалық құбылыстар мен кинетикалық құбылыстардың (мінез-құлықтың

жалпысемиотикалық құбылыстарының да) ара жігі анық белгілі емес. Әр қилы құбылыстар адам тіліне қосымша қызмет атқарып, сөйлеуші жайында нақты ақпарат беретіні рас. Паралингвистикаға адамның сөйлеп жатқанда бөлмеде ары-бері жүруін немесе әңгіме үстінде үстел тықылдатуын жатқызуға болады:

«Не істедім мен! Не істедім! – деп Сақып-Жамал безек қағып, үй ішін ерсілі-қарсылы айнала берді» (І.Е. «Алтын орда»);

«- Да, да! Солай деңіз... Сіздермен ашық сөйлесуге болады екен, - деп Бақшы орнынан тұрып, әрі-бері жүре бастады...» (Қ.Ж. «Соңғы көш»);

«Кенесары темір торға қамалған жолбарыстай ақ орданың ішін кезіп, ерсілі-қарсы жүре, көп ойланатын» (І.Е. «Көшпенділер»).

Мұндай құбылыстар адамның ішкі жағдайы туралы мағлұмат береді. Сол сияқты біз адамның үй жинастырып жүріп ыңылдап ән айтатынын, жүріп бара жатып сөйлейтінін паралингвистика құбылысына жатқызбай тұра алмаймыз. Мұндай жағдайлардың тілге ешқандай қатысы жоқ, дегенмен олар ақпарат жіберуші жөнінде нақты мәлімет бере алады. Мысалы, *киім тігіп отырған әйелге қарап, оның икемділігі мен кәсібі жөнінде ғана емес, ұлттық ерекшелігі жөнінде де айта аламыз: Үнді халқының әйелдері, Еуропа әйелдері сияқты, инені өзіне қарай тартпайды, өзінен әрі қарай итереді, қазақ әйелі оны өзіне қарай тартарды және матаның бір жағын аяғының арасына қыстырып отырады. Жүріс-тұрыс стилі әр түрлі қоғамда, этникалық, әлеуметтік қоғамдарда, өздеріне лайықты әр түрлі болады, тіпті мұндайда түрлі идиолектілерді де белгілеуге болады. (Мұндайда дифференциалды белгілер болып аяқтың бүгілуі, жамбастың, бастың қалпы, қолды сілтеу, қимылдың ырғағы және басқалар есептеледі). Алайда бұл ақпарат тек қабылдаушы үшін ғана маңызды, ал оны орындаушы үшін ол мүлдем мағынасыз болуы мүмкін. Осы жағдайдың сөйлеу, ым-ишара жасауға т.б. да қатысы бар.*

Осыған сәйкес, біз кинофильм көргенімізде, кейіпкерлердің әрекеттерін дұрыс талдау үшін олардың мінез-құлқының семиотикасын меңгеруіміз керек: олай болмағанда, олардың көптеген қылықтары, реакциялары біз үшін, ежелгі эпостардың кейіпкерлерінің кейбір әрекеттері сияқты, түсініксіз болып қалары сөзсіз. Мысалы, кино көрермені кинофильмдегі жағымсыз кейіпкерді өзгеше, тіпті өрескел жүрісіне қарап анықтайды; олар кейіпкердің жағымды немесе жағымсыз екендігін жүргендегі жамбасының қозғалысына, көз қарасына, басының қимылына қарап ажыратуға болады.

Ал қазақ батырларын ат үстіндегі отырысына, сауыт киген алып денесіне, шешенді камшы ұстап отырысына, ханды төрден орын алуына (тақта отыруына) қарап тануға болады:

«Кенет қонақ үйдің есігі тарс ашылды да, қолында найзасы бар, сауыт киген алып денелі жас жігіт кіріп келді. Бұл Найман батыры Қаракерей Қабанбай еді» (І.Е. «Көшпенділер»).

Ұлтаралық қарым-қатынаста мінез-құлықты дұрыс түсінбеушілік өте күрделі шиеленіс туғызады; бұндай жағдайда мінез-құлық семиотикасын халықаралық тәжірибе үшін зерттеу аса маңызды болып табылады.

Бұл құбылыс кинесикаға да қатысты. Осы орайда кинетикалық және паралингвистикалық құбылыстар арасындағы айқын шекараны анықтаудың қиын екендігін айта кеткен жөн: бір құбылыс паралингвистикалық та, кинетикалық та болып қарастырыла береді (паралингвистикалық құбылыстың ішінен кинесикаға жатпайтын құбылыс табылса да). Бұл түсінікті: паралингвистикалық құбылыс, субстанцияға қарамастан, функционалды тұрғыдан (сөйлеу арқылы көрінетін құбылыс сияқты) анықталады; кинетикалық құбылыс олардың субстанциясы бойынша анықталады:

«- Отыра тұр, Барақ сұлтан, - деді Әбілқайыр қолымен ишара жасап» (І.Е. «Көшпенділер»);

«Хан кіргенде жоңғар нояны орнынан түрегелді. Ханға әдет бойынша, сәл басын иіп тәжім етті де, асыға басып шығып кетті» (І.Е. «Көшпенділер»).

Осыған сәйкес барлық кинетикалық құбылыстар сөйлеу тілімен қатар жүретіндіктен, паралингвистикамен бірге қарастырылады. Демек, паралингвистикалық құбылыс адам мінез-құлқының жалпы моделімен, мәдени және биологиялық модельдерімен тығыз байланысты.

Осыдан шығатын қорытынды, паралингвистикалық құбылыстар лингвистикалық модель мен мінез-құлықтың жалпы моделінің түйіскен жері болмақ.

Енді паралингвистикалық құбылыстың жүйелілігі мәселесіне кеңінен тоқталайық. Бұл құбылыстың қаншалықты жүйелі болатынына орай, оған әр түрлі жақтан қарауға болады. Бір жағынан, мұндай құбылыстардың көпшілігі, жалпы алғанда, аз жүйелі (мысалы, күрсініс, жеңіл

дыбыстар т.б.), ал егер жүйе жасай қалса, ол ең қарапайым болып шығады (көп халықтардағы басты жоғары-төмен изеу (ию) –келісімді, құптағанды, риза болғанды, ал басын шайқау келіспегенді білдіреді:

«Бұнысын Мағаш мақұлдап, бас изеді» (М.Ә. «Абай жолы»);

«Абай бұл хабарға қуанып, бас ие берді» (М.Ә. «Абай жолы»);

«Жабай Абайдың мінезіне қорланып, күйік шегіп қалды. Қасындағы жолдастарына қарап, басын шайқап, қабағын түйді» (М.Ә. «Абай жолы»). Екінші жағынан алғанда, паралингвистикалық элементтер үнемі еркін бола бермейді. Белгілі бір халықтың тілінің барлық талаптарын орындайтын адам паралингвистикалық элементтерді орындауға бейім тұрады. Осыған сәйкес паралингвистикалық құбылыстар тілде нақты стильдік функция атқарады деген қорытынды жасауға болады.

Графикалық - әріптер мен пунктуациялық белгілердің (жазуы) орындалу типі, әріптерге графикалық қосымшалар жасау тәсілдері, олардың қосалқы түрлері (түрлі символдар &» жатады [2.367].

Паралингвистикалық тәсілдер арқылы болымды я болымсыз мағынаның берілуіне де тоқтала кетейік. Бұл мәселе жөнінде ғалым Т.Әбдіғалиева: «Тілдегі қолданыста кинетикалық көрсеткіштер түрлері болымды-болымсыз мағынаны білдіру үшін жұмсалатын грамматикалық көрсеткіштермен қатар қолданылады, аталған категорияның функционалдық-семантикалық микроөрісін кеңейте түседі. [3.43].

Паралингвистикалық құбылыстар да, кинетикалық құбылыстар да (ым-ишараның арнайы тілдерін қоспағанда) табиғи тіл жасайтын жүйені жасай алмайды. Табиғи тілдің жүйелілігі оның әрбір (маңызды) элементінің екінші элемент арқылы түсіндірілетінінен көрінеді Осы мағынада тіл бір жүйені құрайды. Дегенмен паралингвистикалық элементтер табиғи тілмен байланыста ғана жүйелі болып есептеледі. Әйтпесе, тілдік көрініс пен паралингвистикалық құбылыс осы тілдік көрініске қарама-қарсы болып қалуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Николаева Т.М., Успенский Б.А. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей славянской типологии. – М., 1966.

2. Колюшанский Г.В. Паралингвистика. – М., 1974.

3. Әбдіғалиева Т. Болымды-болымсыз мағынаның паралингвистикалық көрсеткіштердің қатысуымен берілуі // Қазіргі қазақ тілі теориясы мен оны оқыту әдістемесінің мәселелері. – А., 1995.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

Адамбекова Г.Г.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
1010galina1010@gmail.com

Научный руководитель к.п. наук, доцент Академии «Bolashaq», профессор Российской Академии Естествознания, Академик Международной Академии информатизации Абилкасимова Г.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются проблемы некоторых аспектов психологической адаптации молодых специалистов в образовательных учреждениях. Раскрыты особенности адаптации молодых специалистов, обозначены некоторые факторы, влияющие на формирование личности в процессе адаптации. Авторы обозначили роль адаптации молодых специалистов в профессиональной деятельности образовательных учреждений.*

Во всех сферах жизнедеятельности общества и в системе образования в том числе, происходят преобразования, инновационные изменения, целью которых является повышение конкурентоспособности казахстанского образования и социально-инновационного потенциала общества в целом. Значительная роль в этих процессах принадлежит в первую очередь молодому поколению, молодым специалистам.

В настоящее время Республика Казахстан принимает кардинальные меры по улучшению качества и развитию системы образования в соответствии с лучшими отечественными и мировыми практиками. Так в Республике Казахстан была принята Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы, которая стала продолжением аналогичной программы, принятой на 2016-2019 годы [1].

На сегодняшний день одной из актуальных проблем в современном образовательном пространстве Республики Казахстан является привлечение и удержание молодых специалистов педагогов в профессии. Для этого повышается роль педагогов, которые должны обеспечить повышение качества образования. В этой связи отметим, что впервые в истории нашей страны принят Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 293-VI «О статусе педагога», который направлен на поддержку педагогических профессии и повышению престижа преподавательской деятельности [2].

В условиях, когда требования к педагогам растут и усложняются, когда действует стереотип «трудной и неблагодарной работы», складывается такой имидж профессии педагога, который все меньше и меньше привлекает выпускников педагогических вузов работать в системе образования. Тем не менее, часть выпускников педагогических вузов выбирают образовательное учреждение в качестве основного места работы и становятся молодыми педагогами, желающими посвятить этой профессии свою жизнь.

Поэтому перед руководителями образовательных учреждений стоит первостепенная задача не просто привлечь молодых специалистов, но что не менее важно, утвердить их на педагогическом поприще, организовать работу по профилактике ранних увольнений педагогов по причине сложности прохождения психологической адаптации на этапе их вхождения в профессиональную деятельность и впоследствии неудовлетворенности педагогической деятельностью.

Практика показывает, что большой процент пришедших в систему образования молодых специалистов не проходят этап адаптации и в скором времени увольняется, причем в первые месяцы их профессиональной деятельности.

Анализ кадровой ситуации в системе образования на сегодняшний день свидетельствует о недостаточной эффективности процесса психологической адаптации. Как правило, этот процесс отсутствует или сводится к формальному набору мер, которые не соответствуют современным требованиям и не подкрепляются необходимыми теоретическими знаниями. Руководство и опытные педагоги порой не учитывают особенности молодых специалистов как особой статусной и возрастной категории людей. А между тем процесс психологической адаптации является ключевым в вопросе закрепления и дальнейшего развития молодых кадров в учреждениях образования. Поэтому необходимо создать качественную систему адаптации молодежи на первом рабочем месте.

Именно в первый год работы большое значение приобретает процесс успешной адаптации

молодых педагогов к условиям профессиональной деятельности в учреждениях образования. Понятие «адаптация» (от лат. «adapto» приспособляю) заимствовано гуманитарными науками из биологии и означает приспособление к окружающей среде. Социально - профессиональная адаптация педагога – это процесс освоения педагогом навыков ведения образовательного процесса, норм и правил поведения взаимодействия с коллегами, администрацией, воспитанниками и их родителями [3].

Адаптация молодого специалиста представляет собой не только процесс приспособления к новым условиям жизнедеятельности, но и активное усвоение норм профессионального педагогического общения, трудовой дисциплины, процесс вхождения в новую для него социальную среду. Молодой педагог вынужден мобилизовать волю, энергию, уметь управлять эмоциями, проявлять определённый уровень активности в деятельности по преодолению адаптационных трудностей.

Вместе с тем, профессиональную адаптацию молодых педагогов можно определить, как процесс вхождения в новую трудовую ситуацию, в которой личность и рабочая среда взаимно влияют друг на друга, формируя новую систему взаимодействий и отношений внутри педагогического коллектива. Поступая на работу, молодой специалист активно включается в систему профессиональных и социально-психологических отношений внутри образовательной организации, усваивает новые нормы и ценности, согласовывает свою индивидуальную позицию с целями и задачами педагогического коллектива.

В качестве основных элементов адаптации молодого педагога в условиях образовательного учреждения можно выделить следующие [4]:

- овладение системой профессиональных педагогических знаний, умений и навыков;
- овладение профессиональной ролью;
- выполнение требований трудовой и исполнительской дисциплины;
- самостоятельность при выполнении должностных функций и обязанностей;
- удовлетворенность выполняемой педагогической работой;
- интерес к работе, возможность реализации своего потенциала;
- стремление к совершенствованию в рамках профессии;
- информированность по важнейшим вопросам педагогической деятельности;
- установление хороших взаимоотношений с коллегами;
- психологический комфорт;
- чувство справедливого вознаграждения за свой труд;
- взаимопонимание с администрацией и др.

Особую трудность в адаптации и выработке собственной модели преподавания молодые педагоги испытывают на двух этапах своего профессионального развития [5]:

- на предварительной фазе (первый год работы в образовательном учреждении);
- на фазе вхождения в профессию (2 -5 лет работы).

Особенностью деятельности начинающих педагогов является то, что они с первого дня работы имеют те же самые обязанности и несут ту же ответственность, что и их коллеги с многолетним стажем, а воспитанники, родители, администрация ожидают от них столь же безупречного профессионализма.

Можно выделить трудности, которые испытывает молодой специалист в период адаптации:

- переживание профессиональных неудач;
- излишнее преувеличение собственных ошибок и просчётов;
- осознание большой ответственности;
- отсутствие поддержки от коллег и администрации и т.д.

Мы считаем, что проявление вышеупомянутых трудностей можно предотвратить. Мерами предупреждения, в данном случае, выступит целенаправленная помощь в адаптации к условиям работы в образовательной организации. Например, как инструментом поддержки адаптации молодых специалистов можно использовать методическое объединение «Школа молодого педагога» в работе которого с молодыми педагогами используют различные формы: мастер - классы, дискуссии, обмен опытом с целью вооружения начинающего специалиста конкретными практическими знаниями и умениями. Кроме того, решение проблем адаптации возможно путем активного включения молодых специалистов в общественную жизнь образовательного учреждения, создания условий, в которых молодые специалисты могли бы, объединив усилия,

взять на себя решение части проблем учреждения. Еще одним вспомогательным фактором выступает «наставничество», что играет не маловажную роль в первоначальном становлении молодого педагога.

При решении проблем адаптации молодых педагогов к условиям трудовой деятельности в образовательных учреждениях, особую роль занимает, психологическая поддержка. Понятие «психологическая поддержка» включает в себя психологическую профилактику, психологическое консультирование, психологическую коррекцию, в целом – повышение психологической защищенности и психологической конкурентоспособности личности [6].

На сегодняшний день психологическая поддержка на профессиональном педагогическом уровне приобретает значимость из-за сложности процесса профессиональной и социальной адаптации в современных условиях педагогической деятельности. Осуществление психологической поддержки молодых специалистов в системе образования необходимо, прежде всего, для того, чтобы сократить отток молодых специалистов, заинтересовать их, помочь развиваться самим, влиться в педагогический коллектив, воплотить свои идеи и развить этим образовательное учреждение [7].

Функциональная возможность психологической поддержки состоит в том, чтобы готовить молодых педагогов к деятельности в условиях образовательного учреждения, конкурентных отношений, что поможет решить проблему профессионального роста молодых специалистов и вывести их на уровень профессиональной педагогической компетентности.

Реализация психологической поддержки молодых педагогов, на наш взгляд, позволит достичь следующих результатов:

- снизить уровень тревожности и социальной напряженности в коллективе;
- обеспечить социальную защищенность молодых специалистов в целях содействия развитию их самореализации и профессионального роста;
- обеспечить развитие кадрового потенциала образовательного учреждения;
- повысить в молодежной среде престижность работы в образовательном учреждении;
- снизить уровень текучести педагогических кадров.

Таким образом, профессиональное становление молодых специалистов является важнейшим компонентом кадровой работы любого образовательного учреждения, но осуществление психологической поддержки молодых педагогов в период адаптации возможно лишь при условии осуществлении определенного рода структурно-выстроенной и продуманной деятельности образовательного учреждения.

Список использованных источников:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы - Эл.ресурс: <https://www.zakon.kz/5002441-utverzhdena-gosudarstvennaya-programma>
2. Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 293-VI «О статусе педагога» - Эл.ресурс: ИС «Параграф»- <https://online.zakon.kz/m/document/>
3. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. - М.: Наука, 2015. – 367 с.
4. Калиновская И.М. Адаптация молодого специалиста в новом коллективе // Сахалинская областная универсальная научная библиотека. - 2012. - №4(04). - С.25-29.
5. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности. СПб.: Питер, 2007. - 198 с.
6. Кристоф А.Л. Адаптация и инновация на работе / -М.: Бизнес Букс, 2017. - 282 с.
7. Королёва С.А. Как помочь молодому специалисту на пути профессионального становления // Психология образования в XXI веке: теория и практика. 2017. - № 5. - С. 339-345.

Аманбаева Д.С.
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Сериков Т.Ш., Оразғалиева Г.З.
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада өзекті мәселе көтерілген - көптеген психологтар оқушылардың жасы өскен сайын нерв жүйесінің мүмкіндіктері кеңейіп, қалыптасып отыратындығын, бірақ оқушының дамуы үшін ең қажетті, құнды қасиеттерінің біртіндеп жоғалып отыратындығымен түсіндіре келе, бала қабілетінің дамуы үшін ең қымбатты кезеңді, тиімді пайдаланып қалуға асығу керектігін ескертеді.

Ұстаз еңбегі – оқушы білімімен өлшенеді десек, ұстаз еңбегінің күрделілігі – әрбір оқушы жүрегіне жол таба білуінде. Әрбір баланың бойындағы қабілетті дамыту арқылы өзін, өмірді, әлемді танып білуге, қоғам алдындағы жауапкершілік қасиеттерін сезіндіре білуінде жатыр [1].

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу, іздену. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өмірден өз орнын табуға көмектеседі.

Шығармашылық қабілетті дамытудың психологиялық, педагогикалық ережелерін басшылыққа алып қарастырғанда мұғалімнің дидактикалық дайындығына мына компоненттер кіруі керек: педагогикалық қызметті толық берілуі, оны дұрыс атқаруы;

- ақыл – ой әрекетін кезеңмен қалыптастыру теориясын білу;
- бала психологиясының жасқа байланысты ерекшеліктерін білу;
- шығармашылық процестің негізін меңгере білу;

Психологтардың зерттеуі бойынша әрбір жас кезеңінде шығармашылыққа баулуға өзек болардай өзіндік ерекше қабілет, бейімділік бар екен.

Қабілеттілік – оқушының жеке психологиялық ерекшелігі. Ол жалаң білім мен дағды емес, соны тез игеру жолындағы табандылығы. Ол адам бойындағы жақсы қасиеттер, яғни олардың жиынтығы. Өзбек ғұламасы Әлішер Науаи өзінің «Ғажайып мәжілістер» атты еңбегінде адам тек рухани қабілеттіліктен туады. Оның негізі еңбек деп тұжырымдады [2].

Көптеген психологтар оқушылардың жасы өскен сайын нерв жүйесінің мүмкіндіктері кеңейіп, қалыптасып отыратындығын, бірақ оқушының дамуы үшін ең қажетті, құнды қасиеттерінің біртіндеп жоғалып отыратындығымен түсіндіре келе, бала қабілетінің дамуы үшін ең қымбатты кезеңді, тиімді пайдаланып қалуға асығу керектігін ескертеді. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай қабілет олардың белгілі бір іс-әрекетке бейімділігі арқылы көрінеді.

Балалық кезде ерекше көзге түсетін бейімділіктің келешектегі олардың қабілетінің көрсеткіші екенін ескеріп, оқушының бейімділігін дер кезінде көре біліп, соған сәйкес келетін қабілеттерді дамыту біздің міндетті борышымыз екенін ұмытпауымыз керек.

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін дамыту жөнінде И.П.Волковтың айтқан пікірі өте құнды. Оқушының шығармашылық қабілеттері олардың өз бетімен меңгерген білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын пайдалана отырып өзіне бұрыннан белгілі жаңадан бір нәтиже алуы. Баланың жаңа нәтижеге қол жеткізуі жалпы білімдерімен қатар олардың осы нәтиже алу жолында пайдаланылатын әдіс-тәсілдердің тиімдісін таңдай алуына, тапқырлықтарына және жеке психологиялық қабілеттеріне байланысты [3].

Бір нәрсені жасауға, тудыруға деген қабілеттілік балаларда мектеп жасына дейін де көрінеді. Адам бойындағы қабілеттерді дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін - өзі табуына көмектеседі. Өйткені, адам туынды ғана емес, тудырушы, жаратушы да. Ол өзін - өзі шынайы болмысына бастайтын жол іздеуі керек. Адам өзін - өзі жетілдіруге де, сонымен қатар, сонымен қатар өзін - өзі жоюға да қабілетті болады. Адамның өз болмысын тануға ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан, талап тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты

болып табылады»-деп көрсетілген Қазақстан Республикасы Орта білімді дамыту тұжырымдамасының жобасында. Кез - келген дамыған өндіріс қазіргі таңда шығармашылықпен жұмыс жасауды талап ететін адамды қажет етеді. Шығармашылықпен жұмыс жасайтын адамның негізгі іс - әрекеті ақыл - ойға, әрі алған білімді басқа таныс емес іс - әрекетте тасымалдай алуға негіздейді.

Оқушының шығармашылық іс - әрекеті және оның мәнін түсіну үшін жеке тұлғаның ғылыми - педагогикалық зерттеулердің объектісі ретінде анықталу сипатын білу қажеттілік болып табылады. Шығармашылық іс - әрекет тұлғаны құраушы және оны айқындаушы фактор ретінде де қарастырылады.

Жеке тұлғаның ерекшеліктеріне тән қасиеттер оның санасына, өзіне - өзінің сын көзімен қарауына, адам баласының есіне әсер ететін ішкі және сыртқы түйсік, түйсіктердің әсеріне және оның ерік - жігер күші мен әсерленушілік сезім дүниесіне байланысты құбылыс деген пікірді біздер қуаттаймыз. Оның себебі, ұлы ғұламаларымыз осы ой - пікірде болған деп білеміз.

Оқушылардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда сабақтарды түрлендіріп өткізудің маңызы ерекше. Мұндай сабақтардың тиімділігін атап өтсек: сабақ құрылымының ұйымдастырылуы, сыныптағы оқушылардың іс - әрекетін бақылауға қолайлылық, оқу - танымдық тапсырмаларды орындаудағы ұжымдық бірлескен әрекеттің жүзеге асуы, оқыту уақытының үнемделуі. Мектептегі оқу процесі оқушылардың іздемпаздығын, танымдылық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуында жол ашуы қажет [4].

Оқыту процесі - екі жақты процесс болғандықтан, оқушының өзіндік жұмысы, дербес іс - әрекеті мұғалімнің басшылығымен қатар, олардың іздемпаздығын, белсенділігін, өз ықыласымен жасайтын әрекетін де керек етеді. Осыған байланысты кейбір педагогтармен психологтар оқушылардың өзіндік жұмыстарының негізгі ерекшеліктері олардың ықыласына және өз еркімен әрекет жасауына байланысты деп пікір айтады.

Оқушылардың өзіндік жұмысының жоғары формасына олардың өз еркімен амал - тәсілдер қолданып жасайтын шығармашылық жұмыстары жатады.

Оқушының шығармашылығын, іздемпаздығын қалыптастыруда сыныптан тыс, жеке ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруда шығармашылық, пәндік апталықтар мен ғылыми - шығармашылық апталық, жобалар, пәндік үйірмелер мен факультативтік сабақтардың маңызы зор. Барлық жұмыстарда оқушылардың қалауы, таңдауы мен ұсыныстарын ескеру қажет. Оқушылардың танымдық іздемпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану - олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Сондай - ақ мектептегі пәндік олимпиадалар, сайыстар, көркем өнер және техникалық көрмелер, түрлі шығармашылық кештер оқушылардың ізденіс қабілетін ұштап, дербес оң нәтижеге жетуге ықпал етеді.

Шығармашылыққа үйрету тұлғаның интеллектуалдық аспектісі ғана емес, оның психологиялық, мінез-құлық ерекшеліктерін де көздейді. Оған жігерлілік, жаңа жағдайларға бейімделуге икемділік, қаржылық пен табандылық, тәуелсіздік пен адамгершілік сезімі, ынтымақтастық, қажырлы еңбекке қабілеті, белгісіз жағдайдағы өзіне сенімділік, ақиқаты іздеудегі және қарым - қатынастағы адалдық жатады. Әр сыныптағы әр оқушыға байланысты мұғалім өзінің мақсатқа жету жолдарын іздейді. Ол оның үстіне басты шарты аталған қасиеттерді көрсетуге тырысады. Оқушылардың жоспарлы жұмыс істеуге және өз жұмысының нәтижесін өзі тексеруге, оларды тапсырманы орындаудың тәртібі мен әдістерін анықтай білуге, сабақта, бір күнгі, апта ішіндегі, ай ішіндегі өз жұмысын жоспарлай білуге ұсынылған критерийлер негізінде өз жұмысының нәтижесін талдау мен бағалауға, сондай - ақ мұндай критерийлерді өздері жасауға үйретуді көздейді.

Шығармашылық сабақтың базалық негізін анықтауда әр жағдайда сабақтың үйлесімді үлгісі таңдап алынды. Шығармашылық сабақтың мақсаты оқушылардың өзіндік білімділік нәтижесін құру болып табылады. Оқыту сабақтарының шығармашылық сипаты оқушының танымдық белсенділігін оятып оның шығармашылық қабілеттерінің дамуына адамгершілік қасиеттеріне әсер етеді. Ұжымдық сабақтарда өзінің сыныптасының кемшілігін көруге өзгелердің ісінен сабақ алуға танымдық әлеуметтік ұстанымының қалыптасуына өз ортасының пікірінің әсері зор. Мұндай сабақтарда оқушылардың ұжымдық ой - пікірлері қалыптасады.

Психологтардың зерттеулеріне қарағанда, шығармашылық іс-әрекеттің қалыптасуы өздігінен тұйыққа тірелген процесс емес. Ол тек әлеуметтік орта қоршауымен, адамның өзіндік қызмет сипатымен ғана емес, жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекеті, танымдық қажеттілігін оятуға

ынталандыратын оқу және тәрбие үрдісі, сондай-ақ өзінің жеке басының белсенділігімен үндесе жүргізілетін күрделі үрдіс. Бұл мәселе белгілі бір танымдық іс-әрекетке оларды бағыттайтын, тәрбиелейтін, жұмылдыратын, ынталандыратын адамдардың әсеріне де тікелей байланысты. Сонымен қатар шәкірттің танымдық іс-әрекетте ілгері қарай басыуына себепкер болатын негізгі күш – түрлі қайшылықтар [5].

Бала білмеуден білуге қадам басқанда әртүрлі қайшылықтар мен қиындықтарға кездеседі, оларды шешу, жеңу нәтижесінде оқу міндеттері жүзеге асады. Оқу үрдісіндегі ең негізгі қайшылықтармен оқушының мүмкіндіктерінің (білімі, дағдысы, дамуының қазіргі деңгейі) арасындағы қайшылық. Бұдан тағы да оқушының білімі мен біліктілігі арасындағы және шығармашылық ойлауы мен репродуктивті ойлау арасындағы т.б қайшылықтар жатады. Осындай қайшылықтарды шешу оқушының саналы түрде көп күш-жігер жұмсауын керек етеді.

Оқытушы шәкірттің білім, білік деңгейлерін анықтап, олармен жеке дара жұмыстар жүйесін пайдалануы керек [6].

Жүйелі, дұрыс ұйымдастырылған шығармашылық әрекет түрлері нәтижесінде шәкірттің білімі, біліктілігі кеңейіп, шығармашылық ізденімпаздығы қалыптасады.

Оқушының жұмысты шығармашылықпен ойлауы, оны ұйымдастыра білуі, танымдық іс-әрекет түрлерін таңдап, оны жоспарлай білуі, ізденімпаздығын арттыру маңызды жұмыс. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттерді жоспарлау және іске асыру біліктерінің қалыптасуына оқу-танымдақ тапсырмаларды шығармашылық тұрғыда шешудің маңызы зор.

И.Д.Левитовтың пікірінше, оқушылардың шығармашылық қабілеттері деп іс-әрекет қорытындысында жаңа бір нәрсені үйренулері және оқушылардың даралық бейімділіктерінің, қабілеттерінің, тәжірибелерінің көрінуі болып табылады. Бастауыш сынып оқушысының зейіні тұрақсыз, импульсивті, қабылдау мүмкіндіктері де әр түрлі болады. Баланың жасырын, тіпті тым тереңде жатқан қабілеттерінің көрінуіне мүмкіндік жасау тек оқыту үрдісі кезінде үлкендердің басшылығымен жүзеге асады [7].

Оқушылардың жалпы шығармашылық қабілетінің құрамдас компоненттерін анықтауға бағытталған еңбектер де жеткілікті, атап айтсақ, И.Л.Лернердің, А.Н.Луктың, В.И.Андреевтің, А.Л.Яковлевтің, Д.Б.Богоявленскаяның еңбектері.

А.Н.Лук шығармашылық қабілеттің компоненттерінің құрамына басқа көзқарас тұрғысынан келе отырып, шығармашылық қабілеттерді үш негізгі топқа бөліп қарастырады:

- 1) ынтамен байланысты қабілеттер (қызығушылық және икемділік).
- 2) темпераментпен байланысты қабілеттер (көңіл-күй).
- 3) ақыл-ой қабілеттері.

А.Н.Луктың оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің компоненттері құрамына қатысты айтқан пікірі құнды және оны төмендегі себептерге сәйкес түсіндіруге болады:

1) оқушы кез-келген іс-әрекет нәтижесінде жақсы нәтиже алу немесе белгілі бір қабілет түрін дамыту үшін алдымен осы іс-әрекетке, қабілетке деген оның қызығушылығы, ынтасы болмаса, оның нәтижесі де төмен болатыны сөзсіз.

2) көңіл-күй бұл кез-келген істі орындауға негізгі, қажетті көрсеткіш деуге болады. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуда олардың осы бағыттағы іс-әрекетке деген көңіл-күй деңгейі маңызды, сондай-ақ олардың жұмысының нәтижелілігіне әсер ететіні белгілі. Кез-келген іс-әрекетті біз ақыл-ой қабілеттері негізінде ғана іске асыра аламыз. Сондықтан да оқушылардың шығармашылық бағытта жұмыс істеулері де алдымен оны ақыл-ой қабілеттері арқылы жоспарлап алып, оны практика жүзінде іске асыруларын талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы -2050 Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ!»*<http://www.aikyn.kz/>
2. *Абдракова А.Б. Роль общения в воспитании трудных подростков. Автореф.дис. канд. Алматы, 2004. 120 с.*
3. *Айдарбеков Қ.А. Развитие диалогической структуры самосознания у подростков в системе внутрисемейных взаимодействии Автореф.дис. канд. Алматы, 2003.165 с.*
4. *Атоян А.Д Конфликтология М.: Смысл, 2019, с. 325*
5. *Әбдумүтәліп К.Д. Тәртібі қиын жасөспірімдерді арнайы мектеп жағдайында тәрбиелеудің және қайта тәрбиелеудің педагогикалық жолдары Автореф. канд.дис. Алматы, 2018. 203б.*
6. *Елубаева С.Б Психологические особенности этнической и идентичности и самооценки современных казахских подростков. Автореф. канд.дис. Алматы, 2017. с145.*

Амирханов С.Е.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
serik_66_00@mail.ru
Научный руководитель к.п.н., доцент Асакаева Д.С.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ КАК УСЛОВИЕ НЕДОПУСТИМОСТИ ДЕЗАДАПТАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО ДОМА

***Аннотация.** Актуальность работы определяется проблемами детей, попадающих в детские дома. Авторами раскрывается необходимость диагностики детей, особенно в первоначальный период пребывания.*

В нашей стране на данный момент обсуждаются вопросы социальной адаптации детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, находящихся в детских домах.

Специфика работы педагога-психолога в детском доме и отличается от работы в массовой школе, которые продиктованы не только условиями воспитания детей в таких учреждениях, но и особенностями их психического развития, что требует психологического сопровождения.

По мнению Слюсарева Ю.В. понятие «сопровождение» означает активную форму оказания психологической помощи, направленную не просто на укрепление, но и на развитие саморазвития, самосознания личности [1, С.5].

Сопровождение имеет более масштабное проявление, поглощающие помощь и поддержку. Очень часто понятие сопровождения отождествляют с понятием «управление». В данном контексте понятия не конгруэнтные.

Очевидно, что сопровождение учитывает интересы сопровождаемого, предусматривающие взаимодействие субъектов сопровождением. В отличие от управления сопровождение более вариативно, предусматривает больше самостоятельности и активности субъектов, проявляющейся в возможности проявить творческий потенциал.

Анализируя различные школы психологической практики, понятие «сопровождение» означает практику длительной, индивидуализированной психологической работы, где сам процесс проходит в точках кризиса. В соответствии с чем психолог становится спутником, партнером или «специалистом по сопровождению человека, отчужденного от себя и мира, на его пути к себе и миру» [2, С.182].

При сопровождении учитываются индивидуальные особенности сопровождаемого в оптимально созданных условиях для осуществления сопровождения.

Стоит обратить внимание на то, что для успешного сопровождения индивида необходимо опираться на возрастные нормативы развития, основные новообразования возраста, которые должны выступать как критерии адекватности образовательных воздействий. При другом подходе, где сопровождения рассматривается как процесс поддержания функционирования ребенка, необходимо обеспечение успешного развития его потенциала. В данном случае успешность и эффективность процессов будет происходить за счет недопустимости дезадаптации ребёнка.

Дезадаптация говорит о невозможности приспособления к новой ситуации, где ухудшаются социальное и психическое развитие человека. В отдельных случаях это приводит к рекурсивной патологии. Игнорирование данного психического состояния повлечет за собой развитие дезадаптационной личности, неспособной проявить соответствующую активность в будущем. Само понятие дезадаптации означает психическое состояние человека. В большей степени оно проявляется у ребёнка, при котором его психосоциальный статус не соответствует новой социальной обстановке. И данное состояние подвергает трудности процессе приспособления, затрудняет или вовсе отменяет её. Особенно это проявляется на первоначальном этапе прибытия детей в детский дом.

В данном случае мы говорим о психосоциальной дезадаптации, однако в некоторых случаях мы говорим о социальной и патогенной дезадаптации. Социальная дезадаптация как явление характеризуется нарушением процесса социализации, ограничением реализации процесса, обусловленное социальным поведением. В частности, можно говорить об учебной дезадаптации. Весьма уместно упомянуть, что социальная и психосоциальная дезадаптация близки по степени

проявления. В психосоциальной дезадаптации проявляется невозможность приспособиться к новой обстановке по причине индивидуальных социальных особенностей человека, его половозрастных изменений. В большинстве случаев данный вид дезадаптации является временным. Но при ухудшении ситуации психосоциальная дезадаптация может перерасти в патогенную, возникающую в результате нарушения работы психики человека.

Таким образом, мы можем констатировать, что одним из главных задач воспитательного процесса в детском доме является ликвидация последствий различных видов депривации. Воспитательная система предусматривает совокупность деятельностных направляющих детского дома, в том числе познавательную внешкольную деятельность, деятельность по развитию детского самоуправления, а также деятельность по интересам. Значимость каждого из них неоспорима и направления деятельности детского дома должны быть системным и комплексным.

Основным критерием для такого выделения является направленность этих видов деятельности на позитивное развитие ребенка, т.е. на развитие его интеллекта, нравственности, эмоционально - волевое развитие, в том числе - развитие самостоятельности, а также его физическое развитие [3].

Сопровождение, как правило, строится на результатах диагностики и предполагает проектирование и моделирование будущего результата. Говоря о разнице в обучении и воспитании детей интернатного типа от детей, развивающиеся в семьях, можно сказать, что в ряд их характеристик одинаков с показателями детей, находящийся в семьях. Но некоторые результаты остаются на низком уровне. В данном случае стоит говорить о их когнитивном развитии. И как показывает ряд исследований, дети интернатного типа имеют ряд отставаний в когнитивном развитии. Прежде всего можно отметить период готовности к школьному обучению.

Если анализировать диагностические приемы, применяемые при изучении детей, то особенности диагностики, проводимых в детском доме будет отличаться от диагностики проводимых с «домашними» детьми.

Диагностика является одним из направлений комплексного психологического сопровождения детей. Сам процесс диагностирования детей должен складываться поэтапно. И первым этапом сопровождения детей в детском доме будет являться сбор наиболее полной информации о ребенке, социальной ситуации его развития до поступления в детский дом. Одновременно со сбором информации в детском доме должно проходить установление контакта с ребенком, ввиду того, что смена обстановки, прежний опыт могут повлечь возникновение деструктивных поведенческих и эмоциональных состояний в проявлениях ребенка. И в качестве предупреждения деструкции необходимо планирование мероприятий по сопровождению начального периода адаптации воспитанника.

Сбор информации на всем периоде пребывания ребенка в детском доме будет пополняться, поэтому мы говорим о том, что первоначальный этап сбора информации продолжается на протяжении всего времени пребывания.

Диагностика необходима на первоначальном периоде пребывания детей для разработки педагогом-психологом индивидуальной программы коррекционно-развивающей работы.

Первый этап начинается с первых дней и часов пребывания ребенка в детском доме. Как основными источниками сбора информации будут документы, беседы с людьми, принимавшими участие в жизни воспитанника, а также первичное наблюдение специалиста. Психологическую диагностику необходимо проводить в соответствии с научно-апробированными методиками диагностического минимума.

Можно привести пример первичной диагностики по изображению человеческой фигуры в рисунках детей, что является своеобразным отражением общего уровня психического развития. Если для большинства домашних детей выполнение рисунка человеческой фигуры не составляет особого труда с изображением всех необходимых деталей, таких как пальцы рук, нос, брови, глаза и т.п. По результатам наших исследований у 48% детей интернатного типа рисунки человека характеризуются схематичностью, отсутствие определенных деталей. И в данном случае мы не говорим о недостаточности графических навыков, мы говорим о недостаточном развитии способности планомерно обследовать предметы, отмечать их разнообразие свойств. А данный навык необходим для успешного обучения в начальной школе, развитие мышления. В данном случае мы говорим о полном, точном восприятии, что соответственно говорит о дисгармоничности интеллектуального развития детей. Анализируя вышесказанное, мы констатируем, что в развитии детей, находящихся с раннего возраста в учреждениях

интернатного типа, отмечается ограниченность конкретно чувственного опыта. Прimitивность рисунка, что говорит у недоразвитости невербального интеллекта.

На первоначальном этапе нами проводится диагностика жизненных представлений воспитанников младшего возраста через рисунок «Мой дом», которая показывает их потребность в домашнем уюте, где зачастую нарисованные дома будущего обнесены высоким забором или на рисунке отсутствует дверь или есть определённые барьеры для свободного прохода в дом. Это говорит о том, что у почти 50% детей представление от дома размыты и не имеют конкретного представления о защищенности и безопасности.

Данный факт объясним в большей степени с тем, что домашние дети видят разнообразие цветов и предметов гораздо больше, чем дети интернатного типа. В связи с чем особенность воспитания детей в детском доме должна заключаться в расширении конкретно чувственного опыта детей, в увеличении количества экскурсий, смену обстановки. Помещение должно иметь максимальное количество разнообразных предметов, которые окружают ребёнка в процессе нахождения в детском доме. Соответственно для детей младшего школьного возраста должно быть очень много разнообразия в процесс обучения и занятия, где в качестве материала используются простые бытовые предметы и специальные предметы.

В качестве коррекционно-развивающих методик очень много внимания мы обращаем на работу с песком, водой пластилином, камнями и деревяшками. Данный процесс пересыпания, переливания и изменения формы предметов. При лепке закладываются важнейшее наглядно-образное представление ребёнка об объёмах, понимание малого и большого, строение предмета. Очень часто педагоги детских домов предпринимают методики по дорисовыванию рисунков и упражнения на соединение точек с использованием цветных карандашей. Многие педагоги используют такие методики как игры – догадки. Игра сама по себе один из лучших методов обучающего и развивающего процесса, которая включает в себя и коррекционную направляющую. И работа психолога в данном контексте складывается в использовании нужных игр, нужных методов в процессе сопровождения.

Таким образом, исходя из того, что интернатные дети имеют меньше возможности проводить время в различных местах и, как правило, их пространство ограничено интернатом, то работая с такими детьми необходимо очень большой акцент ставить на игры, направленные на развитие мышления, воображения и памяти.

Список использованных источников:

1. Слюсарев, Юрий Владимирович., *Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01. – Санкт-Петербург, 1992. – 150 с.*

2. Капра, Ф., Станислав Гроф, Рональд Д. Лэинг / Ф. Капра // *Московский психотерапевтический журнал / ред. Ф.Е. Василюк. – 1992. – №2. – С. 161-198. – URL: <https://psyjournals.ru/mpj/1992/n2/25853.shtml> (дата обращения: 26.05.2020).*

3. Иванова, Л.С. *Проблемно-ориентированное сопровождение школьников с проявлениями дезадаптации диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01. – Москва, 2003. – 179 с.*

ӘОК 078.10.02

Даулиева А.Р

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Асакаева Д.С.

ОҚУШЫ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту және оны тәрбиелеу – бүгінгі таңдағы көкейтесті мәселелердің бірі болғандықтан, шығармашылық – бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі деген сұрақтарды авторлар көтерген.

- Ертеңіне лайық ұрпақ тәрбиелемеген елдің келешегі жоқ десек, сол ұрпақты тәрбиелеудегі ұстаз еңбегі – ұлы еңбек. «Ұстазын сыйламаған елдің ұрпағы азады», — дейді халық даналығы. Осыған байланысты шығармашылық, ізденіс деген әр ұстаздың алдында тұрған үлкен міндет деп ойлаймын.

Оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту және оны тәрбиелеу – бүгінгі таңдағы көкейтесті мәселелердің бірі. Шығармашылық – бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкіл халықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді.

Мектеп – бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан да ондағы білім беру ісі – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын да қадірлі жұмыс. Мектеп балаға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу, оқыту, қоршаған ортада дұрыс көзқараста болу, жағдайларды объективті түрде бағалап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді.

Бастауыш сынып кезеңі шығармашылық мүмкіндігі зор, шығармашылық жұмыстарымен тұрақты, белсенді айналасуға икемді кезең деуге толық болады. Осы арада оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік – оларды психологиялық дайындықтан өткізу, яғни балалық шабытын оятып, құлшындырып, еліктіріп отырып, «Сенің қолыңнан бәрі келеді екен ғой», «Өзің де бәрін біліп, үйреніп аласың» деп олардың кішкентай жетістіктерін мадақтап, көтермелеп отыру қажет. Алдындағы жетістіктеріне құптаушылық көрсетіп, сезім күйін бақылап, қамқорлық жасау керек. Оқушының қойған сұрақтарына пейілмен дұрыс жауап беріп, алдыға проблема қойып оны шешуге ықпал жасап отырған дұрыс. Сонда оқушы ынталанып, алға ұмтылады, шығармашылық қабілетін дамытады. Сонымен қатар, сабақ беру процесінде оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулудың маңызы зор. Жазба жұмыстары олардың танымдық белсенділіктерін, ойлау жүйесін арттыруға көмектеседі. Жазба жұмыстарынан әр баланың өзіндік көзқарасын, эстетикалық және адамгершілік танымы, эмоциясы, пікірі, талдау, қорытындылау, салыстыра білу және одан қорытынды жасау қасиеттері байқалып тұруы қажет деп ойлаймын.

Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығына, өзін – өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін, дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі. Оқушылардың белсенділігімен танымдық іс – әрекеттері арқылы шығармашылығын дамыту, осыған орай оқытуды жеке тұлғаны дайындау, оқуды ізгілендіру мектептің алдында тұрған үлкен міндет екені баршаға белгілі.

Уақыт талабына сай оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін, оқытуды жаңа ақпараттық технологиясын пайдаланған жөн. Шығармашылыққа үйрету үшін мынандай жағдайларды ескерген жөн. Мұғалім оқушылардың оқуға ынтасын оятып, олардың қабілетінің дамуына жол ашу, алғашқы уақыттан бастап – ақ әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін, ынтасы мен бейімділігін, оқу мен еңбекке ұқыптылығын ескерек отырып, жұмыс істеу бағытын, жоспарларын жасау керек. Бастауыш сыныптардағы пәнаралық байланыстар арқылы оқушының шығармашылық қабілетін дамыту негізінде дүниеде барлық заттың, құбылыстардың бірімен – бірі байланыстылығы туралы тұжырымдалған дүние туралы білімдер де бірімен – бірі байланысты болады.

Оқушының өз болмысын тануға көмектесіп, қабілетін ояту, жаңа рухани күш беру – ол білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады. Шығармашылықтың негізгі сипаты жаңалық ашуға, жаңа тәсілдер табуға ұмтылу деп айтуға толық негіз бар.

Шығармашылыққа, жаңа тың нәрсе жасау тән десек, ертеден белгілі нәрсені қайталауды шығармашылық деп айтуға болмайды, бірақ бұрыннан белгілі, таныс нәрселердің өзінен қандай да бір ерекшелік табу, оны жаңаша түрде жасау, ерекше қасиеттерін табу шығармашылыққа тән құбылыс. Пәнаралық байланыстың қазіргі оқыту – тәрбиелеу, білім беру жүйесінде оқушылардың дүниетанымын тереңдете отырып, оқытудың тиімділігін арттыруға көмектесуі ғылыми педагогикалық дәлелдеме ретінде танылады. Пәнаралық байланыс арқылы оқытудың дамытушылық, білім және тәрбие берушілік қызметі объективті түрде кеңейіп дамып отырады.

Бастауыш мектепте білімдердің жүйесі мазмұны жағынан өте күрделі, әрі кешенді болғандықтан олардың мәні мен меңгерілуі пәнаралық байланыс деңгейінде жүзеге асырылуы қажет. Оқушылардың жас және дара ерекшеліктерін игере отырып, оқыту үрдісіндегі пәнаралық байланысты жүзеге асыру бұл оқушының жеке тұлға ретінде дүниетанымының қалыптасуына, сонымен қатар мұғалімге өз жұмысының тиімділігін арттыруға себепші болады. Мұғалім әр сабақта тапсырма мен өзіндік жұмыс түрлерін қызықты әрі деңгейлік түрде құрастырып, отырғаны жөн. Сондай – ақ оқушы шығармашылығын шындауға пәнаралық байланыстың маңызы зор.

«Шығармашылық» сөзінің төркіні «шығару», «ойлап табу» дегенді білдіреді, демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу. Философиялық сөздікте: «Шығармашылық қайталанбайтын тарихи қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс – әрекет» - деп түсіндіріледі.

Оқушылардың шығармашылығын танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің, оқушының өз бетімен ізденіп, шығармашыл ой – өрісін арттыруда алатын маңызы өте ерекше. Оқушылардың шығармашылық қабілеттері ашылу үшін белсенді формалар мен әдістерді қолдану керек: әңгімелесу, пікірталас, ойындар, тартыстар, жорықтар мен сайыстар, сұхбат, байқаулар, олимпиадалар, бақылаулар, шығармашылық еңбек, жобалар, дербес сабақтар.

Оқушылардың қабілеттеріне қарай әрбір баланың ойын оятып, ойландыруға, талдау жасауға, салыстыруға жетелейтін жеке шығармашылық тапсырма береміз. Осындай әдістерді жиі пайдалану оқушылардың шығармашылыққа баулуына, шәкірт бойындағы талант көзін ашуға, тілін байытып, қиялын ұштаумен өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді.

Ұстаз еңбегі – оқушы білімімен өлшенеді десек, ұстаз еңбегінің күрделілігі – әрбір баланың бойындағы қабілетті дамыту арқылы өмірді, әлемді танып білуге қоғам алдындағы жауапкершілік қасиеттерін сездіре білуінде жатыр.

Оқушылардың қызығушылығын арттырып отыру үшін ұстазы сабақ үстінде, сабақтан тыс уақыттарда әр түрлі әдіс- тәсілдерді қолданып отыруы тиіс. Олар мынадай: тақырыпты терең ұғындыру, түсіндіру; Сабақта немесе сабақтан тыс уақыттарда әр түрлі тақырыптарда пікірталас тудырып отыру; Логикалық ойлауын жетілдіретін тапсырмалар беру; Ойларынан тест тапсырмаларын құрап келу, есеп құрау, ертегі құрау, шағын мәтіндер құрау, өлең жолдарын құрау; Қиялдау арқылы сурет салғызу; Ана тілі сабақтарында мінездеме беру; Авторлар туралы толық мағлұмат жинау, реферат жазу; Әр түрлі тақырыпта сайыс, пікірталас өткізіп, алған әсерлеріне шығармалар жазу; Сабақ үстінде қосымша тапсырмалар беріп, орындауын қадағалау. Бұл айтылған жұмыстарды барлық оқушыларға бірдей қолдану артық етеді. Өйткені әр оқушының қабылдау деңгейі әр түрлі. Барлық оқушы дерлік шығармашылықпен жұмыс істейді деу де артық етеді.

Бастауыш сынып оқушысының зейіні тұрақсыз, импульсивті, қабылдау деңгейі әр түрлі болады. Әр нәрсеге деген бейімділік – оянып келе жатқан қабілеттің белгісі. Әр оқушының бейімділігі әр түрлі. Кей оқушы сурет салуға, өлең құрауға, ауызекі сөйлеуге, ребус құрауға икемді болуы мүмкін. Логикалық ойлау жылдамдығы да ұшқыр балалар болады. Әр баланың икемділігіне қарай тапсырмалар беру арқылы шығармашылық деңгейін арттырып отыруы тиіс. Оны ұстаз әр пәнде байқап отыруы тиіс. Мұнда ұстаздың байқағыштығы жоғары болуы тиіс.

Оқушы бойындағы бейімділікті байқай салысымен соған сәйкес тапсырмалар беріп дереу қолға алуы керек. Ол бейімділікке деген қызығушылықты солып қалмай тұрғанда алға жетелеу қажет. Сонда ғана оқушы қызығушылығын арттырып отырады.

Оқушының өз бетімен жұмыс жүргізуі – шығармашылық қабілетті дамытудың басты жолы. Бұл ізденіс, ойлау әрекетімен тікелей байланысты. Ол үшін балаға берілетін білім сабақтастықты қажет етеді. Мысалы, еліктеуіш сөздер тақырыбына орай айналадағы естілген дыбысты, адамдардың, жануарлардың сыртқы пішінін әр түрлі еліктеу сөздер арқылы жаттықтыру, еліктеуіш сөз қатысқан мәтінді оқу, табиғат құбылысына бақылау жасату, еліктеуіш сөз қатысқан сипаттама мәтін құрату, көркем мәтіннен еліктеуіш сөздерді табу, оқушының тілін дамыту ғана емес, шығармашылықпен жұмыс жүргізуге де әсер етеді, яғни оқушы ізденеді, талаптанады, ойланады.

Оқу іс әрекетінде мұғалім мен оқушы тығыз байланыста болуы керек. Ол үшін мұғалім бар күш-жігерін, педагогикалық шеберлігін оқушы бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы қажет. Ал оқушы өз тарапынан белсенділік, дербестілік көрсетуі, өзіне деген сенімділігі арқылы шығармашылық әрекетті

қалыптастыра алады. Сонымен бірге, әрбір сабақ үстінде шығармашылық тапсырма беріп отыруы тиіс. Шығармашылық тапсырма түрлерін сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, шығармашылық қабілетінің даралығына қарап, әр сынып бойынша әрі қарай жалғастыра беруге болады.

Шығармашылық дегеніміз — оқушының белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғарғы түрі. Бұл мәслені шешуде шығармашылық тапсырмалардың орны ерекше. Шығармашылық бағыттағы тапсырмалар оқушының білім деңгейін — оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруге жол ашады. Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту жолдарын үш кезең арқылы жүзеге асыруға болады.

Бірінші кезең – жаңаны, тың нәрсені дамыту, түпкі идеяны табуға ұмтылу. Бұл кезеңде әдеби шығармашылық тапсырмалар беріліп, төмендегідей талаптар бойынша жұмыс жүргізіледі: шығарманы бөлімдерге бөліп, тақырыбын жазып келу; кейіпкер тобын ажыратып, олардың арасындағы шиеленісті түсіндіру; шығарма мазмұнына сай қанатты сөздерді ойлап жазу; әңгіменің белгілі бір бөлімінің көркемдік ерекшелігіне талдау жүргізу.

Екінші кезең — қиял, ұшқыр ой қалыптастыру. Бұл кезең -оқиға құрудың, образ жасаудың мүмкіндігі бар кезең. Мұнда оқушыға ертегі, әңгіме, мақалдарды жалғастырып жазу және аяқтау тапсырылады. Оқушы қиялға ерік беріп, оқиғаны дамыта отырып, шығармашылық жұмыс істейді. Өз бетінше іздену — шығармашылық қабілетті ашудың көзі. Бұл бағытта төмендегідей жұмыстар арқылы оқушының таным көкжиегін арттыра түсеміз.

1. Логикалық ойын дамытатын тапсырмалар (сөзжұмбақ, ребус шешу, жұмбақ, мақал-мәтел, қанатты сөздер құрастыру).

2. Берілен тапсырманы түрлендіру бағытындағы жұмыс түрлері (мәтінді өңдеу, берілген мәтіннен диалог құрастыру).

3. Өз ойынан еркін тақырып құрастыруға берілген жұмыс түрлері (өлең, ертегі, әңгіме, шығарма жазу).

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін басым міндетті оқушының өз қолына беріп отырған дұрыс. Бұл орайда сыныпты топқа бөліп тақырыпқа сәйкес өлең құрастыру, қанатты сөз ойлап табу, шағын мөлтек сыр жазу тапсырылады.

Үшінші кезең – тапқырылық пен шеберлікке шыңдалу кезеңі. Бұл кезеңде оқушы белгілі бір шығармаға өзіндік көзқарас білдіріп, пікір жазады, мәтінге әдеби-теориялық толық талдау жүргізеді, кіші ғылыми жұмыстарды қорғайды, әңгіме жазады. Осы үш кезеңнен өткен оқушы нағыз шығармашыл тұлға болып дараланады.

Сабақ барысында баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыруды басты назарда ұстау керек. Бала өзінің бұған дейінгі білетін білігінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезінетідей жадайға тірелуі керек. Сонда ғана ол білуге ықыластанады, әрекеттенеді. Сабақ барысында мұғалім ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ретінде болуы тиіс. Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Оқушы өз тұжырымын дәлелдеуге талпыныс жасайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Выготский Л.С. Проблемы развития психики / под ред. А.М. Матюшкина. Собр.соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 368 с.*
2. *Пономарев Я.А. Фазы творческого процесса // Исследование проблем психологии творчества. – М., 1983. – С. 396.*
3. *Афанасьев В.Г. Общество, системность, познание и управление. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.*
4. *Шукишинов В.Е., Взятыйшев В.Ф., Романков Л.И. Инновационное образование: идеи, принципы, модели. – М.: МНАВШ, 1996. – 63 с.*
5. *Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы. – М.: Высшая школа, 1986. - 368 с.*
6. *Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. – М.: Изд-во «Совершенство», 1989. – 608 с.*
7. *Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепция и технология. – Волгоград, 1994.- 368 с.*

Каршалов К.Т.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Коржумбаева М.Б.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДЕН БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫН ТӘЖІРИБЕЛІК ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Эксперимент ғылыми зерттеу жұмысында ұсынылған болжамдар мен қағидалар негізіне сай зерттелген. Мақалада психологиялық зерттеу жұмыстың студенттердің креативті ойлауын дамытуды анықтайтын бірнеше эксперименттік жұмыстары жүргізіліп, талқыланған.

Зерттеу жұмысының алдыңғы тарауларында оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытудың теориялық - әдіснамалық негіздері қарастырылды. Оқушы тұлғасының шығармашылық қабілетін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерін зерттеуде ұсынылған ғылыми болжамдарды ғылыми тұрғыдан нақтылау үшін эксперименттік жұмыстарды жүргізуді қажет етеді. Эксперименттік жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізу үшін біз экспериментке қойылатын талаптарды ұстандық.

Эксперимент ғылыми зерттеу жұмысымызда ұсынылған болжамдар мен қағидалар негізіне сай жүргізілді. Психологиялық зерттеу жұмысымызда студенттердің креативті ойлауын дамытуды анықтайтын бірнеше эксперименттік жұмыстар жүргізілді.

Жүргізілген эксперименттік жұмыстардың барлығы өзіне тән мазмұнға, сипаттамаға ұйымдастыруға, жүзеге асыруға және нәтижелерін талдауды қамтиды. Оқушы тұлғасының шығармашылық қабілетін қалыптастыру үшін жүргізілетін эксперименттік жұмыстар таңдалды және оны жүргізудің мазмұны, тиімділігі және жүргізу барысы жүйеленді. Эксперименттік жұмыс жүргізудің мақсаты шығармашылық ойлауды дамыту үшін жүргізілетін жұмыстардың тиімділігін анықтау болып табылады. Анықталған мақсатқа сәйкес эксперименттік жұмыстар мынадай міндеттерді шешуге бағытталады:

- оқушы тұлғасының шығармашылық қабілетін қалыптастырудың кешенді бағдарламасын білім беру үрдісіне енгізу;
- оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытудың нақты деңгейлерін анықтау;
- алынған нәтижелерді математикалық-статистикалық өңдеуге салып анықтау;

Біз алғашқы әдістемелік зерттеуімізді оқушыларды оқу және қызмет атқаруға ынталандыратын кәсіби іс-әрекет мотивациясынан бастаймыз. Кәсіби іс-әрекет мотивациясы, яғни әлеуметтік қолдау тапқан нормаларға, мектеп талаптарына бағынуға талпынуға деген тілектің арнайы спецификасы бар. Мұғалімнің қызметтің себептері тікелей нормаларға, стандартқа, нақты жалпы және талап етілген міндеттерге қаратылады. Жетілген кәсіби іс-әрекет мотивациясы заңдарды, адамгершілік, үкімет пен басқару органдарын, әлеуметтік әділеттің барлығын және маңыздылығын түсіну пен адамдардың өмірінде және қызметінде қалыпты қадағалаудың ұстанымын түсінуде негізделінеді. Көптеген жағдайларда ол жеке пайда туралы ойлардан еркін, сондықтан кейбір жағдайларда формальдық сипатта болуы мүмкін. Бұдан басқа, ол адам мінезінің сипатына айналған кезде ғана әсерлі болады. Осы жағдайда кәсіби іс-әрекет мотивациясы автоматты түрде жүзеге асады. Гуманистік психологияның өкілдерінің бірі Э.Фромм кәсіби іс-әрекет мотивациясы механизмін қоғам өз азаматтарында қалыптастыратын «әлеуметтік мінез-құлық» түсінігінің көмегімен түсіндіреді. Оның функциясы мінез-құлық әдісін таңдау кезінде азаматтарға әрбір рет әлеуметтік үлгіге сай келу керек пе, әлде жоқ дегендей шешім қабылдауға тура келген жоқ, бірақ адамдарға дұрыс әрекет ету қажеттілігін тудыра отырып және бір уақытта осы мәдениеттің талаптарына сай оларды қанағаттандыра отырып өз әрекеттерін жүзеге асыру болып табылады. Егер ол оқу мен қызметте студенттердің үлкен көлемдегі энергиясын қоспаса, қазіргі заманғы өндірістік қоғамға өзінің мақсаттарына жету қиын болар еді [1].

Оқушыға өз энергиясының негізгі бөлігін еңбекке бағыттауға ынталандыратын және бойында басқа мәдениеттер үшін қол жетпестей дәрежеде дәлдік, тәртіптілік, ұқыптылық секілді қасиеттері бар тұлғаға айналуға тура келді. Егер де әрбір оқушы әр күн сайын өзін еңбектенуге,

уақытылы келуге және т.б. саналы түрде бағыттау керек болса, қарапайым құрылымданған орта өзіне мүмкіндік беретіндей, өте үлкен шектеулерге алып келер еді. Сырттан қауіп-қатерлер мен күштеулер туындауы мүмкін, өйткені қазіргі қоғамдағы жоғары дифференциалданған еңбек күштеп жасалынған емес, еркін адамдардың қызметі болуы мүмкін.

«Кәсіби іс-әрекет мотивациясы» К.Замфирдің А.Реан түрлендірген әдістемесі [2].

ӨНДЕЛУІ. Ішкі мотивация (ІМ), сыртқы оң (СОМ) және сыртқы теріс (СТМ) көрсеткіштері келесі кілтке сәйкес есептеледі $ІМ = (6 \text{ тармақтың бағасы} + 7 \text{ тармақтың бағасы})/2$ маңыздылығын бес ұпайлық жүйемен бағалаңыз. Жауаптардың блангі

$СОМ = (1 \text{ т. бағасы} + 2 \text{ т. бағасы} + 5 \text{ т. бағасы})/3$

$СТМ = (3 \text{ т. бағасы} + 4 \text{ т. бағасы})/2$

Әрбір мотивация типінің айқындалу көрсеткіші 1-ден 5-ке дейінгі сандар болады (бөлшектелген сандар болуы да мүмкін).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Алынған нәтижелер негізінде тұлғаның мотивациялық кешені анықталады. Мотивациялық кешен мотивацияның үш түрінің өзара қатынас типін көрсетеді: ІМ, СОМ және СТМ.

Ең жақсы, ұтымды, мотивация кешендеріне келесі екі түрдегі тіркесті жатқызуға болады:

$ІМ > СОМ > СТМ$ және $ІМ = СОМ > СТМ$. Ең нашар мотивациялық кешен

$СТМ > СОМ > ІМ$ тіркесі болып табылады.

Бұл кешендердің арасында аралық кешендер деп аталатын тиімділігі жағы бойынша өзгеше мотивациялық кешендер болады.

Интерпретациялау барысында тек қана мотивациялық кешен типін емес, сонымен бірге мотивацияның бір типінің көрінуі екіншісінен қаншалықты айқын екенін есепке алған жөн.

Оқушылардың тұлғасының шығармашылығын ойлауын дамыту үшін біз Х. Зиверттің «Креативті қабілеттерді анықтауға» арналған тест жүргіздік. Әдістеме «Тапқырлық» (Н шкаласы) деп аталады. Әдістеменің жалпы мазмұны. Сыналушыға тапсырманы шешу барысында өзін тексеруге мүмкіндік беретін бірнеше міндеттер қойылады. Бұл әдістемені жеке және топтық түрде орындауға болады. Тапсырмаларды мүмкіндігінше жылдам орындау қажет. Бақылау үшін секундомер қолдану керек [4].

Тапсырма. Кестенің сол жақ бағанасында көптеген бос жолдар берілген. Әрбір жолға бір сөзден жазу қажет. Барлық сөздің бастапқы екі әрпі сәйкес келуі керек. Сөздерді дұрыс жазу немесе сөздердің ұзындығы үлкен рөл атқармайды. Тек қана анық жазылса болды. Енді әрбір бағананы орындау үшін бір минуттан уақыт беріледі және уақыт шегенделеді.

Н шкаласын бағалау (тапқырлық).

Берілген сөздер жазылған жолдар саны саналады. Үш тапсырма нәтижелерінің қосындысын шығару қажет. Алынған нәтижені 1,5-ға бөлеміз.

Сыналушы алатын ең жоғары көрсеткіш 60 ұпай.

0-20 ұпай. Бұл тапсырманы сыналушы үлкен қиыншылықпен орындады. Тест нәтижесі орташадан төмен деңгейде және жұмысқа жарамдылығын анықтайтын «нағыз» тестілік бағалауда, өте әлсіздер қатарына жатады.

21-40 ұпай. Орташа нәтиже. «нағыз» тестілік бағалау қорытындысы орташаны көрсетеді.

41-60 ұпай. Бұл нәтижеге қолы жеткен сыналушы тапсырмаларды орындау барысында тек қана тапқырлық емес, сонымен бірге жазу жылдамдығының қажет екенін түсінеді. Тапсырманы орындау барысында бір сөзге 2 секундтан артық жұмсай алмаймыз. Бұл өте ауыр. Сөзді жаза отырып, келесі жазатын сөзді паралельді түрде ойластырып отыру қажет.

Бұл тестті орындау сыналушыда дивергентті ойлау қаншалықты деңгейде екенін көрсетеді. Мұнда мүлдем сандырақты, бірақ кез келген жүйеде орын алатын рационалды байланыстарды ашу туралы айтылады.

Мысалы, ақ қағаз. Оны жазу үшін және сурет салу үшін қолдануға болады, сонымен бірге басқа жағдайларда, мысалы, одан ұшатын ұшақ жасаймыз. Егер оны орау арқылы құбыр жасасақ, әр жерінен тесіп бетімізге киетін маска да жасай аламыз, жіп тағып сүйреуге және т.б. сияқты қолдануға болады.

Тапсырма. Сізге карточкаларда атауы ұсынылған үш заттың әрбірімен не жасауға болатынын ойлап табу қажет. Сіз мүмкін болар неше нұсқасын табасыз? Әрбір затқа бір минут уақыт беріледі. Тапсырма орындауға кететін жалпы уақыт үш минут. Егер бірінші бөлімдегі мүмкіндіктерді тізіп шығуға бір минуттан аз уақыт кетсе (максимум 10 мүмкіндік), уақытты шегендеп, екінші бөлімге көшуге болады.

Д шкаласын бағалау (дивергентті ойлау)

Әрбір ұғынып толтырылған жол үшін екі ұпай есептеледі. Содан соң есептелген ұпайларды жинақтаңыз. Ең жоғары 60 ұпай алуға болады.

Карточка 1.

Матамен не істеуге болады? Сіз қандай мүмкіндіктерді ұсынасыз?

МАТА

1. _____
2. _____
3. _____

Карточка 2.

Топырақпен не істеуге болады? Сіз қандай мүмкіндіктерді ұсынасыз?

ТОПЫРАҚ

1. _____
2. _____
3. _____

Карточка 3.

Ағашпен не істеуге болады? Сіз қандай мүмкіндіктерді ұсынасыз?

АҒАШ

1. _____
2. _____
3. _____

Сәйкес жаттығулар жүргізу арқылы ең жоғары ұпайдың жартысына қол жеткізуге болады.

0-20 ұпай. Сізде стандартты емес ойлау нышандары бар, бірақ сіз мұндай тапсырмаларды нашар орындайсыз.

21-40 ұпай. Стандартты емес ойлауға қалыпты айқындықтағы қабілеттілік. Бұл аймақтағы қабілеттілік орташа деңгейде. Осы орташа көрсеткіш шегінде адамның креативті ойлауы жанама түрде көрінеді.

41-60 ұпай. Стандартты емес ойлау қабілеттілігі қандай да бір мөлшерде жалпы деңгейден жоғары. Шығармашылық бағытты қажет ететін іс-әрекет түріне қабілетті адамдар. Бұл әдістемені жүргізу барысында біз сыналушылардың қаншалықты тапқыр екендігін анықтауға мүмкіндік аламыз [5].

Джонсонның креативтілік сауалнамасы

Сізге өзіңіздің тұлғалық қасиеттеріңізді тест сұрақтарына жауап бере отырып, өзбетіңізбен бағалау ұсынылады. Сұрақтарды мұқият оқыңыз. Сұраққа оң жауап бергенде «+», теріс жауап бергенде «-» белгісін «Мен-шынайы» және «Мен-керемет» қатарына қойыңыз. Жауап беруде ұзақ ойланбаңыз, өйткені бірінші басыңызға келген жауап дұрыс болып есептеледі.

Нәтижелерін өңдеу

Әрбір шығармашылық индекс бойынша баллдар саны алынған баллдарды қосудағы тест кілті бойынша анықталады. Егер сыналушының сұраққа берген жауабы тест кілтімен сәйкес келсе, ол аталған индекстік көрсеткіштер: «Мен-шынайы» және «Мен-керемет» бойынша бір баллға ие болады. Мысалы, егер сыналушы бірінші сұраққа «Мен-шынайы» және «Мен-керемет» қатарына оң (+) жауап берсе және кілт жауабы + болса, онда бірінші индекс О (шығармашылық ойлау) бойынша ол бір баллдан алады, егер теріс (-) жауап берсе ешқандай балл алмайды. Тесттің кілті әрбір сапа бойынша тек «Мен шынайыға» ғана емес, сонымен бірге «Мен-кереметке» де қатысты екенін есте ұстау керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / под ред. А.М. Матюшкина. Собр.соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 368 с.
2. Пономарев Я.А. Фазы творческого процесса // Исследование проблем психологии творчества. – М., 1983. – С. 396.
3. Афанасьев В.Г. Общество, системность, познание и управление. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.
4. Шукшинов В.Е., Взятыйшев В.Ф., Романков Л.И. Инновационное образование: идеи, принципы, модели. – М.: МНАВШ, 1996. – 63 с.
5. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы. – М.: Высшая школа, 1986. – 368 с.
6. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. – М.: Изд-во «Совершенство», 1989. – 608 с.

7. Сериков В.В. *Личностный подход в образовании: концепция и технология*. – Волгоград, 1994. – 368 с.
8. Скоткин М.Н. *Методология и методика педагогических*. – М.: Просвещение, 1986. – 152
9. Караковский В.А. *Коллектив и личность // Семья и школа*. – 1988. – №4. – С.1-3.

УДК 159.9

Кузнецова Н.В.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
vostrova_l@mail.ru
Научный руководитель к.п.н., доцент Асакаева Д.С.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Актуальность статьи определяется проблемами эмоционально-волевой регуляции, возникающих у студентов в процессе дистанционного обучения в вузе. Приведен анализ основных направлений исследования воли и эмоций. Раскрыты сущность и многоаспектность понятия эмоционально-волевой регуляции, необходимость ее дальнейшего изучения.

Во всех сферах жизнедеятельности общества и в системе образования в том числе, происходят преобразования, инновационные изменения, целью которых является повышение конкурентоспособности казахстанского образования и социально-инновационного потенциала общества в целом. Большая роль в этих процессах принадлежит в первую очередь молодому поколению, имеющему высокую степень эмоционально-волевой регуляции, владеющего собственным поведением, способному к преодолению трудностей в учебной и профессиональной деятельности.

В настоящее время Республика Казахстан принимает кардинальные меры по улучшению качества и развитию системы образования в соответствии с лучшими отечественными и мировыми практиками. Так в Республике Казахстан была принята очередная Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы, направленная на подготовку конкурентоспособных на рынке труда специалистов [1]. А непосредственно эмоционально-волевая сфера, в частности ее регуляция, определяет успешность их личностного и интеллектуального развития и востребованность в профессиональной сфере.

Современный конкурентоспособный специалист должен уметь принимать взвешенные решения, брать за них всю полноту ответственности, быть активным, целеустремленным, уметь преодолевать внутренние психологические и внешние барьеры при достижении поставленных целей. Эти способности предполагают сформированность волевых качеств личности уже на этапе профессиональной подготовки в вузе. В период студенчества и в самом процессе обучения молодые люди выдерживают достаточно большие нагрузки, а особенно сейчас, когда в связи с нестабильной эпидемиологической ситуацией в стране, обучение перешло на дистанционный режим, поэтому проблема изучения эмоционально-волевой сферы в процессе обучения в вузе становится особенно актуальной. Развитие эмоционально-волевой сферы личности будущего специалиста в период обучения в вузе позволит повысить уровень подготовленности личности студентов к осуществлению своей будущей профессиональной деятельности.

В статье «Особенности развития эмоционально-волевой сферы в юношеском возрасте» авторы Садыкова А.А., Нурханова Г.Б., Бектурганова С.М. отмечают, что студенческий возраст характеризуется значительным влиянием самой специфики учебной деятельности на предъявление высоких требований к развитию достаточного уровня сформированности эмоционально-волевой регуляции. Студенчество является важнейшим этапом формирования личности и, как отмечает известный ученый М. К. Кабардов - именно студенческий возраст считается сенситивным для развития эмоционально-волевой регуляции [2,3].

При поступлении в высшее учебное заведение после школы у будущих студентов нет достаточно сформированной способности к управлению, стабилизации и улучшению собственной учебной деятельности. Им требуется постоянная помощь и контроль со стороны преподавателей в

части постановки учебных целей, выбора средств их достижения, способов оценки результатов учебной деятельности. А это в сложившейся эпидемиологической ситуации невозможно сделать на должном уровне.

В процессе подготовки будущего специалиста в условиях дистанционной формы обучения меняется характер учебной деятельности, большой упор делается на самостоятельную работу, появляются новые формы и виды работ, возникают незнакомые трудные учебные ситуации, меняется характер фрустраторов, и, как следствие, повышаются требования к уровню эмоционально-волевой регуляции студентов. Эффективность познавательной деятельности студентов определяется комплексом особенностей, отличающих эмоционально-волевую регуляцию, таких как эмоциональная устойчивость, настойчивость, открытость в общении, самостоятельность, интернальный локус контроля. В процессе подготовки будущего специалиста наблюдается плавная динамика развития волевых качеств.

Эмоционально-волевая регуляция является системным образованием, включающим компоненты, сгруппированные в блоки основных ключевых подструктур. Структурные компоненты, представляющие собой функциональные блоки эмоционально-волевой регуляции, обозначенные в терминах личностных качеств, таковы ответственность индивидуума, инициативность, решительность, самостоятельность, выдержка, настойчивость, энергичность, внимательность, целеустремленность. Такие ученые как О.В. Овчинникова и Е.Е. Насиновская развивают некоторые положения о влиянии личностных особенностей на эмоциональную регуляцию. В исследовании О.В. Овчинниковой было показано, что имеет место разница в психической напряженности в зависимости от актуализации внутреннего мотива и внешнего мотива учебной деятельности, связанного с самоутверждением. При актуализации процессуального (внутреннего) мотива напряженность носила более адекватный учебной деятельности характер [4].

К проблеме эмоционально-волевой регуляции в разное время обращались многие зарубежные исследователи (В. А. Иванников, Е. П. Ильин, В. И. Селиванов, Е. О. Смирнова, Т. И. Шульга, Х. Хекхаузен, Ю. Куль и др.), однако большинство работ ограничивалось изучением ранних этапов онтогенеза. Вместе с тем именно в юношеском возрасте, с началом учебно-профессиональной деятельности в вузе роль эмоционально-волевой регуляции значительно возрастает.

В психологии продолжают развиваться теоретические и экспериментальные исследования эмоций, воли и эмоционально-волевой регуляции. Однако наличие исследований не означает наличие общей стратегии, единства взглядов исследователей, ясности в определении структуры и механизма эмоционально-волевой регуляции личности и деятельности. Абдрахманова А.К., Кударинова А.С. отмечают, что подходы изучения воли и эмоций формировались и существовали относительно независимо. Однако в ряде работ они рассматриваются в единстве, и в основном в научных трудах используется термин эмоционально-волевая сфера человека [5].

Эмоции служат одним из важнейших источников, помогающих осознанию регуляторных процессов. И таким образом являются важнейшим ресурсом, поддерживающим саму основу волевой регуляции, а именно ее осознанность, рефлексивность, произвольность. Эмоция обычно сопровождает и в целом способствует целенаправленному поведению человека. Учебная деятельность является источником формирования эмоционально-волевой регуляции. В свою очередь эмоционально-волевая регуляция влияет на процесс обучения, в том числе на его эффективность.

Воля - это способность человека, проявляющаяся в само детерминации и саморегуляции им своей деятельности и различных психических процессов, воля предполагает самоконтроль. Благодаря воле, человек способен выполнять действия исходя из принятых по собственной инициативе потребностей в заранее запланированном направлении и с заданной силой. Более того, он способен соответствующим образом организовывать и контролировать свою умственную деятельность. Волевое действие обычно сопровождается недостатком эмоционального удовлетворения, но успешное завершение произвольного действия обычно связано с моральным удовлетворением от его завершения. Таким образом воля - это сознательная регуляция своего поведения и действий в связи с преодолением внутренних и внешних препятствий.

Воля тесно связана с когнитивными мотивами и познавательными процессами. Волевая регуляция поведения человека формируется и развивается под влиянием общества, учебной среды, а затем - самоконтроля личности. Как отмечает С.Л. Рубинштейн: «Личность это

целостность социальных свойств человека, продукт общественного развития, субъект социальных отношений и сознательной деятельности. При взаимодействии с внешним миром, личность испытывает эмоции, чувства к тому, что она наблюдает и с помощью волевых усилий пытается осуществлять регуляцию этих процессов» [6].

Ученые определяют эмоционально-волевою регуляцию как скоординированное взаимодействие эмоционально-волевых процессов в ситуациях преодоления трудностей и препятствий, которые формируются и реализуются в социальном взаимодействии [7].

Большинство психологов, изучающих волевые процессы, неизбежно выходят на рассмотрение проблем регуляции и саморегуляции поведения. Достаточно подробное описание теории саморегуляции - с выделением проблем волевой регуляции - дано в работах Л. Корно. Л. Корно подчеркивает роль волевого процесса как действия, завершающего саморегулирование и переводящего ее на другой, более совершенный уровень, то есть уровень волевой регуляции, который он считает самым высоким в иерархии саморегуляции. Он дает следующее определение саморегуляции: «...это усилие, прикладываемое обучающимся для углубления и управления ассоциативными связями для того, чтобы отражать, улучшать, контролировать и совершенствовать эти углубленные процессы» [8].

Для анализа стратегии эмоционально-волевой регуляции и саморегуляции, которые в студенческом возрасте, подходят исследования следующих авторов Т. Диазон, Т. Джонстона, П. Роркемигер, В. Борковски, В. Зиммермана, Г. Шапиро, Э. Мэндинах и др. Данные, полученные в исследованиях психологов, позволяют разделить стратегии эмоционально-волевой регуляции и саморегуляции на спонтанные и присвоенные от других, так называемые стратегии компенсирующего копирования. При любой из этих стратегий используются разнообразные способы волевой регуляции: например, в исследованиях Т.Диазон это контроль сверстников, в теории Т. Джонстона это активные ментальные усилия для успешного выполнения работы, анализ ситуации [9,10].

Основным и наиболее распространенным признаком эмоционально-волевой регуляции состояний в процессе обучения является сочетание следующих двух признаков. Во-первых, учебная деятельность отличается высокой эмоциональностью и стрессом, включает множество причин возникновения отрицательных эмоций и сложных ситуаций. Во-вторых, она также предъявляет самые высокие требования к эффективности эмоционально-волевой регуляции состояний, что связано с её ответственностью [11]. Для успешной регуляции необходим баланс эмоциональных и волевых компонентов системы. Дисбаланс приводит к необходимости подавлять эмоциональные состояния с помощью волевых усилий, когда волевой процесс начинает действовать в качестве антагониста, по отношению к эмоциональному, тяжело контролируемому, разрушительному для личности и социальной среды.

Таким образом, проанализировав психолого-педагогическую литературу, мы пришли к выводу, что в науке продолжают развиваться теоретические и экспериментальные исследования по отдельности волевой (В.А. Иванников, Е.П. Ильин, Е.О. Смирнова, В.И. Селиванов Т.И. Шульга и др.) и эмоциональной (И.А. Васильев, О.В. Дашкевич, О.К. Тихомиров и др.) сторон личности. В то же время, деление данных исследований по такому признаку является в достаточной степени условным, так как эти две стороны регуляции тесно связаны между собой. И невозможно рассматривать эмоциональную сторону личности, без волевой регуляции деятельности. Также при рассмотрении регуляции деятельности, в особенности при попытках оптимизировать регуляцию конкретного вида деятельности на практике, неизбежно встает вопрос о снятии неблагоприятных эмоциональных состояний, создании состояния оптимальной мобилизации готовности.

Исследования, направленные на изучение развития эмоционально-волевой сферы личности будущего специалиста в период обучения в вузе, особенно сейчас в условиях реализации дистанционного обучения, позволят повысить уровень эмоционально-волевого регулирования и подготовленности студентов, их интерес к повышению уровня мотивации в освоении знаний и компетенций, связанных с будущей профессией.

Список использованных источников:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы - Эл. ресурс: <https://www.zakon.kz/5002441-utverzhdjena-gosudarstvennaya-programma>

2. Садықова А.А., Нурханова Г.Б., Бектурганова С.М. Особенности развития эмоционально-волевой сферы в юношеском возрасте. // *Международный журнал Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии.* № 5-1(50). – 2016. – С.152-155
3. Эмоционально-символическая коммуникация как предиктор коммуникативной компетентности в профессиональной субкультуре / М.К.Кабардов // *Человеческий капитал.* 2016.- № 8 (20). - С. 19-21.
4. Овчинникова О.В., Насиновская Е.Е. Влияние личностных особенностей на эмоциональную регуляцию. – М.: МГУ, 2009. - 232с.
5. Абдрахманова А.К., Кударина А.С. Теоретический анализ особенностей формирования и развития эмоционально-волевой сферы человека в психолого-педагогической литературе. // *Наука и образование: проблемы и перспективы развития. Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции: в 5 частях.* Тамбов: Изд-во ООО «Консалтинговая компания Юком», 2014. – С. 8-13
6. Рубинштейн С.Л. Психология личности. - М.: Педагогика, 2009. – 544с.
7. Быков А.В., Шульга Т.Н. Становление эмоционально-волевой регуляции в онтогенезе: Учебное пособие.- М: Изд-во УРАО, 2017. – 280с.
8. Корно Л. Методологические аспекты проблемы саморегуляции деятельности и психического состояния личности. СПб.: Питер, 2000. - 512 с.
9. T. Diazon *Research of methods of volitional regulation. Philosophical Review*, 2003. - P. 435-456.
10. T. Johnston *Active mental effort as a factor in successful work. Philosophical Studies*, 2005, P. 329-359.
11. Запорожец А.В. Развитие эмоциональной регуляции действий подростка. - Тбилиси, 2010. – 348с.

ӘОК 37

Қалдар С.А.
«Bolashaq» Академисы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Kaldar@kgmu.kz
Ғылыми жетекші п.ғ.к., доцент Абилкасімова Г.К.

ДӘСТҮРЛІ ЖОО-НЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮЛГІДЕГІ ЖОО-ҒА ӨЗГЕРТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала білім берудегі заманауи инновациялық технологияларды және ашық инновацияларды жаңа педагогикалық парадигма мен білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде қолдану туралы маңызды мәселені қарастыруға арналған.

XXI ғасырдағы білім берудегі ерекшеліктердің бірі оның интеграциялық сипаты болып табылады. Болон үдерс аясында ұлттық білім беру жүйелері әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануда. Қазақстандық педагогикалық ғылым мен тәжірибе білім беру мазмұнын өзгерту арқылы интеграциялық үдерісті ескере отырып, мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз ету жағдайы мен мүмкіндіктерін іздестіру үстінде.

Оқытушы тұлғасы, оның кәсіби біліктілігі, рухани байлығы ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етудегі маңызды жағдай болып табылады. Оқытушының тұлғалық және кәсіби маңызды сапасын қалыптастыру мәселесі психологиялық-педагогикалық зерттеулерде өз маңыздылығын жоғалтпайды. Білім берудегі инновациялық технологиялар оқытуда интерактивті технологияларды қолдануды ғана емес, сонымен қатар жобалық оқыту технологияларын, сондай-ақ білім беру процесіне компьютерлік технологияларды енгізуді қарастырады [1].

Қазіргі кезде педагогикалық үдерісті ұйымдастырудағы әлемдік педагогикалық мәдениеттің гуманистік құндылықтары мен дәстүрлеріне бағытталу қажеттілігі айқын көрініс табууда. Оқытушы шеберлігі оқыту үдерісін үлгілей отырып, оның мазмұнына инновациялық астарын қоса білуінде және кері әсерлерге тойтарыс бере отырып, оқушылар бойында этикалық мінез-құлық, адамгершілік сипаттарды қалыптастыру үшін қолайлы жағдай жасайды.

Жоғары оқу орындарында қайта жаңарту жолдарын іздестіру көптеген бағыттар бойынша жүріп жатыр. ЖОО жұмысындағы мәнді өзгерістер білім беру үлгісін ауыстырумен тікелей байланысты болады. Қазіргі қазақстандық ЖОО-ларда жаңаны ендірудің тиімді жолының бірі – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ сияқты зерттеу университетін құру. Бұл тұрғыда шетелдік тәжірибе жоғары маңыздылыққа ие, әсіресе АҚШ тәжірибесі, ондағы ғылыми-техникалық даму, инновациялық экономиканың қалыптасуы, бизнестің, жұмыс орнын берушілердің, ғылым мен білім интеграциясы.

Зерттеу университеттеріндегі инновациялық іс-әрекеттің мақсаты аймақтағы кәсіпкерлік белсенділіктің дамуына ықпал ету, өндіріс пен бизнестің байланысын нығайту, жаңа компанияларды құруға қатысу арқылы нарықта озық технологиялық өндемелерді шығару болып табылады. Кей жағдайда компаниялар университет тарапынан патенттелген және лицензияланған озық технологиялар базасында құрылады. Зерттеу университеттері жаңадан құрылған компаниялардың капиталына қатысады, қызығушылықтан туындаған кикілжіңдерді реттейді, себебі университет мәртебесі бойынша, бұл қоғам қамы үшін қызмет ететін және білім өндіретін, пайда алатын корпорация болып табылады.

Жоғары оқу орындарындағы өзгерістерді айта отырып, біз басшылық құрылымда, міндеттерде, технологияларда, адам факторында өзгеріс енгізу туралы шешімін меңзейміз. Инновация деген не? Бұл жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекет (немесе бұрынғыны қанағаттандыруға жаңа жол ұсыну), оның негізінде жаңа білімді жаңа технологияға, ноу-хауға, жаңа комбинацияларға айналдыру жатыр.

Интерактивті оқыту-бұл оқу процесі, адами қарым-қатынастарды дамыту психологиясына және шығармашылық арқылы білімді игеру тәсілі ретінде қарастырылады, нәтижелі ойлау, мінез-құлық және қарым-қатынас, сондай-ақ қалыптастыру, педагог және білім алушының өзара қарым-қатынас және өзара іс-қимыл дағдылары арқылы қалыптасады. Оқу процесі сыни тұрғыдан ойлау, сондай-ақ әр түрлі жағдайларды талдау арқылы немесе ситуациялық есептер және тиісті ұсынылған ақпаратты қолдану арқылы шешу үшін қйымдастырылуы қажет.

Инновациялық технологиялар – бұл жаңа білім беру нысандары мен әдістерін жүзеге асыру құралы.

Қазіргі қоғамның жаһандық ақпараттандыруға көшуі қазіргі білім беру мекемелерінде ақпараттық технологияларды кеңінен қолдануды талап етеді, өйткені бұл білім беру мекемелеріне білім берудегі инновациялық мәртебеге ие болуға мүмкіндік беретін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) [1].

Білім беру практикасына электрондық оқулықтар мен күнделіктерді, on-line-оқытуды, толықтырылған шындықты, интерактивті тақталарды және тағы басқаларды енгізу оқытуды сапалы жаңа деңгейде жүзеге асыруға және оларды қолданбай-ақ қысқа мерзімде оқуда неғұрлым жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді

Инновациялық Университеттегі білім беру жүйесі заманауи ғылыми зерттеулер мен заманауи экономикаға ашық болуы керек. Мұндай ЖОО-ның оқу жоспарында жобалық әзірлемелер, тренингтер, өндірістегі, ғылыми-зерттеу ұйымдарындағы тағылымдамалар сияқты оқыту нысандары болуы тиіс. Оқу процесінің технологиялық жабдықталуы алдыңғы қатарлы ғылым деңгейіне сәйкес келуі керек.

Қазіргі уақытта білім беру қызметін дамытудың инновациялық сипатын қамтамасыз ету тұрғысынан ең табысты процестердің келесі үш түрі бір уақытта жүзеге асырылатын жоғары оқу орындары болып табылады:

- студенттердің экономиканың түрлі секторларында нақты жобалар әзірлеуі;
- іргелі және қолданбалы сипаттағы зерттеулер жүргізу;
- студенттерге оқу курстарын таңдауға мүмкіндік беретін білім беру технологияларын қолдану.

«Инновация» ұғымы жаңашылдықты, жаңашылдықты, өзгерісті білдіреді; инновация құрал және процесс ретінде жаңа нәрсені енгізуді білдіреді. Педагогикалық процеске қатысты жаңа нәрсе енгізу қажет. Педагогикалық процеске қатысты инновация оқыту мен тәрбиенің мақсаттарына, мазмұнына, әдістері мен нысандарына жаңасын енгізуді, мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруды білдіреді.

Білім берудегі инновациялық процестердің мәнін түсінуде педагогиканың екі маңызды мәселесі жатыр – озық педагогикалық тәжірибені зерттеу, жалпылау және тарату мәселесі және психологиялық-педагогикалық ғылымның жетістіктерін тәжірибеге енгізу мәселесі. Демек,

инноватика пәні, инновациялық процестердің мазмұны мен тетіктері осы уақытқа дейін окшауланған екі өзара өзара процестерді біріктіру жазықтығында болуы керек, яғни. инновациялық процестердің нәтижесі теориялық және практикалық инновацияларды қолдану, теория мен практиканың түйіскен жерінде қалыптасатын инновацияларға тең болуы керек. Мұның бәрі педагогикалық инновацияларды құру, игеру және қолдану бойынша басқарушылық қызметтің маңыздылығын көрсетеді. Демек, мұғалім жаңа педагогикалық технологияларды, теорияларды, тұжырымдамаларды автор, әзірлеуші, зерттеуші, қолданушы және насихаттаушы ретінде әрекет ете алады. Бұл процесті басқару әріптестердің тәжірибесін немесе ғылым ұсынатын жаңа идеялар мен әдістерді мақсатты іріктеуді, бағалауды және қолдануды қамтамасыз етеді. Қоғамның, мәдениеттің, білімнің қазіргі даму жағдайындағы педагогикалық іс-әрекеттің инновациялық бағыты қажеттілігі бірқатар жағдайлармен анықталады.

Біріншіден, болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер білім беру жүйесін, әртүрлі үлгідегі оқу орындарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың әдіснамасы мен технологиясын түбегейлі жаңартуды қажет етті.

Екіншіден, білім беру мазмұнын ізгілендіруді күшейту, оқу пәндерінің көлемін, құрамын үздіксіз өзгерту, жаңа оқу пәндерін енгізу оқытудың жаңа ұйымдастырушылық нысандарын, технологияларын ұдайы іздестіруді талап етеді.

Үшіншіден, педагогикалық жаңалықтарды игеру және қолдану фактісі бойынша мұғалімдердің қарым-қатынасының өзгеруі.

Егер бұрын инновациялық қызмет негізінен жоғарыдан ұсынылған инновацияларды қолдануға байланысты болса, қазір ол барған сайын таңдамалы, зерттеу сипатына ие болады. Қалыптастыру инновациялық бағыттағы пайдалануды көздейді белгілі бір критерийлер туралы айтуға мүмкіндік беретін тиімділігі сол немесе өзге де жаңашылдықтар. Инновацияның негізгі критерийі – ғылыми педагогикалық зерттеулерді бағалауға да, озық педагогикалық тәжірибеге де тең қатынасы бар жаңалық. Жаңалықтың бірнеше деңгейлері бар: абсолютті, жергілікті-абсолютті, шартты, субъективті, атақ дәрежесімен және қолдану саласымен ерекшеленеді. Жоғарыда аталған критерийлерді білу және оларды педагогикалық инновацияларды бағалау кезінде қолдана білу педагогикалық шығармашылықтың негізін құрайды.

Білім беру жүйесін жаңғырту кезіндегі инновациялық тәсілдердің практикада қолданылуы терең талдау мен ұғынуды талап ететіні сөзсіз. Бірақ мемлекеттің әлеуметтік дамуы білім беру саласы болып табылатын әлеуметтік маңызы бар саланы одан әрі реформалаусыз және дамытусыз мүмкін емес екендігі де объективті. Бұл әлеуметтік саясаттың жаңа тәсілдерін қалыптастыру және жаңа стратегиялық басымдықтарын қалыптастыру қажеттілігін анықтайды. Дәл осы адамға салынған инвестициялар мемлекеттік саясаттың басымдығы және мемлекеттік бюджет шығыстарының басымдығы, білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1. Сагдиева И.Т. Инновационная деятельность в образовательной организации: региональный опыт //Инновации в образовании. 2016. №2. С. 70 – 7*
- 2. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (социальные проблемы инноватики). – М.: Политиздат, – 271 с.*
- 3. Медведев В.П. Инновации как средство обеспечения конкурентоспособности организации. – М.: Магистр, – 159 с.*

Назарова М.Г.
КарГУ им.Е.А.Букедова, Караганды, Республика Казахстан.
Абилкасимова Г.Х.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.п.н., доцент Абилкасимова Г.Х.
meruert_nazarova_00@mail.ru

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ
ЛАТИНИЗАЦИИ АЛФАВИТА
В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

***Аннотация.** Данная статья посвящена вопросу модернизации системы казахстанского образования. Глава государства Нурсултан Назарбаев определил образование самым фундаментальным фактором успеха в будущем. И это не случайно, ведь именно от образовательной платформы будет зависеть реализация таких направлений, как «Цифровой Казахстан», программы триединства языков, реформа казахского алфавита, культурного и конфессионального согласия и в целом конкурентоспособности казахстанцев в глобальном мире. Поэтому в последнее время актуальность реформы казахского алфавита постоянно возрастает. Переход на латиницу – это главный путь достижения мировой цивилизации. Поскольку латиница – один из самых сильных языков развития человечества. Это язык науки и техники, Интернета и IT-технологий в XXI веке.*

С наступлением эпохи глобализации системы образования большинство развитых стран мира находятся в состоянии непрерывной модернизации и реформирования. По темпу внедрения инноваций в области образования Казахстан находится в числе передовых. Этот процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом – в стране поставлены амбициозные цели по улучшению качества образования. Главной целью образовательных реформ в Казахстане является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. Президентом Казахстана была также поставлена задача о вхождении республики в число тридцати наиболее конкурентоспособных стран мира. Совершенствование системы образования играет важную роль в достижении этой цели. В своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Глава государства Нурсултан Назарбаев определил образование самым фундаментальным фактором успеха в будущем. И это не случайно, ведь именно от образовательной платформы будет зависеть реализация таких направлений, как «Цифровой Казахстан», программы триединства языков, реформа казахского алфавита, культурного и конфессионального согласия и в целом конкурентоспособности казахстанцев в глобальном мире. Поэтому в последнее время актуальность реформы казахского алфавита постоянно возрастает. Переход на латиницу – это главный путь достижения мировой цивилизации. Поскольку латиница – один из самых сильных языков развития человечества. Это язык науки и техники, Интернета и IT-технологий в XXI веке.

В условиях глобализации языковая сфера общественной жизни оказывается наиболее подверженной значительным изменениям. Это объясняется тем, что темп и характер трансформации политической, экономической и культурной систем во многом зависят от языковых, этнокультурных, социальных и иных конкретно-исторических условий, специфичных для каждой отдельно взятой страны. В условиях внедрения новой модели образования в Республике Казахстан вновь возрос интерес к образованию как к процессу развития личности.

Главной задачей казахстанской образовательной политики является обеспечение качества современного образования на основе сохранения фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства. Результативность системной модернизации высшего образования предполагает комплекс психолого-педагогических условий, направленных на качество подготовки педагогических кадров. Качество определяется таким уровнем компетентности выпускника вуза, который гарантирует развитие профессионализма специалиста. Определение стратегических приоритетов современного казахстанского вузовского

образования вызывает необходимость изменения приоритетов в педагогическом вузе, в частности, в бакалавриате[1].

Модернизация системы казахстанского образования выдвигает новые требования к подготовке специалистов различного профиля. Одной из основных тенденций развития современного образования в высшей школе является его гуманитаризация, что предполагает не только расширение культурного кругозора студентов, привития навыков социального взаимодействия, но и создает благоприятные возможности для самовыражения личности.

Современное профессиональное образование должно быть ориентировано на выработку у студентов высокой мобильности, способности оперативно осваивать современные научные знания, быстро адаптироваться к постоянно меняющимся условиям труда, принимать ответственные решения и обеспечивать саморегуляцию поведения. Обозначенные качества личности являются показателем успешности современного выпускника вуза.

Изучение успешности деятельности личности неизбежно связано с более глубоким изучением тех или иных областей знаний, определяющих эту успешность. В свою очередь, способности формируются и проявляются в деятельности человека (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.М. Теплов). Сказанное в полной мере справедливо для исследования успешности учебно-профессиональной деятельности студента.

В вузах особое внимание уделяется формированию умений работать с информацией. В связи с этим становится актуальным изучение взаимовлияния языковой способности и успешности учебно-профессиональной деятельности студентов вузов, выявление психолого-педагогических условий формирования успешности учебно-профессиональной деятельности студентов средствами языка.

Известно, что у студентов в вузе специфика учебно-профессиональной деятельности обнаруживается ещё на первых курсах, когда приходится запоминать большой объем профессиональной терминологии на казахском языке, в короткие сроки вырабатывать новые способы самообучения, морально приемлемого профессионального поведения; остро встают вопросы восприятия информации, проблемы мотивации, влияния интеллектуальных, эмоциональных нагрузок и условий работы на обеспечение эффективной деятельности студента.

В этой связи подчеркнем, что в последнее десятилетие предпринималось немало интересных исследований, цель которых - повышение качества преподавания государственного языка в высшей школе.

В частности, недостаточно рассмотрена зависимость успешности языковой подготовки от уровня развития языковой способности, являющейся отличительной в перечне профессиональных способностей для специалиста в профессиональной деятельности, поскольку специфика самой профессиональной деятельности заключается в активном использовании профессиональной терминологии, основанной на знании государственного языка.

Таким образом, в контексте интересующей нас проблемы можно сформулировать ряд противоречий между:

- актуальностью проблемы эффективной подготовки кадров и недостаточным использованием резервов преподавания языковых дисциплин;
- опытом повышения эффективности преподавания гуманитарных дисциплин в вузе;
- между исследованиями в области эффективного преподавания казахского языка в вузе и его роли в совершенствовании профессиональной подготовки специалиста.

Указанные противоречия определяют проблему исследования, состоящую в том, что государственный язык как учебная дисциплина в вузе до сих пор нередко рассматривается как гуманитарно-лингвистическая, и ее возможности в профессиональной подготовке студентов реализуются не полностью. В результате на занятиях по казахскому языку как иностранному в группах с русским языком обучения внимание студентов более всего акцентируется на языковом материале, речевых упражнениях, элементарных коммуникативных умениях, а не на профессиональной составляющей содержания этого предмета. Студенты не всегда видят связь изучения казахского языка и собственного профессионального развития, концентрируют внимание на языковом содержании занятий, рассматривают данный предмет как второстепенный и немотивированный к его изучению.

Доказано, что психолого-педагогическими условиями формирования успешности учебно-профессиональной деятельности студентов вуза в процессе овладения государственным языком являются: ориентация на тип канала восприятия информации, развитие речевых навыков и

умений в конкретных ситуациях общения с учетом контекста будущей профессиональной деятельности и использование психологических и педагогических средств;

определена структура и содержательная сущность психолого-педагогической модели формирования успешности учебно-профессиональной деятельности студентов вуза;

экспериментально систематизированы связи между учебно-профессиональной мотивацией, локусом контроля и вербальной креативностью студентов в процессе их профессиональной подготовки, а также уровнем притязаний и аналитическими и лексическими умениями.

Успешность учебно-профессиональной деятельности студентов представляет собой психологическое состояние удовлетворённости личности уровнем своей учебно-профессиональной подготовки, выражающееся в стабильности мотивации достижения, адекватности уровня притязаний и самооценки, а также сохранением положительной перспективы учебно-профессионального роста студентов и учебной активности.

Положительная динамика успешности учебно-профессиональной деятельности студентов вуза определяется реализацией психолого-педагогических условий в процессе языковой подготовки студентов в совокупности с успешным овладением дисциплин учебного плана.

На наш взгляд, процесс формирования успешности учебно-профессиональной деятельности студентов вуза в процессе овладения языком может быть представлена в психолого-педагогической модели, отражающей интеграцию педагогической (формирование речевых навыков и умений в конкретных ситуациях общения с учетом контекста будущей профессиональной деятельности; использование лингвообразовательных средств) и психологической (ориентация на тип канала восприятия информации, развитие языковой способности) составляющих, способствующих активизации субъектной позиции студентов.

Критериями определения уровня языковой подготовки являются вербальный интеллект, владение лексикой, аналитические умения, слуховой анализ, звуко-знаковая связь и вербальная креативность.

Важно отметить, что направленность на успех сегодня является осознанным и ключевым аспектом поведения человека, ориентированного на реализацию своих потенций в деятельности.

Профессиональная подготовка в вузе требует активности субъекта (И.Б. Котова, В.А. Петровский, Е.Н. Шиянов), связанной с реализацией своего опыта в конкретной профессии через актуализацию соответствующей потребности, удовлетворяемую посредством заложенного для этого в учебной деятельности потенциала. При этом важно, что обучение в вузе существенным образом определяет успешность будущей профессиональной деятельности не приобретёнными фактами из мира будущей профессии, а приобретёнными формами и способами добывания фактов будущей профессии. Для учебно-профессиональной деятельности студента в вузе требуется овладение универсальными знаниями, формирование готовности к социально необходимой деятельности, психологическая готовность к специфике учебной деятельности, сформированность профессионально важных качеств и способностей.

Необходимо отметить, что успешность деятельности часто связывается со способностями к той или иной деятельности. Индивидуальные проявления и обусловленность поведения человека его возможностями определяется общими и специальными способностями.

Исходя из этого, среди общих способностей выделяются интеллект, обучаемость и креативность (М.А. Холодная, И.А. Зимняя). Специальные различаются по конкретным видам и сферам человеческой практики как деятельности (математические, музыкальные, актёрские и пр.) [2].

К настоящему времени можно выделить следующие положения общей теории способностей, принятые в отечественной науке:

способности - прижизненные психические образования, условиями формирования которых являются природные анатомо-физиологические особенности мозга и нервной системы (задатки);

способности существуют и формируются только в единстве с конкретной деятельностью человека и могут быть выявлены лишь при анализе этой деятельности;

успешность деятельности, уровень достигаемых результатов зависят от комплекса способностей;

высокие достижения в одной и той же деятельности могут быть обусловлены различным сочетанием способностей;

относительная слабость какой-либо одной способности может компенсироваться другой способностью.

Теоретический анализ исследования показал, что овладение языком связывается с уровнем развития языковой способности, которая является специальной способностью и содержательно может быть раскрыта как определённое сочетание общих способностей:

со стороны интеллекта она включает вербальную его форму; уровень вербального интеллекта определяет успешность обучения по всем предметам и, в первую очередь, гуманитарным;

со стороны обучаемости она определяется как репрезентант человеческой функции речи, представленной в форме усвоения, овладения;

со стороны креативности она обретает детерминацию в виде вербальной её формы с конкретизацией в таких формах речемыслительной деятельности, как метафорическое мышление, силлогистическое мышление и мышление, связанное с пониманием идиоматических выражений.

Считаем важным подчеркнуть положение, высказанное С.Л. Рубинштейном и подтверждённое В.Н. Дружининым, что любая способность проявляется в деятельности, и всякая способность является яркой в своём проявлении для той или иной конкретной деятельности, что тем более усугубляется спецификой той или иной сферы деятельности.

Так, для учебной деятельности будущей яркой способностью, развитие которой связано с успешностью этой самой деятельности, является языковая способность. Это обусловлено необходимостью наличия особой коммуникативной компетентности, включающей понимание и толкование специальных (профессиональных) терминов, понятий (например, в беседе с друзьями, студентами разных специальностей);

понимание вербальных, формальных (формулы, графики) и невербальных средств, умелое обращение со специально подготовленным материалом;

В процессе учебной деятельности студентов при овладении языком развиваются эмоции, повышающие активность личности, стимулируется познавательная деятельность, увеличивается энергия и напряжение сил человека, повышается продуктивность когнитивных процессов (запоминание, категоризация), развивается креативный подход к решению различного рода учебно-профессиональных задач и др.

Общение на казахском языке для студентов групп с русским языком обучения превращается в творческий, личностно-мотивированный процесс, и студент не просто имитирует деятельность, оперируя определенной суммой навыков, но владеет мотивом деятельности, т.е. совершает мотивированные речевые поступки, становится субъектом деятельности.

Тем самым, можно предположить, что создание в процессе профессиональной подготовки студентов вуза специальных психолого-педагогических условий для развития языковой способности, обеспечивает высокий уровень овладения казахским языком, что способствует повышению учебно-профессиональной деятельности будущих специалистов.

Конкретная, учебно-профессиональная деятельность, характерная для периода обучения студента в вузе, в сути являет собой активность субъекта, связанную с реализацией его опыта в конкретной профессии через актуализацию соответствующей потребности, удовлетворяемую посредством заложенного для этого в учебной деятельности потенциала[3]. При этом характер и качество обучения в вузе существенным образом определяют будущую профессиональную деятельность. В учебно-профессиональной деятельности от студента требуется:

- овладение универсальными знаниями, являющимися основой любой профессиональной деятельности, способами, находящими применение в разнообразных видах трудовой деятельности;

- формирование готовности к социально востребованной деятельности, активного стремления к участию в труде;

- осознание специфики учебной деятельности студента, заключающейся в необходимости активной самостоятельной работы, в принятии ответственности за её результативность;

- сформированность профессионально важных качеств и способностей, овладение которыми как раз и осуществляется на этапе профессионального обучения.

Сказанное невозможно без наличия субъектной позиции студента, как показателя субъективной стороны его актуальной деятельности в период обучения в вузе. Объективной стороной остаётся усвоение как показатель эффективности учебной деятельности, её прочности, системности, качественности. В связи с этим к показателям психолого- педагогических условий внедрения латинизированного казахского языка относятся субъективные (учебно-

профессиональная мотивация, уровень притязаний, личностная и профессиональная самооценка, локус контроля) и объективные (усвоение материала, успеваемость) компоненты.

Для студентов вуза были созданы специальные психолого-педагогические условия в процессе профессионального обучения (на учебной дисциплине, спецкурсе), которые были направлены на формирование учебно-профессиональной деятельности студентов вуза в процессе овладения казахским языком.

Формирование непротиворечивой инновационной образовательной среды ставит динамическую задачу перед преподавателями и психологами, которые включены в процесс формирования психолого-педагогических условий успешного обучения. Эта задача связана с тем, что мы всегда находимся в движении и изменяемся в каждую секунду времени. В период инноваций изменяется мыслительный процесс человека. Но тут есть одна большая проблема — проблема времени. Мозговая активность одних людей достаточно быстро смогла избавиться от привычных, ригидных форм мышления и быстро адаптируется к новой системе, но другой части людей дается это очень болезненно.

Современный темп инновационных нововведений не учитывает индивидуальных особенностей людей, заставляя всех «бежать» в ускоренном темпе. Но не все люди оказываются готовыми к этому. В этом контексте все шире в образовательной среде используются термины «человеческий потенциал», «творческий потенциал», «инновационный потенциал», «инновационная готовность», разрабатываются показатели их оценки и производятся сравнения различных субъектов инновационной деятельности. В психолого-педагогическом контексте исследователи рассматривают готовность преподавателей к инновационным изменениям (Г. А. Виноградова, И. Б. Авакян)

Однако, эта активно раздвигающаяся практика социологического и психолого-педагогического мониторинга инновационной образовательной среды с выделением в качестве главного компонента ее анализа субъектов инноваций разного уровня (личности, организации, страны) пока еще не обеспечена четким научным фундаментом.

Для создания психолого-педагогических условий для внедрения латинизированного казахского языка в системе высшего образования такой фундамент необходим, именно его отсутствие ведет к подмене системных преобразований в сфере образовательных технологий при успешном обучении частными фрагментарными инновациями. При этом количество инноваций и величина затраченных на них средств, принципиально не влияют на качество подготовки выпускника и успешность его обучения (А. Н. Орлов) [4].

Понятие «инновационное мышление» не имеет еще точного и устоявшегося содержания в науке, не разработаны методы его оценки и диагностики, но термин все шире и все менее однозначно применяется в сфере высшего образования, и в некоторых исследованиях рассматривается как фактор успешного обучения. В его содержании отражается исследовательская традиция, но, к сожалению, не добавляется новизна — в нем видятся те же особенности, которые традиционно связывались с креативностью и индивидуальными различиями в творческом мышлении, проявлялись в решении нечетко поставленных («открытых») проблем, работе в ситуациях с высокой степенью неопределенности.

Таким образом, стоит отметить, что инновационное мышление задает новый способ компетентностного подхода в образовании. Происходит смещение конечной цели образования со знаний на «компетентность», определяющую новые стандарты образовательной среды, что позволяет решать проблему, типичную для казахстанского образования, когда обучающиеся могут хорошо овладеть набором теоретических знаний, но испытывают значительные трудности в деятельности, требующей использования этих знаний для решения конкретных задач или проблемных ситуаций. Такой подход дает новое представление об успешности обучения в современной образовательной среде.

Существующую современную образовательную среду в этом контексте можно охарактеризовать следующим образом: она имеет инновационную инфраструктуру, инновационно-ориентированные педагогические кадры, инновационные сервисы организации учебного процесса, стажировочные и инновационные площадки на базе организаций партнеров, инновационные проекты, реализуемые преподавателями и студентами вуза (Н. В. Алтыникова) [5].

Серьезной задачей современного образования в этой связи становится вопрос оценки психолого-педагогических условий, оказывающих влияние на успешность обучения, какими

критериями и показателями необходимо оценивать, что раскрывает важность теоретических и практических разработок данного вопроса.

На сегодняшний день во многих вузах проходит внутренняя оценка и анализ качества образования. Однако, глубокого мониторинга качества собственно психолого-педагогических условий, влияющих на успешность обучения студентов, не проводят, и это требует научно-практических исследований в данной области. Оценки индивидуальных достижений студентов только начинают использоваться в виде государственной итоговой аттестации, промежуточной и текущей аттестации студентов, анализ ее динамики. Тем не менее, это требует дальнейшего изучения.

Таким образом, основываясь на анализе оценки образования А. М. Новикова и Д. А. Новикова, можно отметить, что структура оценки современных условий образовательной среды дает возможность реализации и совершенствования инновационного образования, способствующего успешному обучению студентов, обеспечивает внедрение инновационных образовательных технологий, создает открытое информационное образовательное пространство, обеспечивает обучающихся и преподавателей удобными образовательными сервисами для организации процесса.

Список использованных источников:

1. Кусаинов А.К. Развитие образования: проблемы и перспективы. – Алматы: «ROND&A», 2005. - 280 с.
2. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология. — Алматы: Білім, 2008. — 343 с.
3. Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана: Учеб. пособие. — Алматы: Университет «Кайнар», 1998. — 193 с.
4. Инновационная образовательная среда современного педагогического вуза (на примере Новосибирского Государственного педагогического университета) <https://elibrary.ru/item.asp?id=25292483>
5. Караханян К. Г. Психолого-педагогические условия вуза, оказывающие влияние на успешность обучения студентов // Молодой ученый. — 2017. — №12. — С. 170-172.

ӨОК 37

Өмірзаққызы А
«Bolashaq» Академисы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Omirezakkyzy83@mail.ru
Ғылыми жетекші п.ғ.к., доцент Абилкасімова Г.К.

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ӨЗДІК ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманымызда қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғаны тәрбиелеудегі негізгі мәселелер қарастырылған. Жаңа әдіс-тәсілдердің ерекшелігі – жеке тұлғаны қалыптастыру, өз бетімен жұмыс істей алуда, шығармашылыққа баулуда ерекше рөл атқарады. Өздік жұмыс студенттің өз ойын, қиялын дамытып, сөздік қорын молайтып, өз бетімен ізденуге, еңбектенуге дағдыландырады.

Әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілетті және экономиканың индустриялық-инновациялық дамуының заманауи қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған жоғары тиімді білім беру жүйесін қалыптастыру міндеті «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңынында баяндалған [4]. ҚР тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Жоғары білім сапасы ең жоғары халықаралық талаптарға сай болуы керек» [5], – дей келе, алдағы онжылдықты индустриялық-инновациялық дамудың үдемелі онжылдығы деп жариялады.

Бұл міндет өзектілігін әлі жоғалтқан жоқ. Сондықтан интеллектуалдық әлеуеті шоғырланған ғылыми-техникалық орталықтарға, жоғары оқу орындарына ерекше жауапкершілік жүктеледі.

Инновациялық білім беру – тұлғаға бағытталу, білім берудің негізділігі, шығармашылық, кәсіби бағдар, ақпараттық технологияларды қолдану деген түсінік-тердің жиынтығы. Сондықтан оқытушыны студенттердің қандай қасиеттерін, сапаларын дамыту керек, қалайша өзін-өзі дамыта білуіне көмектесуге болады деген сұрақтар толғантуы керек. Студенттердің ең алдымен, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өз білімін жетілдіру, өзін-өзі бақылау мен бағалау әдет-дағдысын қалыптастыру тұлғаның шынға (акме-шын, акмеология) жету жолы болмақ.

Жоғары білім берудің негізгі міндеті өзін-өзі дамыту, өзін-өзі өркендету және инновацияға қабілетті маманның шығармашылық тұлғасын қалыптастыру болып табылады. Студентті пассивті тұтынушыдан мәселені қалыптастыра білетін, оны шешу жолдарын талдайтын, оңтайлы нәтижені табуға және оның дұрыстығын дәлелдеуге қабілетті белсенді жаратушыға аудару керек

Жалпы әлемдік үрдістерді есепке ала отырып, Қазақстандағы жоғары білім беру реформасы жоғары мектептегі педагогикалық үдерістің негіздерін қайта қарауды талап етті. Мамандарды даярлауға қойылатын жаңа талаптардың мәні еңбек өнімділігінің жылдам өзгеруін және білімді үнемі үздіксіз жаңарту қажеттілігін ескере отырып, кейінгі тиімді кәсіби қызметіне жағдай жасау болып табылады. Демек, кәсіптік оқыту мен тәрбиелеу ЖОО-да оқытудың көкейкесті міндеттерінің бірі – болашақ мамандардың дербестігін дамыту, жеке тұлғалық қасиеттерін және өздігінен білім алу дағдыларын дамыту [2]. ЖОО-да оқудың негізгі мақсаты әр студентке терең іргелі білім алуға және практикалық дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік беру болып екені байқалды. Бұл мәселені табысты шешуге, белгілі бір дәрежеде, СӨЖ істеуіне қолайлы жағдай жасалады.

Өздік жұмыс – болашақ мамандарды дайындау және оқыту сапасын арттырудың негізгі резервтерінің бірі. Бұл қазіргі кезде білім беру, әсіресе жоғары білім берудің өзгеріссіз қалуы мүмкін екендігімен түсіндіріледі. Бұл кез-келген саладағы маманға үнемі жаңа, кейде оның қызмет саласы бойынша меңгеруге мәжбүрлейді. Осыған байланысты жоғары оқу орны әр түлектің ақыл-ой жұмысының тиімді әдістеріне ие болуын талап етеді, яғни ең аз шығындармен қажетті ақпаратты іздестіруге және жинауға үйренеді, фактілерді, теорияларды, тұжырымдамаларды жүйелеу мен жіктеуге үйренді, күрделі пікір-талас мәселелерді түсінуі керек, өзінің көзқарасын нақты тұжырымдауға және оны дәлелдеуге, ғылыми дауда ақиқатты іздеу, өндірістік жағдайларды түсіну және өздік білім алуға негізделіп туындайтын мәселелерді шығармашылық түрде шешу.

Студенттердің танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы зор. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецкий М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б үлкен мән беріп, зерттеген. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін В.К.Буряк, Е.Я.Голант, Б.П.Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, Е.С.Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде зерттелініп, оқу үрдісінде білім алушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері қарастырылды. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғыда қарастырғандар: А.Е.Абылқасымова, Н.А.Адельбаева.

Студенттердің өздік жұмысы – бұл студенттердің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызығушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттердің оқу әрекетінің ерекше түрі. Студенттердің өздік жұмысы – жоғары оқу орнының оқыту үдерісінде студенттердің өздік әрекетін ұйымдастыру мен басқарудың ерекше бір құралы. Олай болса, кредиттік оқыту жүйесінің жоғары мектепте ендірілуі және СӨЖ-дің үлесінің артуы оны белсендіруге баса көңіл аудартады. Жаңа оқыту технологиясының ендірілуіне сәйкес ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісін жаңаша ұйымдастыру, оқыту технологиясын және оның әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуін өзгерту қажет болды. Студенттердің өздік жұмысы логикалық ойлауды дамытуды, шығармашылық белсенділікті, оқу материалы негізінде зерттеушілік ықпалды [1] қамтамасыз ететін практикалық тапсырмаларды жүзеге асыруымен байланысты. Студенттердің өздік жұмысы аудиториялық жұмыспен бірге, оқыту үдерісінің негізгі бөлігі болып табылатын СӨЖ-нің жүйелі түрде орындалуы оқытушының жоспарлау және бақылау қызметі нәтижесінде қалыптасады.

Студенттердің өздік жұмысы – кез-келген пәнді оқуға өздік жұмыстың орындалу әдістерінің қалыптасуына бағытталғанымен, бұл жұмыс – студенттердің ғылыми, оқу кәсіби қызметін қалыптастырып, мәселелерді өздік шешуіне тиімді шешімдерді қабылдауға,

дағдарыстық жағдайлардан шығуға арналған. Жоғары мектептің орта мектептен ең басты айырмашылығы – оқыту жұмысының әдісі және оқушылардың жеке деңгейі болып табылады [1]. Жоғары оқу орындарында студент білімді өзі жинап, ғылымды өзі таниды, ал оқытушы тек студенттердің танымдық қызметін ұйымдастырады және бақылайды. Сондықтан, студенттердің өздік жұмысы – оқыту қызметінің барлық түрлерінің міндеттерін анықтайды. Сонымен қатар, студенттердің өздік жұмыстарының тәрбиелік мағынасы өте зор. Өйткені, бұл жұмыс – студенттердің білім алуға жеке жұмысын ғана емес, қазіргі замандағы жоғары кәсіби маманды тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді.

Студенттердің өздік жұмысының (СӨЖ) басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды.

«Өзіндік жұмыс» бәрінен бұрын басқа оқу жұмыс түрлерінің міндеттерін аяқтайды. Адамның ешбір білімі, егер де ол өзінің қызметінің объектісіне айналмаса, қажетті нәтиже бере алмайды, дейді Петровский. Өзіндік жұмыс жасай білудің негізі, алғашқы дағдысы мектепте қалануы тиіс. мектептен жаңа оқу орнына келген студент, өз бетімен жұмыс жасау қабілеттілігі төменділігінен, жұмыс жасау тәсілдерін білмегендігінен көп қиналады. Мысалы, 1-курс студенттерінің 80%-ы материалды талдау, жүйелеу, амал-тәсілді қолдану дағдылары жоқтың қасы. Электронды кітапхана, интернет ресурстарын пайдаланумен қатар, энци-клопедия, сөздікпен жұмыс жасау дағдысы жоқ студенттерде кездеседі. Сондықтан да, студенттердің өзіндік жұмыс жасауына көмек беру оқытушының негізгі міндет-терінің біріне айналады.

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы оқыту лекция, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы жүзеге асады. Лекция ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал СӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамыта алады. Оқытушы студенттің білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі.

Оқытушының бақылауымен студент:

- Зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;
- Өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;
- Алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;
- Оқытушы студенттің психофизиологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өз бетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.
- Студентпен бірлескен іс-әрекет барысында оқытушы – студенттің уақытын тиімді пайдалануға беретін түсіндірмелі-иллюстративті (схема, таблица, тезис, т.б.) материалдарды қолдануды үйрету, қажетті әдебиетті іздеу жолдарын көрсету;
- Өзіндік белсенділігін, дербестігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс.
- Оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі.
- Әдебиеттермен қамтамасыз болуға, олармен жұмыс жасай білуге;
- Тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;
- Жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді.

Жоғары оқу орындарындағы студент-тердің өздік жұмысы (СӨЖ) барлық оқу бағдарламасының басым бөлігін құрағандықтан, оның тиімді болуы маманның кәсіби бағыттылығының талаптарына сай жасалған өздік жұмысты ұйымдастыру үлгісінің дұрыс құрылуына байланысты болады. Алайда студентке қойылатын негізгі талаптар төмендегідей жіктелініп көрсетіледі:

- Студенттің шығармашылық потенциалын белсендіру: студент оқу тапсырмасын өз бетінше орындау барысында ғылыми әдебиеттермен, әдістемелерді талдаумен танысу және шығармашылық технологиясын меңгеуді жүзеге асырады.
- Өз бетінше білім алу және өзіндік дамуға ынтасын тәрбиелеу: шығармашылық белсенділігін қабілетін белсендіру, кәсіби даярлық қасиетін жоғарылату, кәсіби тапсырмаларды шешу барысында шығармашылық бағытын дамыту, жалпы және жеке дара зерттеу әдіс-тәсілдерін меңгеру т.б.

- Оқу іс-әрекетке деген мотивациясын жоғарылату: білім беру процесінде тұлғаның позициясын белсендіру, субъективті жаңа білімдердің негізгі қатынасы, яғни білімді өз бетінше алу функциясы, нақты студент үшін жаңа және тұлғалық маңыздылығы.

- Танымдық белсенділікті дамыту: өз бетінше ойлауға талпынысы, қандай да бір тапсырманы немесе мәселені шешуде өзіндік бағытты табу, өз бетінше білім алуға тырысуы, пікірлерді сыни тұрғыдан қалыптастыру, оқу процесіндегі оқу-танымдық процесс белсенділігінде студенттердің оқыту әдісінің белсенділігі жанама қызығушылығымен басымдылық танытып, жүзеге асады.

Олай болатын болса, ғылыми негіздегі ұйымдастырылған студенттердің өздік жұмысы мен студенттердің оқу-танымдық әрекеттерін басқару жұмысы олардың саналы белсенділігін, жоғары оқу-кәсіби мотивациясын, оқу процесінің сапасын қамтамасыз етеді.

Көптеген психологтар мен педагогтардың зерттеулерінде ЖОО студенттері оқу процесіне бейімделу жағдайында өзіндік жұмыстарды орындауда, оның сан алуан түрлері мен формалары бойынша біршама қиыншылықтарға кездеседі. Соның салдарынан, оқып-үйренушілер оқу-тәрбие жұмыстарына, өзіндік жұмыстарға енжарлық танытып, оқу үлгерімдерінің төмен болуы орын алады.

Бүгінгі күні бүкіл дүниежүзілік білім беру тәжірибесіне жүгінетін болсақ, жылдам қарқынмен оқыту үрдісінің сапалы да жемісті жолы аудиториялық сабақтардың көлемін тиімді қысқарту арқылы студенттердің өздік жұмыстарына уақытты көбірек беріп, олардың шығармашылық қабілетінің өсуіне әсері жоқ оқу пәндерін барынша азайту. Және де оқу жылының барысындағы студенттердің еңбек санының дұрыс бөлінуіне ерекше көңіл бөлу, себебі семестрдегі жүйесіз берілген өзіндік жұмыстар сессия кезіндегі «үлгермеушілікке» және білім сапасының төмендеуіне әкеліп соғады. Осыған байланысты, өздік жұмыстарын орындау үшін әр студентке оқу-әдістемелік құралдарын көрсетіп, өздік жұмыстарына семестрдің басында дұрыс тапсырма беру, соған байланысты әр тапсырманың ұйымдастыру-әдістемелік материалдары болуы тиіс.

Студенттердің танымдық іс-әрекетін арттыру – университеттегі оқу тәрбие үрдісінің шешуші буыны болып табылады. Жоғары оқу орындарының жаңа кезеңде алға қойып отырған міндеттерінің бірі - кәсіптік білімі мол, өмірлік іс – тәжірибесінде алған білімдерін шығармашылықпен қолдана білетін білікті кадрлар даярлау. Студенттерді болашақ мамандықтарын игеруіне тәрбиелеуде тек дәрісханалық жұмыстарымен ғана шектелмей, өзіндік жұмыстарды да түрлендіріп отыру – студенттердің терең білім алуына, кәсіби шеберліктерінің шыңдалуына, ақыл -ойының ұшталуына септігін тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Коменский Я.А. Великая дидактика. Изб.пед.соч., 1955
2. Асанов Н. Өіндік жұмыстардың ерекшеліктері. Алматы, 2004
3. Р.Б.Исмаилова Студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері.//Бастауыш мектеп- №5,6-2012, Б.36-37.
4. Абдукаримова У. Самостоятельная работа студентов. Алматы, 1999
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана. – 2004. –134 б.
6. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана»// Казахстанская правда. – 2010, январь – 30

ШЕТ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТ ТІЛІ

**ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК:
ДВА ИНОСТРАННЫХ
ЯЗЫКА**

Оспанова Р.Ж.
«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
r.ospanova1998@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: ф . ғ . к ., профессор Ибраева Б.М.

ОРТА БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-БИОЛОГИЯЛЫҚ ЦИКЛ САБАҚТАРЫНДА ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ

***Аннотация.** Жұмыстың өзектілігі мектептердің оқу процесіне үш тілді сөздіктерді енгізуге, сондай-ақ үш тілді сөздіктерден оқыту процесінде туындайтын проблемаларға әсер етумен анықталады. Сондай-ақ , біз осы мақалада әрі қарай зерттеуге көмектесетін сөздіктерді сипаттадық*

Әркезде пайдаланатын анықтамалық әдебиетінің бір түрі-ол сөздіктер. Олардың рөлі өте зор, мысалы, тіл білімін, сөйлеу мәдениетін дамыту мен жетілдіруде. Біздің дәуірімізде ақпараттың тез жинақталуы білімнің барлық салалары бойынша жарияланымдар ағыны күрт артады. Осының барлығы ғылыми, қолданбалы немесе когнитивті сипаттағы қажетті мәліметтерді жедел және ыңғайлы алуға арналған анықтамалық әдебиеттің әртүрлі түрінің мәнін өлшеусіз жақсартады. Сөздіктер материалдық және рухани мәдениет саласындағы ұлт дамуының жетістіктерін көрсетуге арналған.

Терминологиялық сөздіктерде стандартталған және ұсынылған терминдер болуы мүмкін. Егер терминдер стандарт негізінде болса, онда әдетте кіріспе бөлімінде қолданыстағы нормативтік құжаттарға сілтеме жасалған стандарттың әрекет ету аясы көрсетіледі. Сөздіктің негізгі бөлігі терминнің нөмірі, оның қысқартылған түрі (бар болса), сондай-ақ шет тілдеріндегі баламалы ұғымдар сияқты ақпаратпен толықтырылады. Терминдердің мәндерін анықтаудың өзі қажет болған жағдайда схемалармен, диаграммалармен, суреттермен, кестелермен және т. б. толықтырылуы мүмкін[1, б.45].

Терминологиялық сөздіктердің жіктелуі өте кең және терминдер қолданылатын қызмет салаларының ауқымынан басқа көптеген параметрлерге байланысты. Мәселен, бұл түрдегі сөздіктер бір немесе бірнеше тілде жазылуы мүмкін. Сонымен қатар, терминдер сөздігінде орналасу принципі айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін:

- алфавиттік тәртіппен;
- тақырыптық қағида бойынша;
- термин қаншалықты жиі қолданылатынына байланысты.

Адамға бағытталған сөздіктерден басқа, компьютермен өзара әрекеттесу үшін жасалған сөздіктер танымал[2, бб.6-7].

Қазіргі заманғы терминологиялық сөздіктердің кең таралған үрдісі - шетелдік терминдерді жаппай теріс пайдалану. Бұл құбылыс экономика және бағдарламалау сияқты салаларға тән, бірақ көптеген басқа салаларда да бар.

Терминологиялық сөздіктерге ие жоғарыда аталған барлық ерекшеліктер оларды ұзақ, күрделі және тынымсыз жасау бойынша жұмыс жасайды. Бұл түрдегі сөздіктер өз салаларында үлкен мәнге ие, білімді жүйелендіруді жеңілдетеді. Сөздікке енгізілген терминдердің дұрыстығын іріктеумен, іздеумен және бақылаумен көптеген ғалым-лексикографтар айналысады.

Ғылымның көптеген салалары даму шыңында екенін ескере отырып, терминологиялық сөздіктерде айтылған материалдың өзекті жай-күйі мен толықтығын бақылау-күрделі міндет. Көптеген салаларда жаңа терминдер ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жаңа пәндер мен бағыттар да пайда болуда - мысалы, қазіргі уақытта қазіргі заманғы лингвистикалық терминологияны толық көлемде қамтитын сөздік жарияланбаған. Ең көп таралған ұғымдарды қамтитын терминдердің қысқаша сөздіктері жиі шығарылады және сұранысқа ие[3,б.32].

Мектеп жағдайында лексиканы жақсы меңгерудің объективті мүмкіндіктері лексикалық материалдың көлеміне қатаң шектеулер қойылады. Мысалы, лексикалық минимумды қайта бағалау сөздікті иелену сапасына кері әсерін тигізеді.

Сөздік қорын таңдау екі мәселені шешуге байланысты:

- а) іріктеу бірліктері мен принциптерін анықтау;
- б) процедураны анықтау және көздерді таңдау.

Іріктеу принциптері әдетте сөздік қоры бағаланатын өлшеу белгілері мен индикаторлары ретінде түсініледі. Белгілер мен көрсеткіштердің сипаты бойынша барлық қағидаттарды өзара байланысты үш топқа бөлуге болады:

- статикалық қағидаттар;
- лингвистикалық қағидаттар;
- әдістемелік принциптер [4, б.33].

Бірінші топ статистикалық көрсеткіштер негізінде жұмыс істейтін қағидаларды біріктіреді. Олар сөздіктің сандық сипаттамаларын анықтауға және нақты тілдік материалда жиі кездесетін сөздерді бөлуге мүмкіндік береді.

И. Л. Бим түсіндіруіне сәйкес, лексикалық минимум – бұл тілдік құралдардың көлемі, ол оқушылардың қабілеттері мен бөлінген уақыт тұрғысынан және барлық тіл жүйесі тұрғысынан ең аз болып табылады, яғни оны бұзбайынша және тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға жол бермейді.

Мектеп жағдайында лексиканы күшті меңгерудің объективті мүмкіндіктері лексикалық материалдың көлеміне қатаң шектеулер қояды. Мысалы, лексикалық минимумды қайта бағалау сөздікті иелену сапасына кері әсер етеді [5, б.31].

Лексикалық қабілет-бұл ұзақ мерзімді жадыдан сөзді шақырумен байланысты әрекеттер мен операцияларды автоматты түрде және тәуелсіз орындау қабілеті. Лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін мектепте нақты сөздік қорын меңгеру мақсатына сәйкес келетін жаттығулар қажет: өз ой-пікірлерін білдіру және сұхбаттасушының пікірін түсіну үшін және оқу кезінде бағдарламалық материалдың бір бөлігі ретінде сөздер мен фразаларды еркін қолдану. Демек, сөздердің тізімін жадыда сақтау жеткіліксіз; сөздер белгілі бір түрде байланысты пайдалануға дайын болуы қажет [6, б.28].

Сөздегі сөздерді түсіну үшін мағынаға байланысты дыбыстық және графикалық бейнелер жадыда сақталуы қажет. Сөздік қорының белсенді бөлігі орыс тілінде сөйлегендердің барлығына түсінікті қарапайым сөздерді қамтиды. Бұл сөздер ескірмейді.

Сөздікте белсенді лексиканы таңдаудың негізгі критерийлері-бұл минимум:

үйлесімділік принципі, оған сәйкес сөздік қорының мәні оның басқа сөзбен үйлесу қабілетіне байланысты анықталады;

стилистикалық шектелмеу принципі (бұл пайдаланудың тар саласына жатпайтын сөздерді іріктеу дегенді білдіреді);

мағыналық құндылық принципі, яғни көркем және саяси әдебиетте жиі кездесетін ұғымдар мен құбылыстарды білдіретін лексикалық бірліктерді Сөздікке қосу;

деривациялық құндылық принципі (яғни сөздердің туынды бірліктерді қалыптастыру және лексикалық болжау мен тәуелсіз семантизация үшін алғышарттар жасау қабілеті);

сөздер полисемиясының принципі;

қабілеттілікті құру принципі (сөйлеу және мағыналық қабылдау үшін тілдің алдыңғы элементтерінің жетекші рөлін атап көрсете отырып);

жиілік принципі.

Лингвомәдениеттану компоненті ретінде "Bolashaq" академиясымен шығарылған биологиялық терминдердің үш тілді сөздіктері.

Олар биологияның әртүрлі бөлімдеріне қатысты түсініктер береді: эмбриология, анатомия, гистология, генетика, цитология, биохимия, даму биологиясы, экология, физиология, молекулалық биология, эволюциялық теория, иммунология және басқа да биологиялық ғылыми салалар. Сөздікте қамтылған терминдер мен ұғымдарды баяндау ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы биологияның соңғы жетістіктерін ескере отырып берілген. Шет елде шығарылған терминдер үшін олардың шығу тегі туралы ақпарат берілді (этимология). Сөздіктердегі деректер жоғары биологиялық, ауыл шаруашылығы және ветеринариялық білім берудің мемлекеттік стандарттарының талаптарын ескере отырып іріктеледі. Сөздіктер биологиялық, ауыл шаруашылық және ветеринарлық мамандықтар студенттеріне, осы сала мамандары үшін, сондай-ақ тірі табиғат объектілерін зерттейтін, қорғайтын және ұтымды пайдаланатын барлық адамдарға арналған.

Ботаника сөздігі биология бөлімі бойынша үш тілде түсініктеме береді [7].

Глоссарий ботаника, экология, физиология және химия бойынша 544 терминді қамтиды. Негізгі өсімдіктер морфологиясы, ол сыртқы пішінін зерттейді өсімдіктер мен олардың ағзаларын қорғау, оның қоршаған орта жағдайларымен байланысы, эволюциясы өсімдіктер анатомиясы, ол

ұлпалар мен цитология-жасушаны зерттеу;, ол өз міндетін қояды олардың эволюция кезеңіндегі жіктелуі, өсімдік әлемінің даму бағыттары, оның ішінде; өсімдіктердің таралу ерекшеліктерін зерттеу және қазіргі жер бетінде; экология, зерттеу өсімдік организмдерінің қоршаған ортамен өзара байланысы; фитоценология немесе геоботаника өсімдік қауымдастықтарын зерттеу. Бөлімдер арасындағы шекара ботаника айтарлықтай дәрежеде еркін, себебі жиі қолданылады ұқсас әдістер, ал деректер өзара пайдаланылады. Сонымен қатар, дамуымен өсімдіктерді зерттеудің жаңа әдістері өте тар сөздік мақалалар пайда болады. Осы терминологиялық сөздікті қызметкерлер жасап шығарды кафедра оқытушылары: Ишмуратова М. Ю., Калижанова А. Н., Марышкина Т. В., Оразғалиева М. Ю.

Генетика, биотехнология және молекулалық биология сөздігінде 485-тен астам терминдер бар, әсіресе қазіргі заманғы молекулалық-генетикалық және жасушалық биотехнологияларда, сондай-ақ жалпы және медициналық генетика, вирусология, иммунология, биохимия, микробиология, эмбриогенетика, бионанотехнологиялар және басқа да тез дамып келе жатқан биологиялық пәндер. Әсіресе биотехнологиямен тығыз байланысты. Сөздікте барлық терминдер олардың үш баламасында берілген тіл. Терминдердің шығу тегін толық түсіну үшін маңызды пайдаланылған шетел сөздерінің этимологиялық сөздігіне кіріспе болып табылады. Бұл сөздіктің авторлары-Ишмуратова М. Ю., Калижанова А. Н., Марышкина Т. В., Оразғалиев Г. Ш. [8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Морковкин В.В. *О словарной лексикологии*. – 2006.–403 с.
2. Городецкий Б.Ю. *Проблемы и методы современной лексикографии // Новое в зарубежной лингвистике: Проблемы и методы лексикографии*. – М.: Прогресс, 2008.–10с.
3. Руженцева Т.С. *Лексикология [Электронный ресурс]: учебное пособие/ Руженцева Т.С.- Электрон.текстовые данные.- Москва: Евразийский открытый институт, 2011.–44с.*
4. Гвишиани, Н.Б. *ModernEnglishStudies: Lexicology. Современный английский язык: Лексикология [Текст]: учебное пособие / Н.Б. Гвишиани*. – М., 2007.–67с.
5. Астафьева Ю. *Лексикографические инновации в учебных толковых словарях / Юлия Астафьева*. - М.: LAP LambertAcademicPublishing, 2014.–57с.
6. Апресян Ю.Д. *Исследования по семантике и лексикографии. Том 1. Парадигматика [Электронный ресурс]/ Апресян Ю.Д.— Электрон.текстовые данные.— Москва.: 2009.–47с.*
7. Ишмуратова М.Ю., Калижанова А.Н., Марышкина Т.В., Оразғалиева Г.Ш. *Англо-русско-казахский, русско-англо-казахский, казахско-англо-русский словарь по ботанике*. – Караганды: РИО «Болашақ-Баспа», 2018.– 57с.
8. Ишмуратова М.Ю., Калижанова А.Н., Марышкина Т.В., Ибраева Б.М. *Англо-русско-казахский, русско-англо-казахский, казахско-англо-русский словарь по генетике, биотехнологии и молекулярной биологии-Караганды: РИО «Болашақ-Баспа», 2018.–59с.*

УДК 371.268

Сердалинова С.Х.

Академии «Bolashaq», Темиртау, Республика Казахстан

sayka84@mail.ru

Научный руководитель: к.ф.н. профессор Ибраева Б.М.

ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация. Обучение в дистанционном формате приобретает все большую важность в процессе образования. Кроме того, современные информационные технологии имеют позитивное влияние на процесс обучения и значительно расширяют возможности, предоставляя наглядные, понятные источники информации. Эти источники необходимо использовать для достижения максимальных результатов в обучении. Успешное обучение иностранному языку при этом возможно при условии учета рассмотренных в данной статье особенностей дистанционного обучения и различных подходов к нему.

Дистанционным обучением среди педагогов принято называть такую форму обучения, ключевым признаком которой является физическое разделение учителей и учащихся во время образовательного процесса. При этом для упрощения и облегчения процесса обучения происходит и использование различных технологий, например, Интернета. И если изначально подобная форма обучения была традиционно ориентирована на особые группы учащихся, например, тех, кто проживает в отдаленных регионах, или не может посещать занятия в классе по состоянию здоровья, то на современном этапе можно с уверенностью сказать, что обучение в дистанционной форме стало важной частью современной системы образования, и с каждым годом спрос на нее только увеличивается. Особенно высокий спрос на данную форму обучения был показан весной 2020 года, когда ситуация в мире вынудила многие образовательные организации заменить традиционную форму обучения какой-либо альтернативой.

Полученный преподавателями, учителями и учащимися опыт работы в дистанционной форме обучения показал, что дистанционное обучение требует от обеих сторон образовательного процесса совершенно иного подхода, чем традиционные классные занятия. Как показала практика, это очень требовательная форма обучения. Основные проблемы и трудности включают в себя:

- большинство преподавателей и учеников практически не имеют опыта работы в рамках данной формы обучения;
- учителя считают, что они могут использовать те же педагогические и дидактические практики, что и при очном обучении, а это не всегда приносит необходимый результат;
- процесс преподавания требует от учащихся высокой мотивации и способности эффективно распоряжаться своим временем;
- на многих образовательных платформах и ресурсах, предполагающих взаимодействие ученика и учителя (например, в Zoom) возникает необходимость технической защиты. [1]

Кроме того, в отличие от очного обучения, необходимо обеспечить обширную подготовку учителей и обучающихся к дистанционной и комбинированной формам обучения. Учащиеся должны уже иметь все учебные материалы, задания заочного характера, технически подготовленные системы управления, средства связи и так далее. Однако это требует серьезного технического оснащения, а также, методической и дидактической подготовки.

Однако, у дистанционной формы обучения присутствует и ряд преимуществ, который обязательно следует подчеркнуть. Опрос, проведенный среди учащихся, находившихся на дистанционной форме обучения позволил сделать следующие выводы, указывающие на позитивные стороны дистанционного обучения:

- возможность учиться, не выходя из дома, в комфортных условиях;
- возможность выбирать время выполнения заданий, за исключением онлайн-уроков, которое учащийся определяет сам, в зависимости от своего расписания;
- возможность индивидуального планирования режима выполнения заданий;
- отсутствие необходимости ежедневного посещения школы;
- возможность выполнения и отправления заданий через Интернет.

Напротив, в качестве принципиальных недостатков и практических проблем дистанционного обучения учащиеся констатировали:

- ограниченный личный контакт с преподавателем и другими учащимися;
- сложность правильной организации времени;
- значительные трудности в понимании некоторых терминов и заданий;
- трудности с сохранением мотивации к учебе.

Как можно сделать выводы на основе мониторинга дистанционного обучения, роль и влияние образовательных учреждений на качество и процесс дистанционного обучения заключается в двух основных факторах. Первый – это уровень программ дистанционного обучения и онлайн-курсов. Другой – это способ и качество управления учебным процессом. Еще одним фактором, влияющим на успешность учащихся, является их мотивация и дисциплина. Дистанционная и комбинированная формы обучения придают этим факторам гораздо большее значение, чем на дневных занятиях, где учащиеся находятся под непосредственным руководством преподавателя. Существенной проблемой дистанционных и комбинированных форм обучения является невозможность учащихся полностью посвятить себя учебным делам. Определенное количество учеников не в состоянии правильно планировать свою учебу в течение длительного промежутка времени. Кроме того, в процессе обучения роль преподавателя значительна. Она не

только опосредует новые знания и навыки, но главным образом ведет и направляет процесс обучения. Преподаватель оказывает помощь ученикам в решении проблем, осуществляет оценку и общение. Однако, в дистанционной форме обучения эти роли значительно сокращены, особенно в том, что касается методов и форм работы учителя. При таком подходе роль преподавателя от источника новых знаний переходит преимущественно к управляющему элементу учебного процесса. Гораздо больше учителю приходится участвовать в управлении коммуникацией, оценке работы учащихся, поддержке их мотивации и руководстве процессом обучения, а не объяснять новую учебную программу. Многие педагоги, которые начинают работать в этой форме обучения, не осознают этого и пытаются применить свой опыт от повседневных уроков к дистанционному образованию.

Из знаний и опыта, полученных во время работы в дистанционной форме обучения, можно прийти к выводу, что преподавателю, для начала, целесообразно самому попробовать роль учащегося в практическом курсе электронного обучения.

Стоит отметить, что в процессе дистанционного обучения иностранным языкам, немаловажную роль играют информационные технологии и многочисленные Интернет-ресурсы, направленные на помощь в обучении иностранным языкам. В данном случае, Интернет-ресурсы дают возможности по моделированию учебной среды. Формирование связей и отношений внутри групп, при этом, не отменяется. Конечно, многие педагоги придерживаются мнения, что онлайн общение или онлайн-урок не могут заменить прямого общения, но в то же время нельзя не подтвердить, что социальные сети существенно дополняют традиционный образовательный процесс.

Технологии электронного образования традиционно разделяются на два типа:

- синхронные;

Средства связи и Интернет-ресурсы, позволяющие осуществлять взаимодействие между учащимися и преподавателем в режиме реального времени. К таким ресурсам можно отнести Skype, Discord, Zoom, различные интерактивные доски, такие как Scribblar или Miro и др.

- асинхронные:

В данном случае взаимодействие учащихся и преподавателя не зависит от конкретного времени. У учеников есть возможность приступить к выполнению задания не сразу в момент его размещения на ресурсе. К ресурсам асинхронного типа можно отнести электронную почту, блоги, и различные онлайн-тестирования, например Classroom или OnlineTestPad.

У обоих типов образовательных ресурсов, как синхронных, так и асинхронных, есть ряд серьезных преимуществ и недостатков, которые педагогу необходимо учитывать в процессе планирования дистанционного урока.

Среди преимуществ онлайн-синхронных средств связи следует упомянуть:

- личное общение между учителем и учащимися;
- сохранение спонтанности и беглости речи, аналогичной реальной языковой обстановке.

Преимущества онлайн-асинхронных средств связи:

- есть время обдумать решение и свой ответ;
- возможность обучения и выполнения заданий в любое время; Однако, наряду с достоинствами, будет целесообразным упомянуть недостатки как синхронных средств связи и обучения, так и асинхронных. Недостатки онлайн-средств синхронной связи:
  - время общения ограничено, остается мало времени на размышления;
  - проблема планирования может возникнуть у учащихся при одновременно большом количестве уроков в день или заданий;
  - средства синхронной связи могут потребовать дополнительного оборудования и программного обеспечения.

Недостатки онлайн-асинхронных средств связи:

- недостаток личного контакта и вербального общения;
- обратная связь может быть отложена на несколько дней или часов.

Таким образом, можно прийти к выводу, что многие педагоги должны переосмыслить то, что они делают в классах сейчас и будут делать в будущем. Во-первых, должны обдумать нынешнюю практику преподавания иностранного языка и обсудить, являются ли подходы и методы по-прежнему актуальными. Ведь именно сегодня существует множество различных средств, позволяющих осуществлять дистанционное обучение без снижения качества знаний. И эти средства требуют более детального изучения и исследования всех их элементов, в частности

их результативности. Однако, при планировании занятий для дистанционного обучения следует учитывать, как и меняющуюся в данной ситуации роль учителя, так и особенности различных типов дистанционной работы с материалом и заданиями, ведь синхронные и асинхронные средства могут быть направлены на совершенно разные аспекты языка и при этом приводить к хорошему результату усвоения материала. Кроме того, также следует признать, что учащиеся, которые обучаются сегодня, родились в цифровую эпоху, в то время как многие из их учителей – нет. Это неизменно ведет к разности во взглядах как на образование в целом, так и на процесс изучения иностранного языка, в частности. В результате этих изменений затрагиваются также и отношения между учителем и учеником, поскольку учащиеся становятся вовлеченными в процесс обучения и становятся более заинтересованными и мотивированными в обучении и повышении самооценки. Это связано, в первую очередь, с изменением подхода к образованию, предоставлением большей свободы и самостоятельности в принятии решений, а также высокому интересу учащихся школьного возраста к различным Интернет-ресурсам Опыт, технологии, культура и общество, в котором они живут играют при этом немаловажную роль.

Список использованных источников:

1. Статья в газете "Вести.ua". Плюсы и минусы Zoom. 2020. <https://vesti.ua/lite/hi-tech/dlya-raboty-i-lyubvi-kak-polzovatsya-prilozheniem-zoom-dlya-videokonferentsij>
2. Сборник научных статей «Актуальные вопросы методики преподавания иностранных языков» Москва, 2020,. С..81-85
3. Подопригорова Л. А. «Использование Интернета в обучении иностранным языкам» //Иностранные языки в школе. -2003., №3,. С. 3-5.

УДК 37.032

Шамшатова А.А.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель – к.ф.н. профессор Ибраева Б.М.

ВОЗРАСТНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДРОСТКОВ И САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье рассмотрены возрастные возможности подростков и понятие «самостоятельность». Описано поведение подростков.

Подросток — юноша или девушка в переходном от детства к юности возрасте. Современная наука определяет подростковый возраст в зависимости от страны (региона проживания) и культурно-национальных особенностей, а также пола (от 12—14 до 15—17 лет). На 2020 год в мире насчитывается более миллиарда подростков [1].

Подростковый возраст — сложный и во многом противоречивый период жизни ребенка. Резкие изменения, происходящие в физическом и психологическом облике, особенно бросаются в глаза родителям и педагогам. Подростковый возраст — период кризиса в развитии личности ребенка. Подростковый возраст называется иначе переходным возрастом, так как он характеризуется переходом от детского состояния к взрослому, от незрелости к зрелости. Подросток — уже не ребенок, но еще и не взрослый человек.

У подростков имеются детские (возрастные) страхи. Детский психолог А. И. Захаров отмечал, что по данным специального опроса среди подростков в возрасте 10—12 лет абсолютно преобладали природные страхи, а затем доминировали социальные страхи (их пик пришёлся на возраст 15 лет) [2, 90]. Выделяют 5 видов социальных страхов у подростков в возрасте от 10—11 лет до 15 лет (или в возрасте от 11—12 лет до 16—17 лет):

1. Страх «быть не собой», то есть стать кем-то другим;
2. Страх провала, осуждения, наказания. Причина — перфекционизм или максимализм подростка, который склонен из единичного факта делать общие выводы без учёта индивидуальных особенностей человека и наклеивать «ярлык», «поражения» или «успеха» вне зависимости от затраченных усилий;
3. Страх физических уродств. Подросток очень сильно переживает из-за постоянных изменений своей внешности в связи с половым созреванием и гормональными всплесками;

4. Страх одиночества;

5. Страх бесперспективности и невозможности самореализации. [3, с.712]

Главная цель подростков – достичь независимости. Эта потребность в самостоятельности отталкивает их от родителей. Бунт против постоянного родительского контроля часто обращается бунтом против самих родителей. Однако, ограничения, определенные «рамки» для подростка жизненно необходимы, но обоснованные и не очень жесткие. Они, будто подтверждают, что он не заброшен. Ведь, когда мы не ограничиваем подростков, им кажется, что мы стали к ним равнодушны.

Самостоятельность в общепринятом значении – это независимость, способность и стремление человека совершать действия или поступки без помощи других. Стать самостоятельным – объективная необходимость и естественная потребность ребенка. Предпосылки развития самостоятельности отнюдь не гарантируют успешное формирование у подрастающего человека этого качества. Доказано, что без знаний и умений нет самостоятельности в обучении.

«Самостоятельность детей разворачивается от самостоятельности репродуктивного характера к самостоятельности с элементами творчества при неуклонном повышении роли детского сознания, самоконтроля и самооценки в осуществлении деятельности» [4, с.83].

Самостоятельность – это не только отсутствие помощи учителя, внешних опор, но и своеобразие, оригинальность, способность по-своему, интересно решать ту или иную задачу. Развивается такая самостоятельность там, где есть свобода действий, возможность выбора, право высказывать свои мысли, независимые суждения, совершать нравственные поступки.

Как подчеркивает А.В. Петровский, «самостоятельность вовсе не представляет собой «отпочкования от общества» Развитие независимости по отношению к чуждым ребенку, ситуативным социальным воздействиям предполагает непрерывный рост и укрепление усвоенных им общественных норм поведения, усиление его связи с обществом в целом» [5, с.145].

Авторы доклада ООН «Положение детей в мире» (2011) отмечают, что подростковый возраст – важный этап развития человека. Ведь именно во втором десятилетии жизни ярко проявляются бедность и неравенство. У молодых людей из бедных слоев общества меньше шансов на получение образования. Они чаще подвергаются насилию и надругательствам. Они привлекаются к тяжелому труду и их принуждают к ранним бракам. В развивающемся мире у девушек риск выйти замуж в возрасте до 18 лет в три раза выше, чем в богатых странах. Ранние браки сопровождаются высокой материнской и детской смертностью, а также нищетой и бедностью. Большинство сегодняшних подростков – 88 % - живут в развивающихся странах. Многие из них сталкиваются с огромными трудностями [6, с.243].

Подростковый возраст как отдельно рассматриваемая стадия в развитии человека существовал не всегда.

«Развитие — это процесс упрощения удовлетворения потребностей. Также ещё даётся такое определение: развитие - это движение от низшего к высшему, от простого к сложному» [7, с.48].

В период раннего подросткового возраста общение со сверстниками становится источником развития [8, с.359]. В общении со сверстниками подросток учится строить отношения и начинает анализировать себя. Появляется интерес к собственной личности.

Процесс развития самостоятельности подростка сложен и противоречив. Главными причинами являются возрастные и индивидуальные возможности ребенка (обучаемость, особенности волевых процессов), педагогические, социальные условия (влияние семьи, направленность и уровень обучения в школе ценностные ориентации одноклассников и др.). В зависимости от того, как ученик умеет пользоваться полученными знаниями, выделяют три уровня самостоятельности: копирующий, воспроизводящий и творческий .

Филипп Ариес пришёл к выводу, что в Европе до XIX века отсутствовало понятие той возрастной категории, которую сегодня принято называть отрочеством. Ариес полагал, что это понятие появляется лишь в конце XIX века, когда юность становится основной темой в литературе, к ней проявляют внимание моралисты и политики [9, с. 103].

Советский психолог Д.Б. Эльконин [10, с.25] выделял два периода в эпохе подростничества: младший подростковый возраст (12—14 лет) и старший подростковый возраст (ранняя юность) (15—17 лет).

Подростковый возраст совпадает с кризисом 13 лет. Это кризис социального развития, напоминающий кризис 3 лет ("Я сам"), только теперь это "Я сам" в социальном смысле. Кризис

относится к числу острых. Одним из симптомов кризиса 13 лет выделяют негативизм. Ребенок как бы отталкивается от среды, враждебен, склонен к ссорам, нарушениям дисциплины. Одновременно испытывает внутреннее беспокойство, недовольство, стремление к одиночеству, к самоизоляции.

Далее происходит структурирование Я - концепции, под которой следует понимать «теоретическую картинку самого себя (А.А. Реан); форму переживания человеком своей личности (А.Д. Леонтьев); систему представлений о себе, сопряжённую с самооценкой (Р. Берне)» [11, с.90].

«Педагогический процесс требует напряжения сил, собранности, целеустремленности, умения не выключаться из рабочего состояния, когда, например, дети трудятся самостоятельно. Большую помощь в этом оказывает конкретный план деятельности на каждый день по организации труда дошкольников» [12, с.153].

Рассматривая самостоятельность как интегративное свойство личности, современные исследователи подчеркивают, что ее интегративная роль выражается в объединении других личностных проявлений общей направленностью на внутреннюю мобилизацию всех сил, ресурсов и средств для осуществления избранной программы действий без посторонней помощи.

Самостоятельность ученика выражается, прежде всего, в потребности и умении самостоятельно мыслить, в способности ориентироваться в новой ситуации, самому видеть вопрос, задачу и найти подход к их решению.

В заключении рассмотрения одной из сложных проблем педагогики и психологии – формировании познавательных интересов учащихся, следует сделать несколько обобщений.

1. Рассматривая познавательный интерес как элемент развивающего обучения, важно помнить, что это один из самых значимых мотивов учения, формируя который мы создаем прочную и надежную основу личности школьника.

2. Каждая предложенная ученику задача, каждое его учебное действие вызывает множество психологических процессов, от характера протекания которых часто зависит эффект обучения и учения. При наличии познавательных интересов учение становится близкой, жизненно значимой деятельностью, в которой школьник кровно заинтересован.

3. В учебном процессе в первую очередь лежат истоки подлинного познавательного интереса. Учебный процесс, обладая определенным содержанием учебных предметов, организуя операционные действия учащихся, обладает значительными объективными возможностями стимулирования познавательного интереса. В свою очередь познавательный интерес учащихся в обучении является источником энергетических ресурсов деятельности учащихся.

Чаще всего познавательный интерес является доминирующим и при всех обстоятельствах имеет большую личную значимость для ученика. А раз так, то учителю очень важно не только его распознать, но и управлять им.

Список использованных источников:

1. Википедия [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Подростковый_возраст, свободный.
2. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. — СПб.: Союз, 2000. — 248с.
3. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды: проблемы возрастной и педагогической психологии. М.: Междунар. пед. акад., 2014. № 5- с. 83-86.
4. Петрова М.В. Ресурсы социально-культурной деятельности детских общественных организаций в преодолении социальных страхов у подростков. Современные проблемы науки и образования. — 2014. № 6.— с. 712-720.
5. Агеева М. Б. Организационно-педагогические методы управления инновационной деятельностью образовательной организации. Актуальные направления научных исследований: от теории к практике. 2015. № 3 (5). — с. 145-149.
6. Положение детей в мире. 2011. ЮНИСЕФ, 2011. Шайхутдинов Ю. — с. 243-256.
7. Фролова П.И. Психология и педагогика. Министерство образования и науки РФ: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования СибАДИ. Кафедра «Инженерная педагогика». Омск, 2015. — с. 48-53.
8. Л. Ф. Обухова. Детская Психология. — Москва: Юрайт, 2013. — с. 359—390. — 460 с.
9. Психология подростка. Психология подростка. Хрестоматия. Сост. Фролов Ю. И. — М.: Российское педагогическое агентство, 1997. — с. 103—140.

10. Д. Б. Эльконин. *Избранные психологические труды.* — Москва: Педагогика, 1989. — с. 235-248.

11. Юсупова Г.С. *Воспитание самостоятельности у детей. Дошкольное воспитание.* 2002. №8. - с.28-30.

12. Красникова А.Н. *Воспитание инициативы и самостоятельности детей. В сборнике: Воспитание и обучение: теория, методика и практика. Сборник материалов V Международной научно-практической конференции.* 2015.- с. 153-156.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Алиева Г.Г. СТАДИИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ТЕОРИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА.....	4
Далабаев Д. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	6
Домоевский К.С. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	10
Қалиев А.Қ., Әмірбек М.Ш. СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІГІ.....	13
Қасымов М. МЕСТНЫЕ БЮДЖЕТЫ КАК ЧАСТЬ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	15
Кенжебай А. ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	18
Күреңтаев А.Х. ҚОҒАМНАН ОҚШАУЛАУСЫЗ ЖАЗАЛАРҒА СОТТАЛҒАНДАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	20
Манжаева М.М. УПРОЩЕННОЕ УГОЛОВНОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ.....	23
Мухамедьярова А. МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО КАК ИСТОЧНИК ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВД РК.....	27
Нұртас Д.Ұ., Өтепов С.Ж. ОТБАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ТҮРМЫСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚ.....	31
Нұртаева Д.Б., Жумекенова А.Н. ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЗАҢДЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ.....	34
Төлеу Ж. ҚҰҚЫҚТЫҚ НАСИХАТ – ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ТӘСІЛІНІҢ БІРІ.....	37
Узақбаев А.И. ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ГУМАНИЗАЦИИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	42

ҚАРЖЫ

ФИНАНСЫ

Ашенова А.К. РАЗВИТИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В КАЗАХСТАНЕ.....	46
Даиров М.Ж. СУЩНОСТЬ, ВИДЫ И ПРИНЦИПЫ РАСХОДОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ КОМПАНИИ.....	50

Жанбекова А.С. ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПРИБЫЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ.....	53
Қыдыркелді Г.С. ҚР ҰЛТТЫҚ КӘСІПКЕРЛЕР ПАЛАТАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ СҮЙЕМЕЛДЕУІ.....	56
Малицкая Н.А. ПРОБЛЕМЫ СЕКТОРА ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ВОДООТВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	60
Мукашева З.С. ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ МҮЛІКТІК САЛЫҚ САЛУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПРАКТИКАСЫ.....	63
Раимбеков Д.Д. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА.....	68
Серикова А.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	71
Спатаев Э.Е. ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	74
Таттыбаева А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ, ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ.....	77
Федорчук Е.А. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ В КАЗАХСТАНЕ	80
Хасенова К.К. ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ УЧРЕЖДЕНИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В ЦЕЛЯХ РЕАЛИЗАЦИИ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ, ОРИЕНТИРОВАННОЙ НА РЕЗУЛЬТАТ.....	83

**ҚАЗАҚ ТІЛІ
МЕН ӘДЕБИЕТІ**

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Тусупханова Б.А. ҮСТЕМЕ ҚҰРЫЛЫМ ЖӘНЕ ҚЫСТЫРЫНДЫ ҚҰРЫЛЫ.....	88
Тусупханова Б.А. ҮСТЕМЕ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ.....	90
Ферметаева Т.Ғ. ТАҢБАЛАРДЫҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ.....	93
Ферметаева Т.Ғ. ТІЛДЕСІМНІҢ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ.....	95

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Адамбекова Г.Г. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ.....	100
Аманбаева Д.С., Сериков Т.Ш., Оразғалиева Г.З. ОҚУШЫ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	103
Амирханов С.Е. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ КАК УСЛОВИЕ НЕДОПУСТИМОСТИ ДЕЗАДАПТАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКОГО ДОМА.....	106
Даулиева А.Р ОҚУШЫ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ.....	108
Каршалов К.Т. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДЕН БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУДЫ ТӘЖІРИБЕЛІК ЗЕРТТЕУ.....	112
Кузнецова Н.В. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	115
Қалдар С.А. ДӘСТҮРЛІ ЖОО-НЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮЛГІДЕГІ ЖОО ҒА ӨЗГЕРТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	118
Назарова М.Г. Абилқасимова Г.Х. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ ЛАТИНИЗАЦИИ АЛФАВИТА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	121
Өмірзаққызы А. ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ӨЗДІК ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПАСТЫРУ.....	126

ШЕТ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТ ТІЛІ

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК: ДВА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКА

Оспанова Р.Ж. ОРТА БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-БИОЛОГИЯЛЫҚ ЦИКЛ САБАҚТАРЫНДА ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ.....	131
Сердалинова С.Х. ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ....	133
Шамшатова А.А. ВОЗРАСТНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДРОСТКОВ И САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ.....	136

«Магистрлік оқулар – 2021»

МАГИСТРАНТТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ

«Магистерские чтения – 2021»

МАТЕРИАЛЫ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МАГИСТРАНТОВ

Бас редакторы *Нұржігітова М.М.*
Редакторы *Мұқашева З.А.*
Техникалық редакторы *Борамбаева М.Н.*

Басуға 16.03.2021 ж қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 17,8 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times»
*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды*
Қарағанды қ., Ерубасев көш., 14